DE VRIJE FRIES

TIJDSCHRIFT

UITGEGEVEN DOOR HET

FRIESCH GENOOTSCHAP

VAN GESCHIED-, OUDHEID-
EN TAALKUNDE

REDACTIE:
Mr. P. C. J. A. BOELES, Dr. S. CUPERUS,
Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS en Dr. C. J. GUIBAL

ZES EN DERTIGSTE DEEL

LEEUWARDEN
N.V. NOORD-NEDERLANDSCHE BOEKHANDEL
1941

Wumkes.nl

Wumkes.nl

INHOUDSOPGAVE

bladz.

Friesma-State te Idaard, door NANNE OTTEMA (met een historische inleiding van Dr. A. L. HEERMA VAN VOSS). *Met acht afbeeldingen* 1

Het familieportret van Wijbrand de Geest te Stuttgart en het gezin van Marcus Verspeeck, door Mr. A. VAN DER MINNE. *Met afbeelding*. 44

De muurschilderingen in de Galileërkerk te Leeuwarden, door Dr. B. KNIPPING O.F.M. *Met zes afbeeldingen* . . 52

De bibliotheek van de Jezuïetenstatie te Leeuwarden, door M. P. VAN BUYTENEN 71

De herkomst van het Fries, door Dr. K. HEEROMA. *Met twee kaartjes* 79

De friesche steden en haar „uitburens", door Dr. O. POSTMA 102

Kloosters onder Workum (Grauwe Zusters en Karthuizers), door M. P. VAN BUYTENEN. 131

Bespreking van Literatuur. 149

Nederlandsche kloosterzegels vóór 1600 *(met een Abtenlijst van Klaarkamp)*. — J. J. Hof, Fjirtich jier taelstriid. Earste diel.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Friesma-State te Idaard.

Door NANNE OTTEMA.

(met een historische inleiding van Dr. A. L. Heerma van Voss).

I. Opvolgende eigenaars en bewoners 1555—1882.

Fries(e)ma-zathe te Idaard was blijkbaar in de tweede helft van de 16e eeuw reeds een versnipperd bezit geworden. Archivalisch vond ik ze het vroegst vermeld in de rekening van den rentmeester der domeinen van 1555/1556, waar van een overdracht in ruil van $^1/_8$ der zathe door Sydts Hettedr. aan Anna Hettedr. sprake is. In 1630 blijkt ze een complex van ongeveer 90 pondematen te vormen, waarvan in de jaren 1571—1601 nagenoeg 60 pondematen successievelijk in handen zijn gekomen van zekere Jeltie Riencxdr. Andringa[1]), die eenige gedeelten ervan reeds geërfd had van haar ouders, Rienck Tiaerdtz. en Bauck Sioerdtsdr., andere perceelen aankocht staande haar tweede en derde huwelijk, resp. met Wytse Hettes Rheen en Tomas Pyersz.. Jeltie overleed op het einde van 1629 op de zathe en de bedoelde hereenigingsaankoopen blijken uit de eigendomstitels, die worden opgesomd in den inventaris van haar sterfhuis, opgemaakt 7 Jan. 1630 en ingeschreven in het weesboek van Idaarderadeel (J 4). In eersten echt was Jeltie Andringa gehuwd geweest met Douwe Pieters Hopperus[2]), uit welk huwelijk één zoon, Douwe Douwes Hopperus, sproot, terwijl zij haar tweeden man, Wytse Hettes Rheen, twee dochters (Rins en Bauck genaamd) schonk, welke drie kinderen — daar haar derde echt kinderloos bleef — haar erfgenamen werden, of liever: Douwe, Rins en de kinderen van Bauck Wytses Rheen, die evenals haar man, Tierck Martens, reeds vóór 1630 overleden was.

Aan Douwe Douwes Hopperus werden bij de boedelscheiding

[1]) Vgl. Stamb. v. d. Fr. Adel I, fol. 299 en Nalez. dl. I, fol. 1 (onvolledig en tendeele onjuist).
[2]) Vgl. Stamb. I, fol. 221.

Wumkes.nl

de geheele 60 pondematen voor 4500 g. gld. toegewezen; hij woonde toen nog te Hitzum, doch komt in 1633 reeds met zijn vrouw, Lolck Peyma, te Idaard voor. Vóór 1640 is hij overleden: als no. 1 van Idaard in het gedrukte stemcohier van dat jaar staat Friesma („groot 95 pondematen, schiet 12 floreen, heeft een stem") ten name van: a. erven Douwe Douwes Hopperus, b. Abraham van Roorda en zijn broeders kinderen, c. de weezen van Dirck Martens en d. Jelt Donga nomine uxoris, „ijder pro quota". De quote sub a., de meergenoemde 60 pondematen, met de geheele huizinge, hooiberg en watermolen c.a. werd in Jan. 1649 door de erven Hopperus verkocht aan Dr. Carel Roorda. Laatstgenoemde kwam een maand later bovendien krachtens recht van niaar in het bezit van $15^1/_2$ pond. in Friesma-*state*, die toen werden verkocht door Jildu Tiercxdr. (een dochter van Bauck Wytses Rheen bovengenoemd) en Gerryt Nolckes, echtelieden; vermoedelijk was dit dus (een deel van ?) de quote sub c., Hoe het aandeel van — de mij overigens onbekende — Jelt Donga aan de Roorda's gekomen is, kan ik niet vaststellen; dat zij tenslotte het geheele goed in eigendom hebben gekregen, is zeker.

Dit geslacht Roorda vindt men slechts summier en tendeele onjuist behandeld in het Stamboek van den Frieschen Adel [1]), in tegenstelling met een drietal andere families van denzelfden naam; men wil, dat het zou samenhangen met een der drie (Roorda van Tjummarum), met welker geslachtswapen dat van de Roorda's van Idaarderadeel althans de halve maan gemeen heeft. Over het hier bedoelde geslacht, waartoe o.m. de bekende staatsman en tegenstander van Willem Lodewijk, Carel Roorda (overl. 10 Nov. 1601), behoorde, vergelijke men het zoogen. Handschrift-Roorda ter Provinciale Bibliotheek van Friesland en Ned. Leeuw, IV, pag. 72. De in 1640 genoemde Abraham Roorda nu was, als zoon van den ontvanger der kloostergoederen Popcke Roorda en Sophia Botters, een oomzegger van den staatsman voornoemd. Hij was grietman van Idaarderadeel van 1626 tot 1635, als eigenerfde voor die grietenij volmacht ten Landdage in 1627 en later Ged. Staat, overleed 22 Aug. 1649, 78 jaar oud en ligt te Grouw begraven; aldaar woonde hij, volgens Andreae [2]), op Groot Roordastate. In het nader te noemen huisarchiefje van Friesmastate berust van hem o.m. een testament

[1]) Dl. II, fol. 207.
[2]) Nalezing Grietmannen, pag. 52.

Wumkes.nl

d.d. 1 Aug. 1645, waarin hij wel Groot en Klein Roorda, alsook Mingia-zathe te Grouw afzonderlijk noemt, niet echter zijn bescheiden bezit in Friesma. Vermoedelijk bleef hij ongehuwd; als zijn erven wijst hij aan twee neven, zoons van zijn broeder Andries Roorda, professor in de logica te Franeker 1611—1621 en rentmeester-generaal der domeinen 1621—1626. Het waren de reeds genoemde Dr. Carel (van) Roorda, die zijn oom in 1635 als grietman van Idaarderadeel was opgevolgd en zijn twee jaar jongere broeder Ruird, die in dezelfde grietenij het ambt van secretaris heeft bekleed, in 1646 substituut-grietman genoemd wordt en 29 Febr. 1652 ongehuwd te Amsterdam overleed; hij ligt te Grouw begraven.

Carel nu, die zooals we zagen met zijn oom en zijn broeders en zuster reeds in Friesma deelgerechtigd was in 1640, kocht daarna (zie boven) de overige deelen der bezitting erbij en heeft het goed ook zelf met zijn vrouw, Lisck Sabinusdr. van Wissema, bewoond, zooals o.m. blijkt uit een codicil der echtelieden van 1 Mei 1663 [1]). In 1648 wordt hij nog als bewoner van Roordastate te Grouw vermeld [1]) en ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat hij kort na de vermelde aankoopen Friesmazathe tot state heeft doen verbouwen, waaraan dan zou herinneren de nog in de kerkmuur te Idaard bewaarde wapensteen met jaartal 1652 [2]). Weliswaar vertoonen de schilden daarop thans de wapens Scheltinga–Haersma, maar dit zal een 18e-eeuwsche wijziging zijn, die de nader te noemen latere eigenaars der state hebben doen aanbrengen; oorspronkelijk heeft de steen dan de wapens Roorda–Wissema gedragen. In het genoemde codicil schenkt het echtpaar diverse renten aan de kerk te Idaard, nadat ze daaraan tevoren reeds twee mesken kronen en een doopbekken hadden vereerd en een der klokken hadden doen vergieten [3]). Deze schenkingen en legaten waren een contra-prestatie voor den afstand aan hen van een graf en gestoelte in de kerk. Carel van Roorda, die in 1646 in de Staten-Generaal zitting had en in 1654 lid van de Friesche Rekenkamer was, is 4 Jan. 1670 overleden zonder kinderen na te laten. De rouwborden van hem en zijn vrouw kan men nog in de kerk te Idaard vinden; toch blijkt hij aldaar

[1]) Huisarchief Friesmastate.

[2]) Zie jaarverslag Friesch Genootschap 1881/82, pag. 25 en Voorloopige Lijst der Monumenten in de Provincie Friesland, pag. 160.

[3]) Door Jurien Balthasar in 1653: vgl. jaarverslag a.v. en Monumentenlijst, pag. 159. Deze klok (een zgn. vesperklok) is thans in het Friesch Museum; zie Catalogus — Boeles 1908, No. 684.

Wumkes.nl

niet begraven te zijn, al zou men zulks verwachten, zeker na lezing van zijn — te Leeuwarden gemaakt — testament van 7 Jan. 1668 [1]). Daarin benoemt hij zijn zuster Sophia tot erfgename, die ook het vruchtgebruik krijgt van het legaat, aan haar zoon Joannes van Velsen gemaakt. Dit laatste omvat Friesmastate en de zathe de Burch te Aegum „met huysinge, „schuyre ende plantagie ende die landen diewelcke mette Burch „onder een meulen ende dyck gebracht zijn, met het gestoelte „in de kercke aldaer ende de legersteede mette steen van Douwe „Douwes Hopperus affgecomen, blijvende de andere daer de nae„men ende wapens van mij en mijn wijff op staen affgesondert „tot onser beyde begraffenisse....'' (volgen nog de bibliotheek, de conterfeitsels, ledikanten en een steenen tafel) [2]). Dit jaar echter trof ik bij de afbraak van de Galileërkerk te Leeuwarden aldaar een zwaar gehavende zerk aan, die het volledige grafschrift van onzen grietman draagt en ook dat van zijn vrouw, echter bij haar zonder ingevuld sterfjaar en -datum. Deze steen, waarop de wapens Roorda en Wissema (alsmede de kwartierwapens van Lisck) duidelijk te herkennen waren, lag naast een veel oudere met ruitvormige bronzen plaat erop, waaronder o.m. Liscks ouders begraven bleken te zijn.

Ik vermoed, dat na den dood van Carel — met hem stierf deze familie Roorda in mannelijke lijn uit; zijn vrouw overleed 7 Maart 1680 — Friesmastate gedurende een kwart-eeuw niet door zijn erven is bewoond. In het stemcohier van 1698 wordt althans een meier als gebruiker genoemd evenals ook in de floreencohieren van 1700 en 1708. Wij zagen, dat het goed overging aan Joannes van Velsen, wiens vader Benedictus van Velsen, gerechtsscholtus der Friesch-Nassausche regimenten, toen reeds overleden was. Joannes was laatstelijk luitenant-kolonel der infanterie, huwde in eersten echt met Anna de Blocq van Scheltinga en na haar overlijden ten tweeden male met Juliana Magdalena van Jeltinga. Uit het eerste huwelijk sproot een jongoverleden zoontje Daniel, uit het tweede een dochter Anna Sophia, later gehuwd met kapitein Hendrik de Haan [3]). Op deze beide kinderen vererfde na 's vaders dood de state, doch Daniels helft kwam bij zijn vroeg-

---

[1]) Huisarchief Friesmastate.
[2]) Van de door Carel van Roorda in 1668 gelegateerde conterfeitsels hangen in de Friesma-kamer in het Princessehof o.a. die van hem zelf en van zijn vrouw Lisck Sabinusdr. van Wissema.
[3]) Vgl. Stamb. I, fol. 400.

Wumkes.nl

stondig overlijden aan zijn grootvader Daniel de Blocq van Scheltinga, oud-grietman van Schoterland, zooals uit het stemcohier van 1698 en het floreencohier van 1700 blijkt.

Nadat ook de familie van Velsen was uitgestorven, werd Friesmastate langs dezen weg eigendom der van Scheltinga's, [1]) die het meer dan een eeuw zouden behouden. Toen de oud-grietman op 82-jarigen leeftijd 27 Jan. 1703 overleed, volgde zijn zoon Cornelis van Scheltinga hem op. Met zijn derde vrouw, Houckje van Haersma, heeft deze blijkbaar reeds spoedig daarna op Friesma zijn intrek genomen; in 1711 en 1715 lieten zij althans kinderen te Idaard doopen (daartusschenin een in hun vorige woonplaats Heerenveen) en het floreencohier noemt den oud-kolonel in 1718 als eigen gebruiker der state. Het zijn de wapens van dit echtpaar die(bij het opnieuw betrekken, wellicht na verbouwing, van het het buitengoed) op den bovenvermelden gevelsteen van 1652 zullen zijn aangebracht.

In zijn testament van 21 Sept. 1728 maakte Cornelis van Scheltinga van zijn bezittingen te Idaard (Friesma met de zathen Jellinga, Groot- en Klein-Epema) een fideicommis, dat steeds op den oudsten nazaat met voorgeschreven voornamen Cornelis of Cornelia (van Scheltinga) moest vererven. En zoo zien we dan verder als eigenaars optreden achtereenvolgens: Arent Cornelis van Scheltinga, Cornelis van Scheltinga en Mr. Cornelis (van Scheltinga) Bergsma. Na het overlijden zijns vaders (16 Nov. 1732) kwam eerst Arent Cornelis van Scheltinga, secretaris van Schoterland, aan de beurt, die met zijn vrouw, Jetske Wiskia van Vierssen, de state bewoond heeft en te Idaard begraven ligt (hij overleed 27 Mei 1761, zij 9 Juli van het volgend jaar). Hun eenige zoon en opvolger, Cornelis van Scheltinga (1743—1812) was van 1763 tot de omwenteling in 1795 grietman van Idaarderadeel; met zijn jonge vrouw, Aurelia Aletta van Haersma, hield hij in 1768 zijn blijde intocht op Friesmastate, Bij zijn dood liet hij twee dochters na, van wie de jongste Jetske Wiskia, gehuwd met Mr. Johannes Casparus Bergsma te Metslawier woonde. Haar zoon, Mr. Cornelis Bergsma (1799—1811) werd opvolger

---

[1]) Voor deze (genealogisch moeilijk te ontwarren) familie vergelijke men de in 1939 verschenen genealogie in uitvoerige bewerking van W. Wijnaendts van Resandt; daarin wordt ook over de vererving van Friesmastate in dit geslacht het een en ander medegedeeld, ontleend aan de „Bergsma-papieren" (= het huisarchief van Friesmastate) op het Rijksarchief in Friesland: zie pag. 40, 43, 62, 81, 90 en 92.

Wumkes.nl

in den eigendom van Friesma, De state werd tijdens zijn minderjarigheid wellicht bewoond door zijn anderen grootvader, Petrus Adrianus Bergsma, die aanvankelijk in Oostdongeradeel zetelde, doch op 't einde van zijn leven als gemeenteraadslid van Idaarderadeel te Idaard woonde. Cornelis' moeder heeft tot haar tweede huwelijk (met Jacob Aukes Lootsma in 1824) het beheer over de fideicommissaire goederen gevoerd. Later heeft hij Friesma met zijn vrouw, Helena van Enschut (1804—1864), zelf bewoond; achtereenvolgens was hij vrederechter in het kanton Rauwerd, grietman en burgemeester van Idaarderadeel.

Na zijn dood in 1881 deelde Friesmastate het lot van zoovele Friesche buitenverblijven: de erven Bergsma hebben het doen afbreken en nog slechts enkele bouwfragmenten in de buitenmuur van de kerk te Idaard herinneren ter plaatse aan de oude huizinge. Gelukkig zijn er van haar geschiedenis en haar bewoners elders meer tastbare overblijfselen behouden gebleven.

Van het 18e-eeuwsche interieur is het goudleerbehang uit de zaal, een belangrijk gedeelte der familieportretten (speciaal van de bewoners der state), eenige meubels, zilver, porselein, enz., gespaard gebleven, en dit alles heeft in 1922 een passende opstelling gevonden in een daarvoor ingerichte kamer in het Princessehof te Leeuwarden. Op het Rijksarchief van Friesland berusten sinds eenige jaren fragmenten van het huisarchief der state, waaruit (al zijn er veel hiaten) hiervoor en hierna menige aardige bijzonderheid kon worden medegedeeld. Wij danken het behoud van een en ander aan de dames Maria Agneta Isabella en Helena Lobry van Troostenburg de Bruyn, kleindochters van Mr. Cornelis Bergsma, den laatsten bewoner van Friesmastate.

H. v. V.

Wumkes.nl

II. Het dagelijksch leven op een Friesche State in de tweede helft van de 18e eeuw.

De omstandigheid, dat Cornelis van Scheltinga van 1761 tot 1787 op voorbeeldige wijze boek heeft gehouden van zijn extra-ordinaire uitgaven en het feit, dat de aankleeding van de pronkkamer in zijn oud buitengoed bewaard is gebleven en een opstelling heeft gevonden in het Princessehof te Leeuwarden maken, dat wij het dagelijksch leven van hem en zijn huisgezin en in het algemeen het leven op een Friesche State in de tweede helft van de 18e eeuw nauwkeurig kunnen reconstrueeren.

Cornelis van Scheltinga geboren te Leeuwarden in 1743 heeft zijn leven lang op Friesma-State te Idaard gewoond; van Juni 1768 af samen met zijne vrouw Aurelia Aletta van Haersma. Hij was van 1763 af tot aan de Fransche Revolutie in 1795, toen hij evenals al zijn ambtgenooten werd afgezet, Grietman van Idaarderadeel. Hij overleed op zijn slot 30 Juni 1812, nadat zijn vrouw hem reeds op 15 Augustus 1810 was voorgegaan.

Van 1764 tot 1769 was hij wegens Friesland raad ter Admiraliteit op de Maze. Hij was Gedeputeerde van 12 Februari 1776 tot 12 Mei 1779 en van 12 Februari 1791 tot 12 Mei 1794. Na 1795 was hij ambteloos en alleen in 1804 en 1805 lid van het Departementaal Bestuur van Friesland [1]).

Het kasboek door Cornelis van Scheltinga aangehouden is op oud Hollandsch papier buitengewoon fraai en duidelijk geschreven en gebonden in twee folio boeken met perkament banden. Het is vol van teekenachtige bijzonderheden en daardoor bij uitstek geschikt om ons een indruk van het leven van zijn tijd te geven.

Vrijwel alle ontvangsten en een groot deel der uitgaven hebben betrekking op de vele Zathen, die deze familie over een groot deel van Friesland verspreid bezat. In het hiernavolgend extract van de bedoelde kasboeken zijn overgenomen de uitgaven, die betrekking hebben op het dagelijksch leven op de State. Het bevat waardevolle gegevens omtrent de ambachtskunsten, de kleederdrachten en levensgewoonten van dien tijd.

Van het uiterlijk van het buitengoed Friesma-State te Idaard, dat in 1882 is afgebroken, kunnen wij ons een goeden indruk vormen door de bestudeering van de afbeeldingen daarvan, bewaard in den topografischen atlas in het Friesch Museum t.w.:

[1]) Zie geschiedenis en genealogie van het geslacht van Scheltinga 1530—1939 door W. Wijnaendts van Resandt (1939).

Wumkes.nl

Een teekening van Stellingwerf met onderschrift: „behoort den Kolonel Scheltinga in 1721"; een drietal foto's uit 1881 en een stel teekeningen van H. Martin uit 1882, toen het reeds leeg stond en voorbestemd was om te worden afgebroken (zie afb. 1 en 2).

Uit deze verschillende gegevens kunnen wij de volgende reconstructie van huis, tuin, aankleeding en verdere bijzonderheden opmaken:

De huizinge.

De gevel van de voorhuizinge is een eenvoudig exemplaar van een pilastergevel, een bouwtrant, die wij omstreeks 1640 à 1650 zoowel door Amsterdamsche als door Haagsche architecten zien toegepast [1]). Ook stijlcritisch is er dus alles voor te zeggen, dat het jaar 1652 op den gevelsteen het jaar van de herbouw van de State is. Voordeur en ramen maken op de teekening van 1712 een echt midden-17e eeuwsche indruk. De zes pilasters van den voorgevel hebben eenvoudige kapiteelen en basementen.

Ter weerszijden van de voordeur waren twee ramen, waaronder oorspronkelijk kelderramen. Deze laatste waren echter op de latere afbeeldingen verdwenen als gevolg van een vroegere verbouwing. Boven de voordeur was een dakkamertje met breed raam, in Friesland gewoonlijk Spaansch geveltje genoemd. Hierboven zat oorspronkelijk de gevelsteen met het jaartal 1652. Tot het einde van de 19e eeuw is dit eenvoudige buitenhuis het type gebleven van alle op het Friesche platteland gebouwde renteniershuizen.

Het huis met den voorgevel op het Zuid-Oosten was door een oprijlaan met den openbaren weg verbonden, had twee naar achter uitspringende vleugels en ter rechterzijde de aanbouw van een boereschuur met koetshuis en stalling voor paarden en vee.

Ter rechterzijde van den voortuin waren afzonderlijke woningen voor den Hovenier en den Lijfknegt, terwijl het gezin verder bediend werd door een Keukenmeidt en een Boeremeidt. In het testament van 1735 van den Colonel van Scheltinga wordt naast de Boden in het algemeen ook gesproken van de Boere Boden, Gardeniers en de Meijdt tot Leeuwaerden; een kleine Hofhouding dus.

[1]) Rijkere exemplaren in dezen stijl zijn o.m. het Mauritshuis in Den Haag en in Friesland: het Princessehof; de reeds lang verdwenen State Ondersma of het Huis van Berouw onder Hallum en meerdere stadsgevels in Leeuwarden.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

Afb. 1. Friesma-State in 1721.

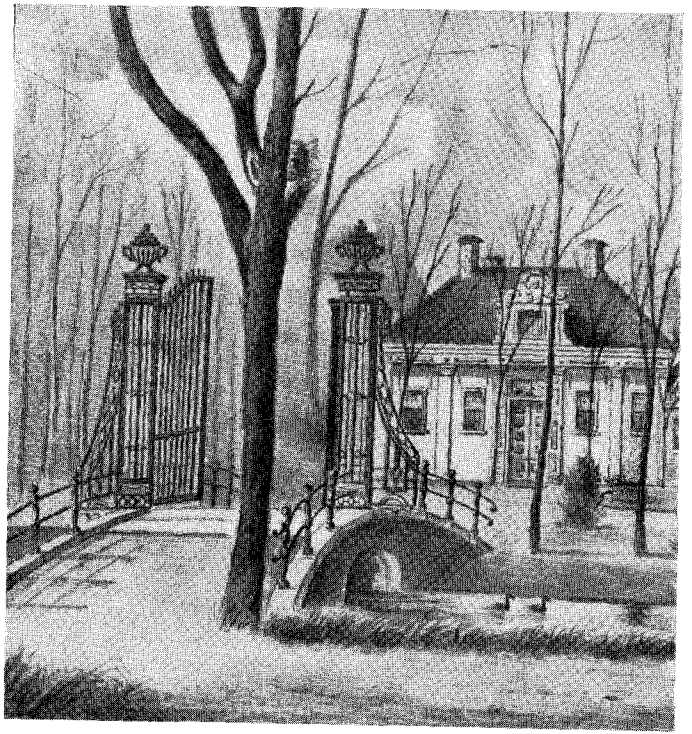

Afb. 2. Friesma-State in 1882.

Wumkes.nl

Het breede voorhuis was waarschijnlijk met een gebeeldhouwde gangbank en een tafel met marmeren blad versierd. Ook weten wij dat hier boven de deur, die toegang tot de zaal gaf, een wapenrek hing, waaraan het tot het slot behoorende „geweer", dat gedeeltelijk tot sieraad, gedeeltelijk tot verweer strekte, hing.

Ter linkerzijde van het voorhuis was „het zaal" voor feestelijke ontvangsten met damspiegels, waaronder penanttafeltjes, wandlustres voor kaarsen, hooge trypen stoelen, groote tafels met aanstekers (losse bladen), een roosenhouten porseleinkabinet met dubbeld krom gebogen laden en andere kasten gemeubileerd. De houten vloer was met een kleed bedekt. Voor de glazen hingen groen zijden gaas- en blauw linnen damast gordijnen met blauw gedrielde franjes. De goudleerbespanning in rococo-stijl kan nog in het Princessehof bewonderd worden.

Verder wordt er gesproken van een daagsche kamer, een kelderkamer, een keuken en een kelder. De keuken was natuurlijk met koperwerk gesierd en had een groote glazen tinkast, van welks inhoud groote en gewone schalen en borden met het Scheltingawapen in het Princessehof te pronk staan. Een mooi staaltje van koperwerk uit deze of een aanverwante familie is de rijk met lofwerk in renaissance stijl versierde vijzel met randschrift: „Tinico van Oennama et Catharina de Blocq 1613" welke in het Friesch Museum bewaard wordt. Wij mogen wel aannemen, dat de Heer des huizes een kamer te zijner beschikking had, waar hij zijn uitgebreide administratie kon voeren en waar zijn bibliotheek geplaatst was. In 1668 zagen wij deze bibliotheek reeds speciaal genoemd. Ook inwendig werd af en toe verbouwd en zijn o.a. de zaal en nog minstens een andere kamer van het slot in de tweede helft van de 18e eeuw gemoderniseerd en in rococo-stijl verbouwd, zooals kan blijken uit de omlijstingen der nog in het Princessehof bewaarde schoorsteenstukken. In denzelfden tijd is ook kerk-meubilair in denzelfden stijl aangebracht.

Uit een der foto's zien wij, dat het achtergebouw in de latere jaren een verdieping had gekregen, waar zeker de slaapkamers geweest zullen zijn. Naast de gewoonte om in bedsteden te slapen waren in de 17e eeuw ook reeds ledikanten op Friesma State aanwezig. In het eind van de 18e of begin 19e eeuw is bij een verbouwing de voordeur gemoderniseerd. De ramen hebben zeker al eerder hun glas in lood en onderblindjes verloren. De hooge gesmeed ijzeren windvanen, die in het begin van de 18e

Wumkes.nl

eeuw nog de achtkante schoorsteenen versierden, waren in het eind van de 19e eeuw reeds verdwenen.

De tuin.

Het buitengoed is aangelegd om op aangename wijze van het buitenleven te kunnen genieten. Eenige herinnering aan een vroeger oud verdedigingsslot treffen wij niet aan. Wel is het buiten omgeven door een gracht en een singel, doch deze is alleen aangelegd om beschutting te geven en om als wandeling te kunnen dienen. Het geheel besloeg wel een oppervlakte van ongeveer vier en een halve hectare (12 pondemaat) buiten de paardekamp waarin een ooievaarsnest stond en buiten de wei- en hooilanden noodig voor het eigen vee. Achter het huis zijn een in vier afzonderlijke perken verdeeld hof voor vruchtboomen, een moestuin, een keukentuin enz. Vóór huis lag een overtuin.

De bewoners besteedden veel zorg hieraan. Ieder jaar weeraan werden vele pramen woudaarde, zand en mest aangevoerd om de stugge kleigrond losser te maken. Voor de paden werd kiff gekocht van den leerlooier en schelpen aangevoerd van de zeedijk bij Coehool. Geregeld werden groote bestellingen van boomgewas gedaan, een enkele maal te Aalsmeer en Haarlem. Verreweg de meerderheid der boomen en gewassen werden echter betrokken van den „Voornamen Entenier Wijbren Krijns te Joure" en van kweekers te Leeuwarden. Deze bestellingen omvatten meestal vele honderden stuks jaarlijks.

In 1779 was er een nieuwe Hovenier gekomen, naar zijn naam te oordeelen waarschijnlijk een Geldersman. Wij zien toen uitbreiding van het oranjehuis en de ananas-kas, die beide met kachels gestookt werden. Naast het gewone loof- en oofthout zien wij dan in de bestellingen ook perziken, pruimen, moerbey, witte pareldruif, vijgeboom, quepeeren, bottelrozen, barbarissen, taxis-pieramieden en dergelijke heesters en planten verschijnen.

De tuin werd versierd met laurier- en oranjeboomen in kuipen, een zonnewijzer op houten voet, een groot geverfd tuinbeeld, gedraaide houten vazen op den tuinmuur en een fraai gesmeed inrijhek in Lodewijk XVI-stijl, dat in 1882 nog aanwezig was. Onder den nieuwen Hovenier werd ook een karshoff aangelegd, doch blijkbaar was de grond hiervoor niet geschikt. Een paar jaar later werd deze weer opgeruimd en vervangen door een

Wumkes.nl

Afb. 3. Cornelis van Scheltinga, 1743—1812, door F. L. Hauck et fils 1787 (Friesma-kamer in het Princessehof).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

slingerboschje. Blijkbaar werd hier in de tweede helft van de 18e eeuw reeds de Engelsche landsschapsstijl toegepast.

De appel- en peereboomen worden ,,naantjes" genoemd. Wij zouden zeggen dwerg-boompjes. De daarvoor bestemde hof ,,de naantjes-hof". De verschillende hoven waren door ieperen veeren afgescheiden.

Onder de verschillende boomsoorten treffen wij aan: eiken, ypen, esschen, abeelen, elzen, wilgen, liesterbeijen, lagusters, walnooten, hazelnooten, onder de planten stokrozen, asperges, aardbeijen, boontjes, zaaiorten enz.

De leefwijze.

De bewoners der Friesche Staten in de 18e eeuw genoten het kalm-genoeglijke bestaan van den Landedelman-Heereboer. Onwillekeurig denken we hierbij aan de sfeer van vader Cats' ,,Buyten leven op Sorghvliet" en aan Poot's Akkerleven. De omgang met de boden en met de omwonende bevolking was gemoedelijk en vele herinneringen zijn bewaard gebleven waaruit blijkt, dat ook de bewoners van Friesma-State in de omgeving goed gezien waren. Hieraan is het waarschijnlijk te danken geweest, dat de wapens op grafsteenen, rouwborden, in kerkramen enz., die in 1795 het vrijwel overal elders moesten ontgelden in het eenigszins afgelegen Idaard gespaard zijn.

Toen de Fransche overheersching voorbij was, herleefden de oude tradities weer. Van een 81-jarigen inwoner van het dorp vernam ik, dat hij zich nog zeer goed herinnerde hoe de schooljeugd op 5 December een Sinterklaas-korfje op het slot kwam opzetten en hoe zij op 1 Januari hunne opwachting aldaar maakten om hunne Nieuwjaarswenschen over te brengen, waarvoor van oudsher de dorpsschoolmeester een heilwensch in dichtvorm maakte.

Het boerebedrijf op de State werd voornamelijk aangehouden om wat de eigen huishouding aan melk en boter noodig had. Dat zelf boter werd gemaakt blijkt uit het aantreffen van karngereedschappen en het aanhouden van speciale boereboden. Wellicht mag uit het niet genoemd zijn van kaasbereidingswerktuigen besloten worden, dat de kaas van een der huurboeren werd betrokken.

Jacht met het geweer en visscherij met schakels en ,,zeijnen" (zegens) strekten tot afwisseling. De hoogtijdag was echter die

Wumkes.nl

van de lange jacht. De boeren op de omliggende zathen, die elk daarvoor een windhond aanhielden, mochten daaraan deelnemen voor zoover zij het bewijs geleverd hadden, dat zij geen achterblijvers zouden zijn. Daarvoor werd de deelnemers verzocht vooraf te toonen, dat zij met of zonder pols over de langs den oprijlaan loopende gracht konden springen. Natuurlijk werd zoo'n dag besloten met een schutjas-partij, waar het jagers-latijn gelucht kon worden.

Ofschoon in dezen tijd het meedoen aan en bezoeken van harddraverijen tot de hoofdgenietingen van de op het platteland wonende patriciërs behoorden [1]) is het mij niet gebleken, dat de bewoners van Friesma-State zich voor deze sport hebben geïnteresseerd.

Voor de tochtjes naar Leeuwarden, naar de verhuurde plaatsen en naar in den omtrek wonende familieleden en kennissen waren een viertal paarden en meerdere rijtuigen beschikbaar. Achtereenvolgens zien wij in het koetshuis een met Fransch lakwerk versierde phaëton met verstelbare kap, een charet of cales, een koets met blauw gebloemde trijp bekleed, een dichte kapwagen met portierdeuren op hangriemen, een chais voor 2 paarden en in het eind van de 18e eeuw zelfs een sleepkoetsje verschijnen. Ook een ar ontbrak in het koetshuis niet. Uit aangeschafte zadels zien wij, dat ook het paard onder den man werd bereden, iets wat in den winter op de onverharde kleiwegen wel noodig was.

In de 25 jaar zien wij den slotheer met zijn vrouw maar éénmaal in gezelschap van een nicht en neef Burmania een reisje doen en wel in een gehuurd gesloten rijtuig. Het doel van dit reisje was Overijssel en Gelderland.

Natuurlijk hield de Grietman van Idaarderadeel er naast een zeilbootje ook een speeljacht op na. Om naar Grouw, de hoofdplaats van de Grietenij, te komen werd gebruik gemaakt van een voetpad door het Hofland, waarvoor een abonnement met den bediener van een overhaal over de Grouw was afgesloten.

Het kasboek is bijzonder rijk aan allerlei gegevens van belang voor de ambachtskunsten beoefend in het nabijgelegen Leeuwarden. Zilversmeden, kunstschilders, beeldhouwers, schrijnwerkers, kastmakers, witwerkers, spiegelmakers, glaslijpers, zadelmakers, geelgieters, tingieters, horologiemakers, geweer-

[1]) In het dagboek uit den Patriotten tijd (1780—1785) door Dr. G. A. Wumkes uitgegeven in de Vrije Fries Deel XXI (1910) is een speciale liefhebber van deze sport aan het woord.

Wumkes.nl

Afb. 4. Aurelia Aletta van Haersma, 1748—1810,
echtgenoote van Cornelis van Scheltinga, door F. L. Hauck et fils 1787
(Friesma-kamer in het Princessehof).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

makers, weerglasmakers, servet-weevers, boekbinders, slotmakers, smeden, spoormakers, timmerlieden, wagenmakers, scheepstimmerlieden, zeilmakers, spinsters, linnennaaisters, wolnaaisters en allerlei andere nijveren grootendeels uit Leeuwarden, doch dikwijls ook uit de omgelegen dorpen, werkten voor het slot.

Bijzonder veelvuldig waren ook de leveringen van Chineesch en Japansch porselein, Delftsch en Engelsch aardewerk, echt en nagemaakt Saxisch porselein. Hiernaast zien wij den aankoop van bokalen van Engelsch glas, die beslepen worden met eigen of Grietenij wapens en met maçonieke emblemen.

Zoowel in de stad als van reizende kooplui werden stoffen voor meubileering en voor kleeding aangekocht. Vooral over de kleeding en lijfssieraden bevat het dagboek vele interessante gegevens.

De leefwijze was degelijk doch eenvoudig. Als een pak kleeren begon te slijten werd het gekeerd ; als er kuipen noodig zijn voor de laurier- en oranjeboomen, dan worden hiervoor oude vaten van den wijnhandelaar gebruikt. Steeds werd bij het aanschaffen van iets nieuws het oude afgedankte voorwerp ingeruild. Speciaal is dit het geval bij bestellingen aan den goud- en zilversmid. Toch werd geregeld veel geld uitgegeven om het eigen huis en hof te sieren. Mooi meubilair, zilver, kleinodiën, kleeren, porselein en aardewerk en alles wat tot een deftigen inboedel behoort werd jaarlijks aangeschaft. In hoe groote hoeveelheden dit geschiedde zien wij toen het huis op de Tweebaksmarkt te Leeuwarden als stadswoning werd ingericht.

De Leeuwarder kermissen — toen ter tijde werden er twee kermissen in één jaar gehouden — boden geregeld gelegenheid om nieuw-modische snufjes te verkrijgen. Soms werden bestellingen gedaan te Groningen, Amsterdam en Leiden, doch de overgroote meerderheid der bestellingen werd in Leeuwarden gedaan, waar de familie goed thuis was, omdat ze jaarlijks in het voorjaar met de Statenzittingen hier een paar maanden woonde. Eerst werd hiervoor een huis gehuurd, doch later werd een huis op de Tweebaksmarkt door erfenis verkregen. Dit groote huis met tuin, stal en koetshuis is recht tegenover de openbare leeszaal gelegen. In de 19e eeuw heeft Mr. C. B. Menalda er gewoond, daarna is de drukkerij van het Volksblad er gevestigd geweest.

De dokter en de apotheker woonden te Leeuwarden. Het eerste onderwijs in lezen en schrijven werd gegeven door de

Wumkes.nl

onderwijzers uit de omgelegen dorpen, later kwamen de kinderen op een school in de stad, de Juffers bij een paar schoolmamsels, de Jonge heer was in de kost bij den Conrector van de Latijnsche school te Leeuwarden. Ook onderwijs in teekenen, muziek en dans werd door Leeuwarder artisten verstrekt. Voor het leeren paardrijden moest men naar den piqeur in de stad, die zijn lessen gaf in de oude manege der Nassau's in de Groote Kerkstraat.

Een staande gangklok werd bij een der bekende Grouwster uurwerkmakers besteld.

Door de herhaalde aankoop van plaatsen, vooral in de omgeving van Idaard moest Cornelis van Scheltinga voortdurend geld opnemen, niet alleen van de verkoopers der vastigheden maar dikwijls ook van burgers en boeren te Leeuwarden, Grouw, Warga enz. Van eenig bezit van effecten blijkt uit het kasboek niet. Wel van het bezit van parten of aandeelen in de houtmolen de Eendragt even buiten den Dorpe Grouw en in de Hillema-Veenen.

Van de groote wereldgebeurtenissen bemerken wij uit het kas-dagboek van Cornelis van Scheltinga uiterst weinig. Een enkele maal is er sprake van inkwartiering van cavalerie-officieren doch overigens blijkt uit niets wat er in de wereld buiten Friesland omging en evenmin hoe ook hier binnen enkele jaren een omwenteling van het staatsbestel te wachten was.

Ook blijkt uit niets, dat de bewoners van het slot de Friesche dracht droegen of de Friesche taal spraken. Integendeel de portretten en de gedane bestellingen laten ons duidelijk zien, dat in kleeding en opschik de Fransche modes werden gevolgd.

Alleen de voor de dracht der Leeuwarder Dames zoo typische zonhoed is daarop een uitzondering, doch elk spoor van een oorijzer ontbreekt.

Ook Friesche woorden komen slechts bij uitzondering voor en alleen dan wanneer het zaken betreft, waarbij men in direct contact komt met de omwonende bevolking, zooals in de boerderij en bij het visschen.

Na deze inleiding willen wij het dagboek voor zich zelf laten spreken.

Wumkes.nl

III. Extract uit de beide registers van extraordinaire uitgaven van Cornelis van Scheltinga 1761—1787 (Archief van Friesma-State).

1762 19 Mrt. Betaalt aan: de Apotheker Wassenberg te Leeuwarden een somma van een en dertig caroly gulds dartien stuivers 8 penn. *f* 31..13...8

1763 12 Juli De Heer Pieter Edo Frieswijk [1]) voor zijn Edeles Phaeton, dewelke zeer mooy met frans lofwerk gesneeden is, en te gelijk vergult *f* 220....„...„

1764 6 April Johannes Andries meester uirwerkmaker te Grouw [2]) wegens een gelevert staandt speelwerk speelende 12 aartjes, met de 12 sodiaks teekenen, seven planeeten, 't water getij, maan en datum en met de kast, zoo de zelve is in zijn heer en veer *f* 525...„....„

1764 22 Sept. Michiel Giesen meester Wagenmaker te Leeuwarden wegens het leveren van een nieuwe Schees in het geheele houtwerk, snij- en ijzerwerk etcetera in de grondtverve *f* 176...14...„

1764 13 Oct. De Sadelmaker [3]) P. de Vries te Leeuwarden wegens het geleverde leerwerk tot de nieuwe schees met een nieuw vast triepen matras en kussen van blauw gebloemde trijp en wat meer is kan op de rekeninge werden nagezien zegge te samen *f* 41...14...„

1765 4 Mei Johannes Jelgerhuis [4]) meester silversmidt te Leeuwarden een somma van vier en sestig car. gls. en sestien stuivers wegens ses silvere meshegten met het maak-loon en daer bij geleverde lemmessen met nog twee Car. gls. en seven stuivers wegens een dasslotje dus in het geheel seven en sestig Car. gls. en drie stuivers onder kortinge nogtans van drie en sestig Car. gls. en seventien stuivers wegens oud silver dus maer betaalt drie Car. gls. en ses stuivers zegge *f* 3...6....„

1765 9 Juli Wijbe Dominicus [5]) meester silversmidt te Leeuwarden een somma van een hondert en vier en vijftig Car. gls. & agtien stuivers wegens twee silvere tobaks-comforen, en twee silvere kandelaers met het maakloon, dog onder kortinge van hondert en een en vijftig Car. gls. en vijftien stuivers wegens oud silver dus maer betaalt drie Car. gls. en drie stuivers *f* 3...3....„

1765 2 Sept. Wijbe Dominicus [5]) meester silversmidt te Leeuwarden een somma van vier en negentig Car. gls. en seventien stuivers wegens twee paer silvere gepolieste gespen en wegens twaelf geleverde silvere lepels met het maakloon, dog onder kortinge van drie en tagtig Car. gls. en sestien stuivers wegens oudt silver, dus maer betaalt elf Car. gls. en een stuiver *f* 11...1....„

Wumkes.nl

1765 15 Nov. D. Bloemroder & zoon voor twee swartleere gestikte en met gevernist coperwerk chaise tuigen met kruisteugels, draegkussens en disselriemen, ende voor twee blauw trijpene geborduirde hooftstellen met koproosen en staartkwasten en maneflegten met koproose kroontjes etc. ƒ 86...„....„

1766 26 April Lynslager Sontag voor 12 tek-klouens, 80 faem opslagen touw en voor 17 bolleschuits-lijnen [5a]) ƒ 5...18....„

1767 8 Febr. Johannes Jelgerhuis [4]) wegens het laaten brilianteeren van een tafelsteen met nog twee brilianten daer bij te laaten doen, en voor maaken en goudt etc. ƒ 67...1....„

1767 10 Febr. Wijbe Dominicus [5]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens ses silvere meshegten met het maakloon en daer bij geleverde lemmessen onder kortinge nogtans wegens oudt silver, dus maer betaalt ƒ 17...16.....„

1767 2 Mei J. Zijlstra [6]) meester schrijnwerker te Leeuwarden wegens twee mahonie tafels om onder de spiegels in het zaal geplaets te kunnen worden ƒ 40...„....„

1767 8 Mei Een glasverkooper [7]) wegens drie Engelse Bukalen, wier twee met Scheltinga's en een met het Grietenie wapen zijn, en wegens nog 12 kleindere bukalen met de twaalf maenden ƒ 42..„....„

1767 16 Mei De schilder Rienk Keijert [8]) te Leeuwarden wegens het repareeren van seven familie pourtretten als van agteren weder vernieuwen, gaeten te stoppen, verschilderen en vernissen, met het uitschot voor negentien boekjes fijn goudt ieder à 14 stuivers et cetera ƒ 32...6....„

1767 23 Mei S. R. Nicolai [9]) mr. schilder te Leeuwarden wegens $20^1/_2$ boek antimony = Goudt à 20 stuivers het boek met de goudt = verff en wegens het geheele arbeitsloon van 't verven en vernissen van de nieuwe schees met de daer toe gebruikte verf en vernis te samen ƒ 38...10....„

1767 29 Oct. Een oude Joodt wonende te Leeuwarden vijf goudene ducaten voor een fraay gesneeden staelen cachet met 't wapen der Scheltinga's familie ƒ 26...5....„

1768 10 Febr. Monsieur Sijbesma meester spiegelmaker [7]) te Leeuwarden wegens twee groote nieuw modisse fraaye spiegels met glasene listen à vijf en negentig Car. gls. 't stuk, nog voor de haeken om de spiegels aan te hangen vier stuivers dog bij moderatie betaalt met ƒ 188...4...„

1768 29 Febr. Monsieur Zijlstra [6]) meester schrijnwerker en kastmaker te Leeuwarden wegens verwisseling van een oudt modes slegt pulpitom aan een fraay nieuw modes pulpitom toegegeeven ƒ 35...„....„

Wumkes.nl

1768 24 May Betaalt door toetellinge van P. E. Frieswijk [1]) aan Rinske Ruurdts koopman te Grouw wegens een seer fraye koets, welke dezelve voor mij gekocht heeft te Amsterdam van Harmanus Nolte
ƒ 234....18....„

1768 7 Juli Werdt voor uitgaeve gebragt een somma van een hondert 5 Car. gls. welke aan het jongvolk van Ydaerdt gegeven is voor 't present aan ons vereert bij de inhalinge op Friesema State te Ydaerdt, bestaande in een olij en asijnbakje met spreukje er op gesneeden [10]) zegge ƒ 105...„...„

1768 3 Oct. De koopman H. Beekman loopende met vijn lijnwaedt door de provincie [11]) wegens seventien en een halve ellen doek tot overhemden en moukes etc. à 30 stvrs. de ellen ƒ 26...5....„

1768 28 Dec. Simon Noordwoudt van Warga voor gesponnen en gekocht gaern bij 't doek, voor weefloon en trillen van 't doek en voor bleeken van 35 ellen doek, nog daer en boven mede voor gaern tot 't toppendoek met 't weef- en bleekloon ƒ 23....5...10

1768 29 Dec. Werdt voor uitgaev gebragt voor een mof van veeren en een vel met een randt tot een pellice door mijn huisvrouw in de laetste Leeuwarder kermis gekogt te samen ƒ 32...„....„

1769 6 Jan. J. Zijlstra [6]) meester schrijnwerker te Leeuwarden wegens een gelevert kostbaer nieuwmodis cabenet zegge ƒ 200...„...„

1769 7 Jan. De witwerker [12]) Remmer Folkerts te Leeuwarden wegens een met swaere ijserebanden beslaegene geldtkist en wegens een mooy geverfde eettafel te samen ƒ 29...„....„

1769 19 Jan. De Vroedtsman Petrus Herfst te Leeuwarden, onse tegenwoordige huis-heer voor een paer overgordijnen met het rabbat in de beneden achterkamer voor het bedtsteedt hangende en nog een paer andere gordijnen hangende voor het bedsteedt op de boven-agterkamer ƒ 24...„ ...„

1769 2 Febr. Een glaskoper te Leeuwarden voor twee zeer mooy gesleepene cristallene compot-glasen met nog vier zeer fraaije cristallene suirpotjes ƒ 16....„...„

1769 14 Febr. W. Dominicus [5]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens 't geene mijn oudt silver aan eeven gemelde baes toegegeven minder bedroeg dan het silverwerk dat aan ons door hem gelevert was bestaende principael in een silveren coffijkan met een comvoortje swaer 77 loot G.K. een silveren lampetkan en schotel swaer 144¼ loot à 32 stvrs. sonder fatsoen en ses confituir lepeltjes en ses vorkjes met een suikertangkje en een koelbakje en in eenige kleinigheeden; mijn oudt silver bestondt in een oudt modisse coffijkan swaer bevonden 54 loot 4 engels à 32 st. per loot gerekent, een lampetkan

Wumkes.nl

en schotel gewoogen hebbende 111¼ loot O.K. tegens 29 strs. per loot; een klein comfoor en theeketeltje swaer 59½ loot tegens 30 st. gerekent, met nog eenige stukjes goudt geldt en silvere knoopen en nog kleinigheden, zie de rekening zelven beginnende met den 28 Maert 1767 en eindigende met den 5 Febr. 1769 zegge *f* 68...2...„

1769 23 Febr. P. Koumans boekverkoper te Leeuwarden wegens eenige boeken van Foeke Sjoerdts Schoolmeester te Nieuwkerk inhoudende tot een tijtel *algemeene* beschrijvinge van oudt en nieuw Frieslandt *f* 10...18...„

1769 4 April Witwerker [12]) Remmer Folkerts te Leeuwarden wegens twee aansteekers aan de onlangs door hem geleverde eettafel en wegens 't opmaken en overlacken van een oude theetafel etc. *f* 10... „...„

1769 17 April Jacobus Halbetsma [13]) meester silversmidt op de Gorredijk wegens een coffijkan door bovengemelde baes op den 5 Maert 1768 gelevert weegende 57¼ loot à 29 stvrs. per loot, met daerenboven een somma van ses en twintig Car. gls. wegens 't hout en het maekloon; deese *kan* is present gedaan aan de juffers Bothenius van Groningen wegens seekere beleefde dienst aan mij in den jaere 1764 beweesen en aangedaan, zegge *f* 109...„...„

1769 25 April F. Munnix op de hoek van de Weerdt te Leeuwarden wegens goedt tot een gangkleed, 6½ ellen blauw linnen damast tot 2 gordijnen voor de vengsters in de daegskamer te Leeuwarden met 't maekloon en 6¾ ellen best blauw gedrielde franges etc. *f* 44...12...„

1769 3 Juli Komt mede voor uitgaev aan de heer Menkema wonende tot Amsterdam wegens een rekeninge voor het fatsoen van een nieuw modese Neudamour met zijn pandlok, en verslijpen van eenige steenen, en tot dito werk geleeverde 116 diamanten. N.B. deese Neudamour is voor de voltrekking van het huwelijk door mij aan mijn vrouw gegeeven *f* 418...„...„

1769 13 Aug. Wordt voor uitgaev gebragt wegens kosten van verteeringe en andersins voorgevallen gedurende de Reis gedaan met onse swager Burmania en vrouw door Overyssel en Gelderlandt voor de helft, waeronder mede begrepen de huur van een digte wagen van Pijter zegge *f* 120...„ ...„

1770 7 Jan. Johannes Leverlandt Mr. Sadelmaker [3]) te Leeuwarden wegens twee swaar = leerene paerdedekken *f* 24... „...„

1770 19 Jan. Nicolaas Habbema Mr. Sadelmaker [3]) te Leeuwarden wegens een paer koetsgereidens met de kruisteugels, een paer hooftstellen, een leern jaaglijn, twee opsetten, twee disselriemen, een paer toppen en een nieuwe sweep, na korting voor twee oude koetsgereidens blieft over *f* 66...6...„

Wumkes.nl

1770 8 Febr. Simon Noordwoude wegens zeildoek tot de parasollen
f 7....13...„

1770 15 Febr. De Heer Æmilius Coulon [14]) Medicinae Doctor te Leeuwarden wegens visiten gedaan in April en November 1769 *f* 8...7...„

1770 9 Maart De huisvrouw van de Silversmidt Jelgerhuis [4]) voor een paer benaide mansietten *f* 11...„ ....„

1770 26 Mrt. W. W. de Vries te Leeuwarden wegens 42 ellen greneer-kant, 4 ellen blauw streepte flenny, mans- en vrouwsmutzen enz. gelevert tot 12 April 1769 *f* 25....4....„

1770 26 Mrt. F. Munnix te Leeuwarden voor dartien $^1/_{16}$ ellen swart haairen gang-kleedt, 3 ellen linnen damast, $6\frac{1}{4}$ ellen blauw-sijden paesement en ringkjes, koorde en naayzijde tot vergrootinge der twee gordijnen in de daegskamer te Leeuwarden *f* 18...6....12

1770 9 April De kastmaker of schrijnwerker J. Kimp te Leeuwarden wegens een zeer net gemaakte porceleinkast met vijftien fijne Italiaanse glaasen gelevert in den jare 1769 *f* 125...„...„

1770 17 May Jacob Hollenberg Timmerman te Leeuwarden wegens gelevert hout en Arbeitsloon van het maaken van een Pedestal voor de zonnewijser *f* 16...„...„

1770 21 Mei De koopman Joseph Roséé [14a]) wegens een mooy verlakt soesmantie en een dito engels blatje, wegens vier groote glaasene fruitmanden en een glaasen theebos te samen *f* 21...9....„

1770 { 21 Sept. / 19 Nov. Betaalt door T. R. Ottema [14b]) aan Abe Jans biesjager van den Dorpe Grouw voor boomkappen op Syteburen en voor twee praamen vuillens voor eenige tijd gelevert *f* 25...7...„

1771 1 Jan. Berent Ovijng Mr. grofsmidt te Leeuwarden wegens een nieuw ijseren kap met knieren en toebehooren op de Faëton *f* 28...6...„

1771 8 Jan. Nicolaas Habbema Mr. Sadelmaker [3]) te Leeuwarden wegens gelevert linnen tot de nieuwe kap van de phaeton en 't arbeitsloon van 't bekleeden met de koperen nagels, leeren en gaspjes en nog daerenboven wegens geleevert trijp, naaykoorde en Franjes met paerdehair en tot 't bekleeden van de matras der vleugels en wegens 't maakloon, spijkers en gaarn en 't maaken van de hangriemen *f* 37...8...„

1771 18 Febr. C. Duval in Comp. wegens 3 boketten Italiaansche bloemen met een roos en toekje en wegens geleeverde linten, kanten en een swartsijden doek met een kap. *f* 19...5....„

Wumkes.nl

1771 30 Mrt. D. Jansonius [15]) woonende te Leeuwarden wegens geleverde Porceleine-schotels en borden, bestaande namentlijk in een groote viskom, 2 extra groote schotels, 2 dito kleinder, 6 middel-schotels, 2 dito kleinder, 18 soupborden en 19 andere borden, 2 haringbakjes en 12 flesjes ƒ 84...16....„

1771 22 May J. Kimp Mr. schrijnwerker te Leeuwarden wegens 12 stoelen met groen triepene kussens en een schulpje aan ieder hooft voor ons gemaakt met nog 2 tafeltjes van eeken hout ƒ 108...4...„

1771 23 May Johannes Jacobs Mr. wagenmaker tot Wijtgaard voor een nieuwe onbeslagen hooy-wagen, eerdt karre en kruiwagens radt ƒ 66...13...4

1771 7 Juni Joseph Rooséé [14a]) koopman in Engelsche en Fransche waaren te Leeuwarden wegens 2 glaazene fruitmanden, 2 beste kaarse snuitters, een paer swart sijden handtschoenen etc. ƒ 18...4....„

1771 9 Juli W. W. de Vries koopman te Leeuwarden wegens geleeverde kanten, marselje, diement, catoenen etc. N. Bij de Quitantiën van de Jongeheer C. A. v. Scheltinga ƒ 67...10....„

1771 1 Aug. S. Numan coopman te Groningen wegens een roodt verlakte coffijkan met confoortie en een swart verlakte tabaks confoor gelevert in den jaere 1769 zegge ƒ 15...„....„

1771 7 Sept. H. Beekman wegens 6 ellen chitz [16]) tot een nachtrok ƒ 12...„....„

1771 12 Oct. Wegens verscheidene waaren in de eerste en laatste kermis [17]) door Mevrouw te Leeuwarden gekocht als:

2 olie- en azijnglaasen van cristal	ƒ 3....10....„
een dousijn porcelein	„ 3.... 8....„
drie tafelkleeden	„ 7.... „....„
een staele horlogi-ketting	„ 2.... 6....„
knoopkes en orlietten	„ 6....15....„
theekistje	„ 2....10....„
twee ellen neteldoek	„ 5.... 4....„
1½ ellen kant	„ 5.... „....„

1771 29 Oct. Wegens een nieuw geschildert scherm met 't linnen door S. R. Nicolai [9]) gelevert ƒ 15....„....„

1771 7 Nov. F. Hesseling te Leeuwarden voor 't maaken van een windtscherm met de kopere nagels, spijkers en lint en voor 't behangen v. d. kamer met de spijkers ƒ 7...1....„

1772 Wegens in vorige jaren door Eentje Ypes Mr. Kuiper te Roordahuisum geleverde nieuwe karne en 2 nieuwe melktijnen en door de Weduwe van Maessen geleverd koperbeslag aan de nieuwe karne, 2 houtene emmers met kopere hoepen en zeelen onder korting wegens een kopere hoep van de oude karne. ƒ 53....6....„

Wumkes.nl

1772 3 Febr. T. Sijbesma spiegelmaker [7]) te Leeuwarden wegens een vergulden boogspiegel en een nieuw gefoelidt spiegel rontom gesleepen in een schoorsteenlijst van de nieuwe kamer ƒ 74...„....„

1772 15 April C. Duval in Comp te Leeuwarden wegens wit gepoft garneersel, gaas met bloempjes, blonde etc. ƒ 23...18....„

1772 15 Mei Antoni Solaro [18]) te Leeuwarden voor een baromeeter & thermometer van Quik en vier gips vaasen enz. ƒ 14...17...„

1772 16 May Voor een Pellyce [19]) voor Mevrouw uit Groningen ontbooden met impositie enz. ƒ 31...3...„

1772 24 Juni Jacob Hollenberg Timmerman te Leeuwarden wegens een fliegekast etc. ƒ 27...5...„

1772 11 Juli A. Ferwerda wegens het plaatsen van een advertissement in de Leeuwarder Courant ƒ 3....12....„

1772 3 Sept. Jacob Dominicus mattemaker [20]) te Leeuwarden wegens een groote matte in de nieuwe kamer van het slot tot Idaardt ƒ 34....„....„

1772 9 Sept. Voor matten op de voorkamer te Leeuwarden ƒ 14....„....„

1772 10 Nov. In de Leeuwarder kermis [17]) van dit jaar gekocht 1¾ ellen neteldoek, swart zijden doek, een tromp, lint, serviesje, speelgoedt voor de jongeheer, koek, alexander-nooten enz. ƒ 28....9....6

1772 22 Nov. De koopman D. van Wicheren [21]) te Leeuwarden wegens een wafelijser, trekzaege, yseren verneus, 4 koperen katrollen, koekpanne, klein staende plaat, copere raamtpennen en krukjes ƒ 41...7...„

1772 28 Nov. F. Zeeman woonende tot Harlingen wegens gelevert nieuwmodisch tinwerk zoo van schotels als borden ƒ 223...11...„

1772 17 Dec. Koopman Joseph Roozee [14a]) te Leeuwarden voor een groot groen engels bladt twee dousijn groote vrijmasons glasen met nog een breede leidtbandt ƒ 15...4...„

1772 19 Dec. S. van Ommeren [22]) Mr. Silversmidt te Leeuwarden voor 6 silvere zoutvaten weegende 17¾ loodt en 2 eng. met 6 glaesen ƒ 50...10...„

1772 27 Dec. Werd ten laesten voor uitgaev gebracht aan G. Pettinga [23]) te Leeuwarden wegens een gelevert Engels tafel servies bestaande uit vruitmanden met schotels, slaadtbakken, kleindere schotels, borden en soepborden enz. en voor 1½ dousijn en ½ dousijn porcelein, twee vogels tot soutvatjes, een serviesje theegoedt enz. [24]) ƒ 84...10...„

Wumkes.nl

1773 13 Jan. Dirk Simons meester spiegelmaker te Leeuwarden wegens 't geene in de verwisselinge van twee oude spiegels met breede lijsten aan twee nieuwe spiegels met bogen en vergulde listen [25]) f 50...,...,,

1773 13 Febr. Wijbe Dominicus [5]) Mr. Silversmidt te Leeuwarden wegens twaelf silvere lepeltjes met 't maakloon, twee silvere trekpotten met de houten ooren & 't maakloon, en een silveren snuifdoosje twee silvere leidtbandtsbeugels, een silveren lepeltje & vorkje voor de jongeheer Cornelis enz. onder kortinge wegens oudt silverwerk f 98...,...,,

1773 28 Aug. De Haarlemmer schipper betaald voor het bleeken van 70 ellen doek en de vragt f 9...17...12

1774 3 Jan. Wordt voor uitgaav gebracht wegens 't vlas, spinloon, weef- en bleekloon [26]) van een stuk dopjes tot tafellinnen bestaande uit 2 tafellakens en 24 servetten met randen volgens 4 navolgende posten:
A. F. Heloma Wirdum voor geleverd 30 pond vlas f 22....,...,,
Twee vrouwen wegens spinloon f 19....14...,,
Jan Poppen Valderpoort weever te Leeuwarden wegens weefloon verdient aan een stuk van 71 ellen met 1½ pond gaarn f 39...4...,,
Schipper Jan Hendriks op 't Vliet buiten Leeuwarden wegens bleekloon van 't stuk servetgoedt aan een bleker te Haarlem met de vragt f 10....11...,,

1774 11 Febr. G. Pettinga [23]) wegens wit Engelse schotels f 10....8....,,

1774 20 Febr. Pier Johannes Sjollema Mr. scheepstimmerman te Grouw voor een nieuw Botie of klein scheepje f 50...,,....,,

1774 25 Mrt. Wegens een steltie fray Porcelein door Geesje van der Steeg [23a]) gekogt in 't boelgoed van Juffrouw Klemring en haar gerestitueert f 25...16....,,

1774 14 April F. Olivier koopman te Leeuwarden wegens hernhutt. swart en andere linnens f 50...12....,,

1774 15 April Bernardus Schrader [23b]) koopman in Lakenen te Leeuwarden voor Taff, Carm(osijn) en groen Coban f 40....12....,,

1774 18 April Den koopman W. W. de Vries te Leeuwarden wegens 14 ellen Vlaamsch oogjes Dopjes etc[a]. f 132....15...,,

1774 6 Mei De slotmaker de Lange te Leeuwarden wegens 2 nieuwe sloten f 5....18....,,

1774 17 Mei R. van Houten te Leeuwarden voor een verlakt comfoor f 7....5....,,

Wumkes.nl

1774 23 Mei Berent Storm [27]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens vier kaerseblatjes met een suikerkorfje met vier lepeltjes ƒ 64....„....„

1774 20 Juni Ate Ypes Faber Mr. zeilmaker te Grouw voor een nieuw zeilkleedt over een rijtuig, wegens eenige ponden gaarn door Jochum Visker gehaalt tot een zein, voor een zeil en vok met zijn toebehooren op een klein scheepje etc. ƒ 32...2...„

1774 30 Juni Ype Gerrits te Grouw wegens een haerdtijser, gootijsers krammen, spijkers enz. ƒ 18....„....„

1774 28 Juli Nicolaas Kesler koopman te Leeuwarden voor een stuk Batavia voor een zak [28]) en rok voor Mevrouw ƒ 46....„....„

1774 8 Sept. A. Ferwerda boekverkooper te Leeuwarden voor de boekzaal van December 1769 tot 1771 ingesloten ƒ 7...4....„

1774 25 Sept. Wegens gekochte boeken op de auctie van H. A. de Chalmot, waaronder een boek van waarde ƒ 13....4....8

1774 26 Sept. Timmerman Wijbren Jarings te Roordahuisum wegens groot 30 traliën in ons gestoelte in de Kerk te Roordahuizum en wegens een dousijn blomstokken ƒ 11....13....„

1774 15 Oct. Voor vlas van Heloma gekogt, voor spinloon en voor weefloon van een stuk doek lang 50 ellen aan de Weever Willem Hendriks te Leeuwarden samen ƒ 31....1....„

1774 19 Oct. Een naaijster met naame Japikje te Leeuwarden naayloon van tafellakens en servetten ƒ 8....13....8

1774 10 Dec. Johannes Kimp meester schrijnwerkers te Leeuwarden voor twaalf mahonihouten stoelen 't bekleeden met best trijp, paerdehaer en een menigte vergulde nagels ƒ 200...„...„

1774 15 Dec. Raedtsvelt te Leeuwarden voor 11 ellen tot stoelen welke door Baas Kimp zijn gelevert ƒ 12....2....„

1774 21 Dec. Jacobus Hollenberg timmerman te Leeuwarden wegens 12 stooven van eeken hout etc. ƒ 18...3...„

1774 23 Dec. Koopman Smeeding te Leeuwarden wegens een fluweelen Falhoedt, capoesje en meer ander kindergoedt ƒ 23...4...„

1775 11 Jan. Den Koopman Rozée [14a]) te Leeuwarden wegens knoopen voor mij en de Jongeheer met rouwgespen en knoopkes ƒ 10...14...„

1775 12 Jan. Berent Storm [27]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens een klein en ligt bakje voor lemoensopsflesjes ƒ 17...12...„

Wumkes.nl

1775 14 Jan. H. Nieveen te Leeuwarden wegens een nieuwe vuurwagen rontom glat gevielt met een nieuwe swaare asbak met een gladde Knop en een lang swaar geslagen heerdtplaat ƒ 15...18...„

1775 9 Febr. S. Harsinga Mr. schrijnwerker te Leeuwarden wegens een nieuw modern olijven cabinet met een buik & mahonien ingeleit en wegens het roodtkleuren van een cabinet en 't los nemen & weder opzetten van twee cabinetten ƒ 132...10...„

1775 16 Febr. Wegens twee steltjes & sestien borden blauw porcelein gekogt op 't boelgoedt van de Heer Grietman van Opsterland in den jaare 1774 en gerestitueert aan Geeske van der Steeg, zegge ƒ 19...5...„

1775 3 Maart Johannes Kimp Mr. Schrijnwerker te Leeuwarden, wegens 8 rotting stoelen en een boufet vernist en van binnen verlakt ƒ 100...„...„

1775 5 Maart Klaas Meins koopman te Leeuwarden voor een geel engels aardtwerk servies bestaande in Turinnen, kommen, schotel, borden etc. voor quispeldoren teegoedt enz. ƒ 47...16...„

1775 10 Mei S. R. Nicolai [9]) konstschilder te Leeuwarden wegens 'tverven en schilderen van een ijssleede, wegens 't vergulden van linnen bordjes, een vogelkouw, kindsstoel en turfvat over te verven met een haardtkleedtje ƒ 17...18...„

1775 16 Mei R. Bergsma te Leeuwarden voor 10 ellen geruit Haarlemmer bont ƒ 8...„...„

1775 24 Mei Klaas Meins wegens 12 gesnedene Keulse bloempotten met gesnedene testen, 12 Sijperse bloempotten [29]) etc. ƒ 28...9...„

1775 6 Juni A. Kesler koopman te Leeuwarden wegens groot 20 ellen rouwstof tot een zak voor Mevrouw, voor een rouw waijer zijden lint etc. ƒ 41...11...„

1775 9 Juni F. Munninx te Leeuwarden 5 ellen groen sijden gaas tot 2 glasgordinen etc. ƒ 17...7...„

1775 12 Juli Petrus Roelant Mr. beelthouwer te Leeuwarden wegens 't vervaerdigen van 't kinderwagentie ƒ 18...„...„

1775 17 Aug. Wijbe Dominicus [5]) Mr. silversmidt te Leeuwarden wegens twee groote silvere theebladen met 't werkloon wegens een silveren tabaksdoos met 't maakloon wegens een paar silvere gespen voor den jongeheer & andere kleinigheden dog wordt afgetrokken wegens oudt silver dus maer voor uitgaav ƒ 357...„...„

1775 15 Nov. Juffer S. de Bruin te Leeuwarden wegens het maken van een Pellice [19]) voor Mevrouw met het bijgedaane taf en lint ƒ 19...10...„

Wumkes.nl

Afb. 5. Isabella Boreel van Scheltinga, geb. 17 October 1775, (later echtgenoote van Sijbrand van Haersma) en Jetske Wiskia van Scheltinga, geb. 10 Juli 1777, (later echtgenoote van Mr. J. C. Bergsma en van J. A. Lootsma), als kinderen op Friesma—State, in 1779 geschilderd door J. Beyseit (Friesma-kamer in het Princessehof).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

1775 23 Nov. Voor 't maken van een sonhoedt [30]) en een reis- manteltje voor Mevrouw met de gebruikte flenny, lint enz. ƒ 10...17...„

1775 22 Dec. P. Boltjes Mr. zadelmaker te Leeuwarden wegens groot 4 ellen groen gebloemdt trijp tot een bokkleedt op 't charet of kales met linnen tot foering, zaalfranjes met naaykoorde voor een nieuw koffertje ƒ 24...10...„

1775 27 Dec. Aan de silversmidt & Smeding voor een nieuw fluweelen zakje met een silveren beugel en schel door Mevrouw aan de Diaconen van onze gemeente gegeven om in de nieuwe kerk gebruikt te worden volgens twee rekeningen zegge ƒ 17...5...„

1775 29 Dec. Boekverkoper Tresling voor een boek in octavo tot een titel voerende den verkorte vaderlandtse historie ƒ 3...„...„

1775 31 Dec. Den koopman D. van Wicheren [21]) te Leeuwarden wegens een fijn engels-vuurhaardt, een fijn engelse vuurtange enz. ƒ 25...18...12

1775 31 Dec. Meester A. de Wees schoolmeester op Olde-galeyen te Leeuwarden voor een jaar private-institutie aan ons Zoon ƒ 10...„...„

1776 8 Jan. Pieter Matthijs voornaam porcelein handelaar te Amsterdam wegens een fraaij blauw porcelein tafelservies bestaande in soupterinen, schotels en borden ƒ 310...„...„

1776 18 Jan. Klaas Meins koopman te Leeuwarden wegens Dellpse borden Engels fatsoen [31]) en wegens een meenigte steengoedt zoo gladde als stroeffe enz. ƒ 31...10...„

1776 28 Jan. De koopman in Lakenen B. Schrader [23b]) wegens 19 ellen best zwart taf tot een zak en rok voor Mevrouw etc. ƒ 92...12...„

1776 28 Febr. Gerrit Tresling Boekverkoper te Leeuwarden wegens een Adelijk Wapenboek 2 deelen en nog 2 andere ƒ 35...11...„

1776 8 Febr. Joh. van den Bosch wegens rouwbont enz. ƒ 14...32...„

1776 18 Febr. T. Olivier te Leeuwarden wegens bonten, linnen enz. ƒ 20...7...„

1776 28 Mrt. Wegens empositie van een schoudermanteltje voor Mevrouw over Stroobos van Groningen in gevoert ƒ 3...10...„

1776 19 Juny P. de Meede voor het groenverven van een Oostindise zak en rok voor Mevrouw ƒ 11...4...„

1776 4 Juli De Weever J. P. Valderpoort [32]) te Leeuwarden wegens weefloon van 53 ellen fijn tafellinnen met 7 pond bijgedane flas en spinloon ƒ 30...18...„

Wumkes.nl

1776 13 Juli C. F. Braunach te Leeuwarden voor een klein swart kinderhoedje ƒ 6...9...„

1776 11 Aug. S. R. Nicolai [9]) konstschilder te Leeuwarden voor een groot vloerseil à twintig ellen in 't voorhuis en nog van 't verven, vergulden en schilderen van een kinderwagentie en sleedt ƒ 24...16...„

1776 28 Dec. Wijbe Dominicus [5]) Mr. silversmidt te Leeuwarden voor twee kleine schenkbortjes groote keur wegende 48 loot en vier engels voor twee silvere suikerstrooijers met houtene steelen wegens twee goude haaken aan een kerkbijbeltje voor mevrouw voor 12 silvere meshegten wegende vijf en veertig loot en ses engels en twee silvere lepeltjes en vorkjes wegens 't geene toegegeven is bij 't verwisselen van oudt poppegoedt aan nieuw et cetera ƒ 284...11...„

1777 11 Jan. D. Embdervelt Mr. beelt en steenhouwer te Leeuwarden wegens een beste suosense grafsteen van 7 & 5¾ voet quadraadt met 't werkloon van behouwen met de vereiste wapens, cieraden en beeltwerk en nodige letters gelegt op de graven van mijn ouders in de kerk van Idaardt ƒ 497...13...„

1777 14 Jan. P. Klinkhamer [33]) te Leeuwarden wegens 2 geele Emmers met seelen onder korting van 2 oude emmers ƒ 7...19...„

1777 16 Jan. Wijtze Wijbes de Vries voornaam koopman te Leeuwarden wegens 25 ellen franse cantonet, 5½ ellen fijn gedrukt catoen of Eng. chits met rankwerk ƒ 264...13...„

1777 20 Jan. D. van Wicheren [21]) koopman te Leeuwarden wegens kamerdeursslotten, raamtspennen etc[a]. waaronder mede kruidt en hagel ƒ 19...19...„

1777 29 Jan. Johannes Kimp meester schrijnwerker te Leeuwarden wegens een hoekboufet van binnen swart verlakt en slooten met een theestooff en tobke van mahonijhout ƒ 50...„...„

1777 17 April Weduwe Lincel te Leijden wegens 12 stoelen met losse mattesittingen ƒ 45...„...„

1777 29 April C. Seth [34]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens een silvere brandewijnskop welke present gedaan is aan de koopman Karst Sipkes woonende te Grouw voor 't tauxeren van seven zathe en landen gelegen in Idaarderadeel ƒ 27...13...„

1777 18 May Fenhuisen te Groningen wegens een Pellice van blauw-satijn voor Mevrouw ƒ 22...11...„

1777 21 May De Weduwe van wijlen Dominus J. C. Kutsch te Leeuwarden wegens een Jagt met zeil en Treil ƒ 44...„...„

Wumkes.nl

1777 13 May Johannes van den Bosch te Leeuwarden wegens een Porceleinen Stel etc. ƒ 69...4...„

1777 20 May Klaas Meins te Leeuwarden wegens gemeene Porceleinen en Steengoedt enz. ƒ 42...4...„

1777 2 Juli Voor schilderen van de wapens van mij en mijn vrouw voor ontvang in 't kerkeboek van den dorpe Ydaardt gebragt op den 28e December 1776 zie de rekeninge van IJ. Staak [35]) onder de quitantien van den vorengemelde kerk ƒ 29...8...„

1777 10 Aug. S. R. Nicolai [9]) meester konstschilder te Leeuwarden een somma van twaalf gulden en sestien stvrs. wegens vernis tot 't glansen van stoelen, 't verlakken en schilderen van een theestooff en gladthoudt verven van een tafel enz. volgens rekeninge in den jaare 1776, zegge ƒ 12...16...„

1777 14 Oct. S. Cats Lakenkoper [23b]) te Leeuwarden wegens eenige ellen parelcoleur Roset en 2½ ellen couleurt dūran ƒ 10...2...„

1777 1 Dec. Nieveen voor Lemmetien in de Porceleine heften ƒ 3...„...„

1777 13 Dec. F. Wijngaarden [36]) Horologiemaker te Leeuwarden wegens 't repareren van een silveren zakhorologie en 't insetten van een nieuwe Feer ƒ 5...2...„

1778 4 Jan. Betaalt aan G. Gerkens [36a]) tingieter te Leeuwarden drie gulden en elf stvrs. wegens poppe tingoedt gelevert in den jaare 1776 en aan de korfmaker Bloem drie gulden en vier stvrs. wegens fruitkorven gelevert in den jaare 1775 en aan de silversmidt Dauw agt gulden en vier stvrs. wegens kinder gaspen enz. volgens rekeninge gedaan in den jaare 1776 te samen ƒ 14...19...„

1778 14 Febr. Wijbe Wijtzes de Vries koopman te Leeuwarden wegens 45¾ ellen dopjes, batist, diement [37]), 22¾ ellen wit fijn linnen nog een stuk wit fijn Bolswarder Diement [37]) en verder differente goederen ƒ 365...14...„

1778 24 Febr. Nicolaas Kesler Koopman in sijdestoffen in Leeuwarden wegens 30 el sijdenstoff à ƒ 4 de ellen tot een kleed voor Mevrouw gebruikt bij de receptie van de Vorstelijke Persoonen te Leeuwarden inde maand Augusti des afgeloopen Jaars; nog wegens een paar sijde koussen, een dousijn dassen met de Haairbeurs voor mij, en 't overige voor Mevrouw ƒ 146...8...„

1778 25 Febr. Klaas Kroon Lakenkooper [23b]) te Leeuwarden wegens beddeteek, Pluim en feer enz. voor een bedt, voor twee Japonse deekens ƒ 128...9...„

1778 26 Febr. Klaas Meins Koopman te Leeuwarden wegens 16 pond allerfijnst flas en wegens steengoedt ƒ 54...16...„

Wumkes.nl

1778 28 Febr. Hendrik van Temmen te Leeuwarden wegens 't verlakken van een oly- en asijn mantie met een peperbos en een vierkant bladt
ƒ 18...10...„

1778 9 Maart Wegens kosten gedaan tot het opregten van een nieuw gestoelte in de kerk van Idaardt aan de H. I. Postmus houtkoper wonende onder 't behoor van de stadt Leeuwarden wegens eiken en greenen hout door hem gelevert in den jaare 1775 tot 't nieuw gestoelte; ten tweeden aan meester D. Embdervelt beelthouwer te Leeuwarden wegens 't snijwerk zoo van onse wapens als 't overige snijwerk volgens accoort en ten derden nog aan Adam Wolda meester timmerman te Leeuwarden wegens verdiende arbeitslonen bij hem selven en twee knegten in 't maken van 't nieuw gestoelte in de kerk van Idaardt in den jaare 1775 onder welke somma mede begreepen twee slooten, twee paar bogtbanden, twee pokhouten knoppen en spijkers te samen uitmakende ƒ 208...12..„

1778 21 Mrt. Antoni Solaro [18]) te Leeuwarden een somma van ses en twintig gulden voor een fraaij weerglas met kopere versilverde platen en een mahonihouten kast en 't repareren van een oudt ƒ 26...„...„

1778 24 Mrt. Remmer Folkerts te Leeuwarden negen gulden voor een groote tafel met ses voeten en vijf gulden voor een schenktafel
ƒ 14...„...„

1778 17 May F. Poppenheuser wijnkoper te Leeuwarden voor 3 ledige oxhoofden tot vaten voor Laurierbomen ƒ 5...8...„

1778 6 Juni P. Klinkhamer wegens een nieuwe emmer voor de Boererie tegen inkorting van een oude emmer ƒ 3...11...8

1778 28 Juni Antoni Gertler wonende te Leeuwarden voor twee dousijn groote en kleine Namurse [38]) meslempten voor het insetten van deselve in de silvere hegten en de oude lemmeten uit te nemen en voor 't solderen van een etuikokertje enz. ƒ 48...12...„

1778 24 Juli Anne Jarings van der Leij voor een kleine kedde door Hem gekogt voor de Jongeheer ƒ 56...11...„

1778 4 Aug. Joseph Rosee voor een fraaie Rotting ƒ 11...„...„

1778 5 Aug. E. de Vries voornaam schrijnwerker woonende te Amsterdam voor twee servies of penanttafeltjes van roosenhout met marmere steene bladen volgens accoort ieder dartig gulden, zegge
ƒ 60...„...„

1778 11 Sept. Pieter Gerrits koopman te Warga wegens 5 stukken dweilgoedt, doch hierin gekort wegens een stuk dweilgoedt door mijn vrouw overgedaan aan de Juffer Haersma ƒ 12...8...„

1778 6 Oct. Vrouw van Dijk te Leeuwarden wegens onderwijs aan ons Zoon in de Jaaren 1774, 1775 & 1776 ƒ 15...3...„

Wumkes.nl

1778 23 Oct. H. Dauw [39]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens drie silvere lepels en forkjes voor onse kinderen, wegens een paar gouden brasilet gaspjes, op de verreullinge van een garnituur gaspen voor onse zoon en wegens 't geen toegegeven is op een snuifdoosje
ƒ 44...14...„

1778 3 Nov. Schriever Wiarda Schriefmeester te Leeuwarden wegens private lessen volgens 5 Rekeningen aan ons zoon gegeven in 't schrieven en leesen met de avondtschool, schoolboeken en schriefbehoeftens
ƒ 27...14...„

1778 14 Nov. De Weduwe van Joannes Andries [2]) in leven voornaam Horologiemaker te Grouw wegens 't schoonmaken van het Speelwerk met 't versilveren van de wijserplaat, wegens 4 gewigten aan Schuifraamten, 't schoonmaken van een horologie en 't bekleeden van een Tabakskistje met lood ƒ 23...7...„

1778 20 Nov. S. R. Nicolai [9]) schilder te Leeuwarden wegens 't oververven van 't onderwerk van de koets met Fermelioen en groene verf en vernis, wegens 't verven en marmeren van 16 korfjes, 't verlakken van een Theeketel en comfoor en 2 kaars-blaties met goudt enz.
ƒ 22...7...„

1778 30 Dec. Sijtse Roeloffs Nicolai [9]) schilder te Leeuwarden voor 't schoonmaken van de koets enz., 't opschilderen van 3 plaatkleetjes en meer andere kleine posten ƒ 22...7...„

1779 10 Jan. Broer Heerkes Mr. wagenmaker in de schrans voor een nieuwe digte kapwagen met portier-deuren voor zooverre het hout, ijser, snij, of beelthouwerswerk en koperwerk met de glasen betreft
ƒ 340...„...„

1779 15 Jan. S. R. Nicolai [9]) Mr. konstschilder te Leeuwarden wegens het verven, vergulden en schilderen van dese wagen ƒ 36...„...„

1779 19 Jan. P. Boltjes Mr. Sadelmaker te Leeuwarden wegens sadelmakerswerk aan gemelde wagen w.o. best groen gebloemdt trijp en leer tot de hangriemen etc. ....

1779 24 Jan. S. Harsinga schreinwerker te Leeuwarden voor een nieuw, modern olijven laadtafel met beste sloten en koperwerk ƒ 28...„...„

1779 30 Jan. Timmerman Hollenberg wegens een mangel met rollen en steenen en een nieuwe kinderstoel ƒ 31...16...„

1779 6 Maart Joannes Kimp voor een pars met een kromm boog ƒ 33...10...„

1779 13 Mrt. Klaas Meins koopman te Leeuwarden ..... wegens vijf grote bruinrande fijn delpse schotels en meer ander .....

Wumkes.nl

1779 18 Mrt. M. Tielenburg geweermaker [40]) te Leeuwarden voor het schoonmaken van geweeren ƒ 2...„...„

1779 21 Mrt. Hendrik de Waardt Mr. Spoormaker [40]) te Leeuwarden weegens twee nieuwe koets-toomen, een toom voor de kedde etc[a]. . . . .

1779 25 Mrt. R. Volkerts kastmaker te Leeuwarden voor een swart bedttafeltje ƒ 5...„...„

1779 6 April Schrijver Wiarda te Leeuwarden wegens Privaat onderwijs in Schrieven en Leesen aan ons Huis en op de avondt school aan ons wijlen soon ƒ 5...14...„

1779 12 April Horologie-maker Wijngaarden [36]) wegens een nieuw horologiekast en schoonmaken van een gouden sakhorologie ƒ 12...4...„

1779 20 April G. Pettinga [23]) te Leeuwarden wegens twee groote Roombakken schotels, fruitmanden, slabakken, theeservies met blommen etc. ƒ 48...10...„

1779 5 May Voor een groote Tafel uit Groningen met twee aanstekers en laden ƒ 24...„...„

1779 15 May Jan Valderpoort wever [32]) te Leeuwarden voor weefloon van een tafellaken en agtien servetten met randen van een stuk lijnwaadt lang twee en veertig ellen ƒ 19...1...„

1779 2 Juni Dirk Embdervelt steenhouwer wonende te Leeuwarden voor een grafsteen gelegt op 't graff van ons zoontje Hans Hendrik en voor 't houwen van kleine en groote letters, leggende dese steen naast de grafsteen van mijn grootouders in de kerk van Idaardt ƒ 20...17...„

1779 30 Julius Neeff Mulders te Amsterdam voor een mooie valhoedt met een Pluim [41]) ƒ 11...5...„

1780 18 Jan. Joannis van den Bosch te Leeuwarden wegens een nagemaakt Saxis [42]) groot thee-servies ƒ 23...„...„

1780 20 Febr. De wed. van I. Rosee [14a]) te Leeuwarden wegens anderhalf dousijn Engelse wijnkelken, knoopen etc. ƒ 16...2...„

1780 24 Febr. H. Bakker schreinwerker te Leeuwarden wegens een porceleinkasje door ons gegeven aan Sioerd Rinses tot huisraadt ƒ 10...„...„

1780 2 Maart De wed. van S. de Lincel te Leijden wegens twaalf holronde stoelen met groen trijp bekleedt voor ses gulden ieder stoel en nog twee armstoelen voor agt gulden ieder stoel ƒ 88...„... „

Wumkes.nl

1780 28 Mrt. Wytze Wybes de Vries koopman te Leeuwarden wegens 18 ellen flaamslinnen [43]), 4 ellen breed batist en 14 ellen swart gedrukt catoen ƒ 142...4...„

1780 15 April J. Kimp meester schreinwerker te Leeuwarden voor twee mahoniehouten tafels en voor een planke om messen op te poliesten ƒ 29...5...„

1780 16 April Hendrik Franses voornaam schreinwerker in 's Hage een somma van vijf en dartig gulden voor een mahoni-theetafel ƒ 35...„...„

1780 18 April Theodorus van der Weide wegens twee groepen Saxis porcelein met nog tien beeltjes van verschillende soort [44]) op de rekeninge gespecificeert ƒ 86...„...„

1780 5 May Dominus Joannes Snoek conrector der Latijnsche Schoolen te Leeuwarden wegens een half jaar kostgeld van de jonge heer ƒ 125...„...„

1780 6 May Z. D. Leyber wegens onderwijs in de teekenkunst ƒ 5...5...„

1780 25 Junius Meester Ynte Ages Schoolmeester te Aegum tot een douceur voor 't onderwijs van ons wijlen soon in het lesen en schrieven ƒ 10...„...„

1780 26 Juni Vrouw Jansonius [15]) voor een groot stel van vijf stukken [45]) ƒ 130...„...„

1780 28 Juni De wed. van wijlen meester Klaas Douwes voor een silveren troffeltie [46]) gekogt bij gelegentheidt van 't leggen van den eerste steen der nieuwe kerk van Idaardt ƒ 10...12...„

1780 10 Juli Jan Denninga wieldraier te Leeuwarden wegens groote vasen van ijperen hout gemaakt en gelevert tot den ringmuur ƒ 24...18...„

1780 1 Aug. Anna Poppenhuisen voor het maken van twee hoedjes voor de Juffers ƒ 6...„...„

1780 6 Aug. Ons Hovenier Hermanus Nellen [47]) wegens uitschot van een Thermometer, snoeiswaart & musuvallen ƒ 5...„...„

1780 15 Aug. Andries Foekes & Pieter Feikes aannemers van de nieuwe kerk in den dorpe Aegum wegens 't vermaken van mijn twee gestoeltens in de kerk aldaar in den jaare 1777 ƒ 8...10...„

1780 29 Sept. De weduwe van P. Koumans weegens drie Deelen van Bachiene ƒ 7...6...„

1780 30 Sept. Pettinga [23]) te Leeuwarden wegens Delfse schotels, sauskoppen etcetera ....

Wumkes.nl

1780 19 Nov. Beijseit [48]) Mr. schilder te Leeuwarden wegens het portraiteren van ons wijlen soon en wegens een vergulden lijst te samen
ƒ 47...„...„

1780 9 Dec. S. de Wal korfmaker te Leeuwarden voor een sluitkorfje
ƒ 1...16...„

1780 9 Dec. G. Tresling Boekverkoper te Leeuwarden voor een Boek Nauta Ocasien ƒ 3...18...„

1780 30 Dec. J. Dauw [39]) meester silversmit te Leeuwarden wegens drie theebosjes in dat kistje van ontvanger Haersma met bakjes etcetera
ƒ 31...6...„

1781 8 Jan. Joannes Kimp Mr. schrijnwerker te Leeuwarden voor een hoekboufet, van binnen verlakt en borden verguldt, voor een lessenaartie, en van 't glansen van een boufet ƒ 47...„...„

1781 8 Jan. N. Swalue [49]) Mr. silversmidt te Leeuwarden voor een silveren pen en inktkoker wegende seven loot à 29 stvrs. en van 't maken
ƒ 15...3...„

1781 21 Febr. R. Hunia Boekbinder te Leeuwarden ....

1781 21 Febr. Joannes Datz te Leeuwarden wegens een fluwele valhoedt, swarte hoedt, een syde gase muts etc. ƒ 19...9...„

1781 24 Febr. Hendrik Leyber confiturier te Leeuwarden wegens het confijten van Aprikosen, Persikken, barbaris en rosenbottels zijnde ons eigen vruchten ƒ 9...5...„

1781 28 Febr. W. Reinalda Boekbinder te Leeuwarden ....

1781 7 Maart Sadelmaker P. Boltjes te Leeuwarden voor een nieuw sadel met groen Trieppen sitting, groen Lakens Schaberak, een swart leeren rijdhooftstel en teugel ƒ 26...4...„

1781 12 Mrt. A. Rudolphi clerq van het boelcomptoor van den Ontvanger Wielinga te Leeuwarden wegens drie schilderien waaronder twee fraaie keukenstukken [50]) welke beide zijn gekogt in 't boelgoed van wijlen de Raadtsheer Hamerster gehouden in September 1780
ƒ 48...17...12

1781 24 Mrt. Jan Runia Piqueur te Leeuwarden wegens vijftien reeden in de manegie [50a]) ƒ 9...„...„

1781 27 Mrt. Boekbinder B. van Emmenes te Leeuwarden wegens 2 psalmboekjes voor de Juffers, Lijst doorschoten, half engelse bandt etc.
ƒ 7...10...„

1781 28 Mrt. M. en P. Zeper voornaam lakenkoper [23b]) te Leeuwarden....

Wumkes.nl

Afb. 6. Cornelis Arent van Scheltinga, geb. op Friesma—State 1781, door F. L. Hauck et fils 1787 (Friesma-kamer in het Princessehof).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

1781 2 April H. Dauw [39]) meester silversmidt te Leeuwarden wegens een paar goude pointhaken, dito knopen, 't vernieuwen van een gouden carcan etc. onder kortinge wegens oudt goudt, en voor twee knijfmesjes ƒ 54...19...„

1781 23 April Wijbe Dominicus [5]) gewesen silversmidt te Leeuwarden wegens twaalf silvere hegten enz. ƒ 187...2...„

1781 26 April Theodorus van der Weide voor een extra fraie groep Saxis porcelein verbeeldende een slapend kind ƒ 24...„...„

1781 12 Mei Lubbartus Bekenkamp mr. schreinwerker te Groningen voor een groot eiken tafel met losse aanstekers met de pakmat ƒ 24...8...„

1781 29 Mei E. de Vries voornaam schreinwerker te Amsterdam voor een roosenhout porceleincabinet, de laden dubbeld krom gebogen met fijn glas en darenboven voor de matten, sleeploon etc. ƒ 187...„...„

1781 8 Dec. J. Beijseit konstschilder te Leeuwarden tien ducaten of twee en vijftig gulden en tien stvrs. wegens 't portraiteren van de beide juffers in den jaare 1779 [51]) ƒ 52...10...„

1781 22 Dec. Frans Swart [52]) Mr. Schilder te Leeuwarden wegens het schilderen van een groote pot en houten catrol vergult etc. ƒ 9...18...„

1782 22 Mrt. Boekbinder R. Huinje te Leeuwarden wegens eenige schriefboeken en 't binden van het stemcohier van Idaarderadeel in een hoornband ƒ 10...10...„

1782 22 Mrt. Solaro te Leeuwarden [18]) voor een thermometer met twee schalen gipskalk etc. en aan Adriani [53]) wegens tingoed voor de kinderen gelevert te samen ƒ 9...7...„

1782 22 April H. Dauw [39]) meester silversmidt te Leeuwarden voor een dousijn forken wegende 43¾ loot wegens gouden sonhoedthaken, twee gouden steenkroonties etc. onder kortinge voor vijf oude forken en ses lepels ƒ 62...14...„

1782 4 Juni W. Stienstra te Leeuwarden wegens een dousijn Saxis porcelein, twee dousijnen blauw-dito, twee geele Engelsche kommen etc. wegens steengoedt, borden, pannen etc. ƒ 29...15...„

1782 24 Juli Tjebbe Sybrens Mr. Timmerman wegens hoog nodige Reparatiën aan de stalling en koetshuis in Droevendal ƒ 85...„...„

1782 26 Juli Wegens 't geene door Mevrouw is besteedt in de Leeuwarder kermis ƒ 41...13...„

1782 1 Sept. Voor de kosten van inquartieringe van officieren van de Cavallerie op 14 May 1782 ƒ 9...13...8

Wumkes.nl

1782 29 Oct. Betaalt aan L. Aderiani [53]) voor nieuw tinnen speelgoedt voor de Juffers ƒ 4...1...„

1782 29 Dec. Hans Arents Mr. verver en glaasmaker te Grouw wegens 't verven van 't Groote Beeld, een groote menigte blompotten etc. ƒ 17...10...„

1782 29 Dec. Mr. J. Pasma Timmerman te Idaardt wegens 't maken van een lathekje onder de klok in de keuken, wagenwippe, bart over de groppe in 't koehuis, dongkret, haverkist, schuifkleedt, mangelrollen etc. ƒ 31...2...„

1782 29 Dec. Timmerman Jurjen Feites te Roordahuizum wegens 't maken van een karnwieg etc. ƒ 18...7...„

1782 29 Dec. Timmerman Keimpe Klazes [54]) te Warga wegens 't maken van een nieuw hondehok en slagtstok ƒ 10...4...„

1783 9 Febr. De weduwe Lincel wonende te Leijden voor twaalf holronde stoelen met blauwtrijp bekleedt à ƒ 6..5..„; voor ses dito armstoelen à ƒ 8..5..„ waar bij nog vijf gulden en agtien stvrs. wegens de vragt voor schipper Jan Hendriks te samen ƒ 129...8...„

1783 1 Maart Sadelmaker Boltjes wegens een nieuw Belgereidt met metalen bellen en Hooft Pluim ƒ 17...5...„

1783 7 April De silversmidt de Wal voor drie paar gespen met 't maakloon onder kortinge voor eenige oude gespen ƒ 10...16...„

1783 8 April De beelthouwer Embdervelt wegens 't arbeitsloon van twee lijsten om de portraiten van mij en van mevrouw etc. in den jaare 1781 [55]) ƒ 11...12...„

1783 15 Juli De Keurslijfmaker Schmidt voor een groen Fransch keurslijff ten dienste van een der Juffers ƒ 10...15...„

1783 27 Juli Wordt voor uitgaaff gebragt veertien guldens welke in de Leeuwarder kermis betaalt zijn aan Spinelli voor twee fraie luisters hangende bij de schoorsteen in de voorkamer te Leeuwarden ƒ 14...„...„

1783 12 Aug. Jouke Jans te Leeuwarden voor een sleepkoets volgens accoort ƒ 35...„...„

1783 26 Aug. De weduwe van de kastmaker Zijlstra voor twee vuurschermen in de voorkamer te Leeuwarden ƒ 8...„...„

1783 12 Sept. De mamesel Dilling voor ¼ jaar onderwijs aan de twee Juffers. ƒ 9...„...„

Wumkes.nl

1783 22 Oct. N. Swalue [49]) mr. silversmid te Leeuwarden wegens drie paar silvere gespen, oorringkies, knipbeugelties etc. onder kortinge wegens oude gespen ƒ 42...4...„

1783 2 Nov. Kleermaker H. Snoek te Grouw voor 't omkeren van een rok en vest etc. ƒ 11...6...„

1783 19 Nov. Solaro [18]) te Leeuwarden voor schoorsteenveegen op 't slot ƒ 3...„...„

1783 12 Dec. Lubbartus Bekenkamp kastmaker te Groningen voor een groote tafel met aanstekers ƒ 24...8...„

1783 28 Dec. Wegens een nieuwe koets geleverd door Lambertus Demmers, Mr. Wagenmaker, waaraan 't beeldhouwwerk van Roeland; 't smidswerk van Oving, 't sadelmakerswerk van Boltjes, 't geleverde tryp van Munninx, 't koperwerk van den geelgieter Bon, 't schilderwerk door Jan Hendriks en de glasen van den glasmaker Hunia, allen te Leeuwarden, samen ƒ 1090...17...„

1784 19 Jan. Luitsen Pieters, Mr. Scheepstimmerman te Warga voor een nieuw Jagt en wegens reparatie van 't botie onder korting voor 't oude Jagt ƒ 122...14...„

1784 18 Mei Gegeven aan de knegt van Mevrouw Scheltinga voor 't brengen van een present van twee kandelaren aan mij toegelegt voor de moeite van de ondscheidinge van de goederen gelaten door mevrouw Wijckel ƒ 5...5...„

1784 21 May De Boekbinder R. Hunia te Leeuwarden wegens een nieuw Huurboek en een nieuwe bandt om het oude Huurboek [56]) ƒ 7...15...„

1784 22 May Mr. Kruigmeijer voor veertien weeken onderwijs gedurende ons gewoon winterverblieff te Leeuwarden aan onze kinderen Jetske en Cornelis in 4 weken een rijxdaelder ƒ 8...15...„

1784 12 Juni Voor een silveren melkkantie gekogt in 't boelgoed van de goederen van de Generaal L. van Vierssen gehouden te Groningen op den 31e Maart 1783, ƒ 21...15...„

1784 17 Juni De Horologiemaker H. Haakma [57]) te Leeuwarden wegens 't schoonmaken van een Horologie ƒ 4...10...„

1784 28 Juni C. Dilling en M. van Hoorn Schoolhousters te Leeuwarden wegens onderwijs aan de Juffers ƒ 9...„...„

1784 20 Aug. H. Dauw [39]) mr. zilversmidt te Leeuwarden, wegens een gouden haak en groote zilveren leidbandts-gesp etc. onder kortinge wegens een oude gouden haak en oud silver van almanacken etc. ƒ 12...14...„

Wumkes.nl

1785 7 Jan. Schipper Jan Hendriks voor de Erven van Lincel te Leijden wegens twaalf holle-ronde stoelen met blauw trijp bekleedt per stuk ƒ 6...5...,, en darenboven drie guldens en twaalf stuivers voor vragt van Leijden tot Leeuwarden te samen [58]) ƒ 78...12...,,

1785 9 Jan. Jan Hendriks schipper wonende te Leeuwarden voor G. de Zwager te Leijden voor twaalf beste antique stoelen met cijtroen geel trijp bekleed à ƒ 6...10...,, voor twee dito feuteuils negentien guldens en voor ses beste antique matte stoelen à ƒ 4..."..." te samen met de vragt en thuisbrengen [58]) ƒ 128...,...,,

1785 2 Febr. G. Tresling Boekhandelaar te Leeuwarden wegens aankoop Klinkenberg Bijbelverklaring en Geschiedenissen der Nederlanden ƒ 29...17...,,

1785 13 Febr. H. Dauw [39]) mr. silversmit te Leeuwarden wegens een breijbeugeltie etc. ƒ 17...2...,,

1785 Maart Denninga, voor vier groote vasen gelevert in 1784 ƒ 28...,...,,

1785 7 Juni L. Bekenkamp schreinwerker te Groningen....

1785 24 Juni Uitgaaf van interessen, welke bij 't overnemen van 't Huis te Leeuwarden [58]) te ons laste is gebragt ƒ 160...,...,,

1785 21 Juli Wegens 't omhakken van het kershoff om aangelegt te worden tot een slingerbosje [59]) en wegens 't omhakken van een gedeelte der keukentuin etc. ƒ 51....12...,,

1785 3 Aug. Frans Swart [52]) konstschilder te Leeuwarden wegens 't vergulden van 21 Beelties met een boekje fijn goudt ƒ 6...,...,,

1785 3 Aug. Voor een eiken buvet, *tafel mahonikoleur* met een koelbak ƒ 35...,...,,

1786 13 Jan. Gerrit de Swager en zoon te Leijden voor vier ords. stoelen met geel trijp à ƒ 6...10...,, en vier dito leeuwstoelen à ƒ 9...10...,, gelevert in 1784 [58]) ƒ 64...,...,,

1786 18 Jan. Voor een jaar *overhalen* van mij en alle welke tot mijn huis behoren volgens accoort ƒ 12...,...,,

1786 13 Febr. L. Spiering, Mr. Slotmaker te Leeuwarden wegens een nieuw aslaad tot een vuurwagen, 2 nieuwe roosters, een nieuwe Treeft etc[a]. ƒ 15...10...,,

1786 26 Febr. Voor een *Bijbel met Platen* in Fluweel en twee Testamenten door Emmenes gelevert ƒ 9...8...,,

1786 12 Aug. De Leermeesters van Juffer Isabella Boreel als aan Jacob Beyseit [48]) wegens onderwijs in 't schrieven en aan Gautier [60]) voor gegeven lessen in het dansen ƒ 26...16...,

Wumkes.nl

Afb. 7. Martha Houckjen Kinnema van Scheltinga, geb. 1786, (later echtgenoote van Jhr. P. E. A. Vegelin van Claerbergen), door F. L. Hauck et fils 1787 (Friesma-kamer in het Princessehof).

Wumkes.nl

Wumkes.nl

1786 4 Juli Weduwe Wijtze Wiebes de Vries te Leeuwarden wegens 16 ellen *duits Chitz* etc[a]. *f* 349...4...,,

1786 23 Sept. De silversmid H. Dauw [39]) te Leeuw. voor 't repareren van een kast van een gouden horologie etc. *f* 9...3...,,

1786 9 Dec. C. Halsema, Mr. kamerbehanger te Leeuwarden wegens gelevert $7\frac{1}{4}$ ellen gangkleed tot een vloerkleed en een kleed over de houten Floer in de zaal te Idaard en 2 matrassen in de stoelen in de kerken etc. *f* 189...17...,,

1787 6 Febr. Arent Ferff te Leeuwarden wegens een stel koperwerk voor een kabinet, sloten, een halve maan, een duimstok, schaatzen, booren, metalen schel [61]), kruid en hagel *f* 26...15...,,

1787 7 Febr. Weduwe Henstra voor 14 ellen Americaansche Chitz [62]) *f* 29...8...,,

1787 3 April De organist A. van der Meulen wegens Lessen op 't Clavier gegeven aan ons Dogter Isabella Boreel in de jaaren 1785, 1786 en 1787 *f* 32...18...,,

1787 27 April I. H. Leenhart voor 2 *hoeprokken* voor de Juffers, overkleed met met linnen etc. *f* 5...4...,,

1787 24 Juni Johannes en Nicolaas Weeber te Amsterdam voor een *Lanteern* met loot gemonteert, geschildert en verguldt *f* 12...8...,,

1787 2 Aug. De *Paruikmaker* J. van Haagen wegens 't kappen van Mevrouw en wegens 't accomodeeren van 't hair van de Juffers en Jongheer [62a]) *f* 15...15...,,

1787 18 Aug. Voor een *canari-vogel* etc[a] *f* 16...7...,,

1787 29 Aug. Thomas *Mattemaker* voor diverse rol- en vloermatten *f* 14...15...,,

1787 20 Sept. De silversmid Swalue [49]) voor twee silveren koffijkanties voor de kinderen *f* 18...4...,,

1787 11 Nov. De silversmid I. de Wal [63]) voor een paar silveren gaspen onder kortinge voor oude silvere gaspen *f* 3...10...,,

1787 23 Nov. W. Hamstra te Leeuwarden wegens een *rood porcelein ketel met een comvoor* etc. *f* 23...12...,,

1787 2 Dec. B. Jelgerhuis [64]) silversmid te Leeuwarden voor een paar gespen *f* 6...10...,,

1787 31 Dec. Jan Hendriks Mr. Schilder en verver te Leeuwarden wegens 't schilderen van ons gestoelte in de kerk te Idaard *Mahoni-houtkleur* [65]) etc. *f* 36...8...,,

Wumkes.nl

IV. De Friesma-kamer in het Princessehof.

Deze kamer, die de herinnering aan de helaas verdwenen State en zijn bewoners levendig houdt, is in het oude paleisje van Maria Louise van Hessen-Kassel zeker wel op zijn plaats.

De gevels van beide huizen dateeren uit denzelfden tijd — het midden der 17e eeuw — en het interieur van het Princessehof is evenals Friesma-State in 18e eeuwsche stijl verbouwd en versierd. De schoorsteenmantel en de betimmering van de Friesma-kamer dateeren zeker uit 1731 toen Anthonius Coulon het Princessehof voor Marijke-moai inrichtte. De schilderijen zijn alle uit Friesma-State afkomstig en stellen hoofdzakelijk vroegere bewoners voor. Ook het zilver, porselein en de verdere snuisterijen hebben zeker eens hun plaats gehad in het verdwenen huis.

Het mooie goudleer in Lodewijk XV stijl is afkomstig van de zaal op Friesma-State.

Speciaal moet onder het zilver de aandacht gevestigd worden op het mosterdpotje en de peperbus, beide stukjes van den Leeuwarder zilversmid Pieter Meeter. De meer belangrijke stukken zilver als tabakspot, trekpot, melkkan van Amsterdamsch fabrikaat zijn aangeschaft na 1787, daar wij hieromtrent in het kasboek niets hebben gevonden. Hetzelfde is het geval met de fraaie zilveren broodmand van Arnhemsch fabrikaat en de lepels en vorken van den Leeuwarder zilversmid de Wal, die in 1799 zijn gemaakt (zie afb. 8).

Ook de mooie origineele meubels, de met lakpaneelen versierde Lodewijk XVI secretaire en bijbehoorend penantkastje en het bijzettafeltje met inlegwerk zijn stukken van Friesma-State afkomstig.

De tafels, stoelen en beide porseleinkasten zijn niet antiek. Ze zijn op verdienstelijke wijze ontworpen door de inrichters van deze kamer, den bekenden Leeuwarder architect H. H. Kramer en den kunstnijverheid-ontwerper van den Bosch. Zonder direct nabootsingen te zijn passen ze goed in het 18e eeuwsche interieur.

Van de portretten uit Friesma-State afkomstig, die thans in het Princessehof een blijvende plaats hebben gevonden, konden wij uit het dagboek concludeeren, dat het dubbelportret (afb. 5) van den Leeuwarder behangselschilder J. Beyseit was. De portretten van Cornelis van Scheltinga, zijne vrouw en hunne

Wumkes.nl

beide andere kinderen (afb. 3, 4, 6 en 7) zijn in 1787 geschilderd door Friedrich Ludwig Hauck, een Duitsche portret-schilder, die met zijn zoon in 1786 en 1787 in Leeuwarden heeft vertoefd en geschilderd.

Ook van andere Friesche families hebben vader en zoon Hauck in die jaren portretten gemaakt [66]).

In een der muren van Friesma-State heeft gezeten de steen, die thans in de muur van de kerk te Idaard is ingemetseld en waarop het opschrift voorkomt: „Hic Murus Aheneus Esto". De hierin uitgedrukte wensch, dat de State door de tijden heen onwrikbaar zou mogen blijken te zijn, is niet in vervulling gegaan. De piëteit van de familie, die hier een glorietijd heeft beleefd, heeft er echter voor gezorgd, dat de herinnering niet verloren is gegaan.

Wie na de lezing van het kasboek van Cornelis van Scheltinga de Friesma kamer in het Princessehof gaat bezien, zal zeker een goede indruk krijgen van het leven op een Friesche State in de 18e eeuw.

Wumkes.nl

NOTEN.

[1]) *P. E. Frieswijk* was Collecteur i/d Grietenie Ydaarderadeel.

[2]) *Johannes Andries(en)* wordt reeds in 1759 i/h Gemeente Archief te Grouw genoemd. Zie mijn Bijdrage tot de Uurwerkmakers-kunst in Friesland, Vrije Fries Dl. XXVII (1924), blz. 253/4. De klok op Friesma—State was wel een bijzonder compleet exemplaar, niet alleen als speel-klok maar ook als planetarium-klok.

[3]) Er waren vele *sadelmakers* in Leeuwarden doch ik vond hen in Mr. Dirks' Noord-Nederlandsche Gildepenningen niet vermeld. Te Utrecht was het Sadelairs gilde een vergadering van meerdere ambachten t.w. saelmaickers, beeltsnijders, scilders, cleerscryvers, maelres, sceymaickers, verlichters, boeckeprinters, boeckebynders, tripmakers en clompmaickers. Zie Mr. Overvoorde en Joosting. De Gilden van Utrecht Dl. II, blz. 439.

[4]) *Johannes Jelgerhuis*, No. 108 v/h Gildebord der Leeuwarder goud- en zilversmeden. Zie E. J. Voet jr. en R. Visscher. De Merken en Geschiedkundige Aanteekeningen v. d. Leeuwarder Goud- en Zilversmeden en mijn publicatie over hetzelfde onderwerp in de Vrije Fries Dl. XXVIII (1928) blz. 219—333.

[5]) *Wybe Dominicus*, No. 104 v/h Gildebord.

[5a]) Materiaal voor het *„tek"*, 't Friesche woord voor het rieten dak der boereschuren.

[6]) *Johannes Zijlstra*, Mr. Cabinetmaker adverteerde in de Leeuwarder Courant v. 1753, dat hij verhuisde van het huis naast het Oude Vergulde Hoofd naast de Waag naar de Tooren van Babel, achter de Waag. Zie mijn artikel over De Ambachtskunst in het Oude Leeuwarden i.h. Gedenkboek 1435—1935

[7]) Dat het *beslijpen van geïmporteerde glazen* met wapens ook te Leeuwarden gebeurde kon ik ook uit advertenties in de Leeuwarder Courant bewijzen, zie mijn artikel over de Oude Ambachten in het Gedenkboek 1435—1935, blz. 83.

[7a]) 10 April 1759 werden de artikelen van een *Leeuwarder koopmans-gilde* gepubliceerd. Hierin waren opgenomen de winkeliers en kooplieden in zijden-wollen-kemelshaar-en vlaswaren, in galanterieën, Neurenburger waren, drink- of pronkglazen, porcelein, Engelsch- en Delftsch aardewerk, uitlandsche matten en spiegels. Zie Mr. Dirks II, 2 stuk blz. 243.

[8]) *Rienk Keijert*. Zie Dr. A. Wassenbergh's opstel over De *decoratieschilders* der 18e-eeuw in het Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935, blz. 153—158.

[9]) *Sytse Roelof Nicolai*. Zie Dr. Wassenbergh's opstel, blz. 163/164.

[10]) De bij dit *geschenk* behoorende *zilveren peperbus* (zie afb. 8 in het midden) van den Leeuwarder zilversmid Pieter Meeter (No. 129 v.h. Gildebord) is in de Friesma-kamer aanwezig. 't Opschrift luidt: 19 Juny 1768

Toen Scheltinga van Haarsma's stam
Aurelia ten huisvrouw nam;
Toen schonk aan 't paar; uit Dorp Ydaard
Het Jongvolk vrolijk 't saam gegaard,
Dit stuk, waar meed's hun Achting toonen:
Wilt Heer! hun met Uw Heijl bekroonen.

Ook het *mosterdpotje* is van denzelfden meester (zie afb. 8).

[11]) De door de provincie reizende zgn. *„fijndoeks-koopman"* is nog een bekend type.

Wumkes.nl

Afb. 8. Zilveren voorwerpen, vroeger gebruikt geweest op Friesma—State, thans in het Princessehof.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

[12]) De *witwerker* was de kastmaker, die zijn meubels van vurenhout maakte, dat later geverfd werd, in tegenstelling met den schrijnwerker, die meubels van fijn hout maakte.

[13]) *Jacobus Halbetsma.* Zie Voet, Merken v. d. Friesche goud- en zilversmeden, blz. 301.

[14]) *Dr. Aemilius Coulon* bewoonde het ouderlijke huis in de Doelestraat, het tegenwoordige Coulon-huis.

[14a]) *Joseph Roséé* wonende o. d. hoek v. d. St. Jacobstraat adverteert i. d. Leeuwarder Courant No. 810 van 1763, dat hij verkoopt Engelsch glaswerk.

[14b]) *T. R. Ottema* was Executeur, v.d. Grietenie Ydaerderadeel. Deze beambte in de wandeling Exteur genoemd deed tot 1778 allerlei diensten voor den Grietman. De biesjager was blijkbaar een handlanger van den Exteur. In 1809 was deze T. Ottema kapitein-kwartiermeester bij de Staf van het Battaillon Gewapende Burgermagt binnen Leeuwarden blijkens zijn in mijn bezit zijnde dienstalmanak.

[15]) In advertenties in een dagblad te Groningen in 1755 en 1756 wordt vermeld *Zijtze Jansonius*, uit Leeuwarden, die aldaar porcelein te koop aanbiedt. In de 18e eeuw worden in de advertenties te Leeuwarden verscheidene winkels vermeld waar oud porcelein werd verkocht.

[16]) *Chitz* — in kleuren bedrukt of gebatikt katoen door de Oost Indische Compagnie van de kust van Coromandel betrokken, later ook in Europa vervaardigd. In de 18e eeuw algemeen in gebruik.

[17]) Op de kermis treffen wij afzonderlijke waaier-kant- en porcelein-kramen aan.

[18]) *Anton Solaro* weerglasmaker verkocht ook doorgeslagen optica-prenten. Zie ook mijn opstel over De Ambachts-kunst in het Oude Leeuwarden i. h. Gedenkboek 1435—1439.

[19]) *pellice* — met bont gevoerde schoudermantel.

[20]) In het reglement voor de Leeuwarder *kooplieden* van 1759 worden ook reeds importeurs van uitlandsche matten genoemd.

[21]) *Dirk van Wicheren* droeg zijn ijzerkramerij, die in het Nauw gevestigd was, in 1815 over aan H. Borgrinck. De uitvoerige winkel- en magazijn-inventaris van dit bedrijf is bewaard gebleven.

[22]) *Sikke van Ommeren*, No. 113 v. h. Gildebord der Leeuwarder goud- en zilversmeden.

[23]) In 1765 adverteeren *G. Pettinga* en vrouw in de Leeuwarder Courant (No. 419), dat zij hun winkel verplaatst hebben van de Groenmarkt even om de hoek nevens de Meervis-banken. In 1775 adverteert vrouw Pettinga over de Vischmarkt, dat zij direct uit Engeland ontvangen heeft diverse soorten aardewerk.

[23a]) Blijkbaar traden van oudsher vrouwelijke *opkoopsters* van antiek bij de boelgoeden op.

[23b]) Deze firma was van ouds gevestigd hoek Nauw—Groentemarkt. Het vroeger belangrijke bedrijf van den *lakenkoopman* is in onzen tijd verdwenen.

[24]) Reeds in 1753 wordt in de Leeuwarder Courant (No. 46 en 80) geadverteerd, dat hier „*Nieuw modes Engels porcelein*" wordt geïmporteerd zoodat koopers daarvoor niet naar Amsterdam behoeven te gaan.

[25]) De Zeventiende eeuwsche *spiegels* in breede vierkante lijst zien wij hier vervangen door Queen Ann spiegels met smalle gebogen lijsten.

[26]) Instructief is deze post van 3 Jan. 1774: Wij zien hoe 't fijne vlas wordt gekocht, door vrouwenhand gesponnen, aan een Leeuwarder servetweever toevertrouwd, naar Haarlem opgezonden om te worden gebleekt, waarna de linnennaaister het stuk in tafellakens en servetten verdeelde. (Vgl. ook de uitgaven op 15 en 19 October 1774).

[27]) *Berent Storm*, No. 118 v. h. Gildebord der Leeuwarder goud- en zilversmeden.

Wumkes.nl

[28]) *Zak*, blijkbaar een soort lijf of japon.

[29]) *Keulse en Sijperse* (verbastering voor Siegburgsche) bloempotten werden van oudsher uit de Rijnprovincie hier in aken ingevoerd. Zie mijn artikel over het Aardewerk in Friesland in gebruik in het laatste kwart van de 16e eeuw. Vrije Fries Dl. XXVI (1918).

[30]) Deze uitgaaf is van belang omdat hieruit blijkt, dat de *Zonhoed* (de breede strooijen hoed met gekleurd sitz gevoerd, die op de Duitsche muts paste en die typeerend was voor de dracht der Leeuwarder dames) reeds in 1775 in gebruik was.

[31]) De *Delftsche pottenbakkers* bootsten blijkbaar de modellen van het Engelsche aardewerk na om de concurrentie zoo goed mogelijk vol te kunnen houden.

[32]) Een zekere *Poppe Harmens Valderpoort* wordt in 1758 vermeld als Mr. Servetweever op het Oldehoofster Kerkhof. Jan Poppens Valderpoort is blijkbaar zijn zoon en opvolger. Zie Gedenkboek 1435—1935, blz. 81.

[33]) *Jan Klinkhamer* Mr. brandspuitmaker en Roelant Grim loodgieter t/o de Galilaër Kerk adverteeren in de Leeuwarder Courant van 1761 (No. 217 en 476) dat door hun interessante fonteinen worden gemaakt. Een uitvoerige omschrijving hiervan vindt men in deze couranten.

[34]) *Casparus Seth*, No. 132 v/h Gildebord der Leeuwarder goud- en zilversmeden.

[35]) *Ype Staak* was glasschilder te Sneek. De geschilderde ramen in de kerk zijn ook van hem afkomstig. Vgl. Het Gedenkboek Leeuwarden 1435—1935, blz. 76.

[36]) Horologiemaker *F. Wyngaarden* te Leeuwarden. Zie mijn bijdrage tot de Uurwerkmakerskunst in Friesland, Vrije Fries, Dl. XXVII (1924), blz. 252.

[36a]) *Gerkens Mr. tinnegieter* adverteert in de Leeuwarder Courant, No. 355 van 't jaar 1759 dat hij 12 jaar de tin-negotie in de Peperstraat had gedreven doch 12 Mei was verhuisd naar Over de Kelders, hoek Ciprianus-steeg.

[37]) *diement of diemit* een soort witte katoenen stof.

[38]) *mes-lemmetten* werden in de 18e eeuw o.a. uit Namen betrokken.

[39]) *H. Dauw* was uit Frederikstadt in Holstein geboortig, No. 126 v. h. Gildebord, waarop zijn naam onjuist als H. Daum vermeld staat.

[40]) De *slotmakers, spoormakers, mesmakers, roermakers* en de *laadmakers* binnen Leeuwarden waren in één gilde vereenigd. Zie mijn artikel over de ambachts kunst in het Oude Leeuwarden in het Gedenkboek 1435—1935, blz. 69—71.

[41]) De afbeelding van deze mooie *valhoedt* met een pluim is ons bewaard gebleven op 't in 't Princessehof aanwezige portret van de beide Jonge Juffers van het Slot (zie Afb. 5).

[42]) *Nagemaakt Saxis porcelein* zal zeker afkomstig zijn uit een der vele 18e eeuwsche Duitsche porcelein fabrieken, die het fabrikaat en het merk van de Koninklijke Saksische porcelein fabrieken te Meiszen nabootsten.

[43]) *Flaamslinnen* werd gebruikt voor de glas-gordijnen met ringetjes en koorden, die tot in 't eind v. d. 19e eeuw algemeen in gebruik bleven.

[44]) Het Friesch Museum bezit verscheidene 18e eeuwsche *porceleinen beeldjes en groepjes* afkomstig van diverse patricische Friesche families.

[45]) Dit zou wel het groote *blauwe Chineesch porceleinen stel* van vijf stuks, dat nog in het Princessehof bewaard wordt, kunnen zijn.

[46]) Blijkbaar is dit het zelfde troffeltje, dat begrepen was in het bruikleen aan het Friesch Museum. Zie Jaarverslag 1882.

[47]) Dit was de opvolger van den overleden Hovenier, dezelfde die zich op kas-cultuur toelegde.

[48]) *J. Beyseyt* was behangselschilder. Een in mijn bezit zijnd schoorsteenstuk, voorstellende Suzanna en de Ouderlingen en gesigneerd I. B. pinxit, zou ik aan hem willen toeschrijven. Zie afb. 9 in Dr. Wassenberghs artikel over de Leeuwarder decoratieschilders in het Gedenkboek 1435—1935.

Wumkes.nl

[49]) *N. Swalue*, No. 141 van het Gildebord v. d. Leeuwarder Zilversmeden.
[50]) Het is niet onmogelijk, dat een van deze zgn. *keukenstukken* bewaard gebleven is en dat dit het stilleven van den Antwerpschen meester uit het midden v. d. 17e eeuw, Carstiaen Luyckx is, dat zich thans in de Friesma-kamer bevindt.
[50a]) *Jan Runia Piqueur* had waarschijnlijk de manége i. d. Groote Kerkstraat, die vroeger aan den stadhouder behoorde in gebruik. In het begin van de 19e eeuw was deze in gebruik bij den Piqueur Stöcker.
[51]) Dit *dubbel-portret* van de beide Juffers van het Slot, dat waarschijnlijk in zijn oorspronkelijke rococo-lijst de schoorsteen in het zaal heeft versierd is thans in de Friesma-kamer in het Princessehof (Zie afb. 5). 't Is dus door J. Beyseit geschilderd,aan wien misschien ook het andere bewaarde schoorsteenstuk met dood wild kan worden toegeschreven.
[52]) *Frans Swart*; Er waren twee behangselschilders van dien naam. Zie blz. 172/3 van Dr. Wassenbergh's meer aangehaald artikel in het Gedenkboek Leeuwarden 1435—1439.
[53]) *A. Adriani* was tingieter te Leeuwarden in de 19e eeuw. Zie blz. 66 van mijn artikel over de oude ambachtskunst te Leeuwarden in het Gedenkboek 1435—1935.
[54]) *Keimpe Klazes* (Hoekstra) een voorzaat van het nog te Warga bestaande timmermansbedrijf annex schaatsenfabriek.
[55]) Dit kunnen niet de *portretten* van Cornelis van Scheltinga en Amelia Aletta van Haersma aanwezig in de Friesma-kamer in het Princessehof geweest zijn, daar deze laatste in 1787 geschilderd zijn door F. L. Hauck en Zoon (zie afb. 3 en 4).
[56]) Van deze in leer *gebonden* en met goudstempels versierde *boeken* zijn nog exemplaren aanwezig in het Rijksarchief en in het Princessehof.
[57]) *H. Haakma* Horologiemaker te Leeuwarden. Zie mijn Bijdrage tot de Uurwerkmakers kunstin Friesland Vrije Fries, Dl. XXVII (1924), blz. 248—251.
[58]) De aanschaffing van niet minder dan 46 diverse met blauw en geel trijp bekleede deels hol-ronde deels antique en met gesneden leeuwtjes versierde stoelen bij Leidsche firma's respectievelijk op 9 Febr. 1783, 7 en 9 Jan. 1785 en 13 Jan. 1786 wijst wel op een nieuwe meubileering waarschijnlijk van het toen verkregen groote huis op de Tweebaksmarkt.
[59]) Een *slingerboschje* past zeker niet in den Franschen Le Nôtre stijl, maar wijst er op, dat in 1785 de aanleg van den tuin in den Engelschen landschapsstijl geschiedde.
[60]) Mogelijk is deze dansmeester Gautier een voorvader van den Franschman P. J. Gauthier, verwant met de Friesche tak der van Limburg-Stirums, die in 1835 een geestig Fransch boekje over Friesland schreef. „ Voyage pittoresque dans la Frise, une des Sept. provinces-unies", Auxonne 1839.
[61]) Onder het bruikleen in het Friesch Museum kwam ook voor een metalen bel met randschrift: Soli Deo Gloria 1646. Afk. v. Friesma—State. Zie Jaarverslag 1882.
[62]) Chitz, het in kleuren gebatikte en gedrukte katoen voor kleeding, beddespreijen enz. is nog algemeen bekend. Wat echter met Duitsche en Americaansche chitz bedoeld wordt weet ik niet.
[62a]) Zie afb. 6, 't portret van Cornelis Arent van Scheltinga op zesjarigen leeftijd.
[63]) *Johannes de Wal*, No. 136 v. h. Gildebord.
[64]) *Bernardus Jelgerhuis*, No. 144 v. h. Gildebord.
[65]) Mahonie-hout voor meubels, import uit Cuba, begon in de tweede helft v. d. 18e eeuw in zwang te komen.
[66]) Zie het artikel van Mr. P. C. J. A. Boeles over „De bouwgeschiedenis van het Eysingahuis", blz. 43 en afb. 9, in deel XXXV van de Vrije Fries (1939), in welk artikel o.m. vele gegevens voorkomen over de patricische winterverblijven van de Friesche families te Leeuwarden in de 18e eeuw.

Wumkes.nl

Het familieportret van Wijbrand de Geest te Stuttgart en het gezin van Marcus Verspeeck

door Mr. A. VAN DER MINNE.

In de Württembergische Staatsgalerie te Stuttgart bevindt zich een schilderij van Wijbrand de Geest, dat volgens de overlevering de familie Wigeri uit Leeuwarden voorstelt en waarvan ik, daartoe door de vriendelijke toestemming van Dr. H. Braune, directeur van het Stuttgarter museum in staat gesteld, een afbeelding hierbij laat gaan [1]).

Toen ik een reproductie, die mejuffrouw R. Visscher onlangs aan de Stedelijke Kunstverzameling schonk, in handen kreeg, ontwaakte bij mij de lust iets naders omtrent de voorgestelden te weten te komen.

De mogelijkheid daartoe was gegeven door het opschrift dat de schilder aanbracht op het zich onder het alliantie-wapen bevindende schildje, dat op de afbeelding wel nauwelijks zal zijn te ontwaren. Dit opschrift luidt: A°. 1621. AETATUM SVARUM T.F. 60. M.V. 38. E.V. 31. G.V. 7. E.V. 4. S.V.I. MENSES 9. Wybrandus de Geest faciebat Leoverdiae [2]).

Buiten het echtpaar en zijn 3 kinderen is vermoedelijk de moeder van de vrouw, T.F., afgebeeld, niet de moeder van den man, die immers met een V. als tweede letter zou moeten zijn aangeduid. Ook uit de gelijkenis van de twee vrouwen valt het op te maken.

Behalve dat de familienaam van den man, Wigeri, bekend was, geeft Moes die van de vrouw als Laman op, hetgeen reeds dadelijk twijfelachtig leek, omdat volgens het opschrift haar naam met F moest beginnen.

Ook Rietstap zal blijkens zijn beschrijvingen van de wapens

[1]) Het werd te Parijs op 17 Mei 1867 aangekocht uit de verzameling Schönborn te Pommersfelden, waar het zich reeds in 1719 bevond als door Fr. Pourbus (E. W. Moes, Iconographia Batava, II, Amst. 1905).

[2]) Mededeeling van Dr. Braune; op de foto zwakjes te zien; de opgave van A. von Wurzbach, Niederländisches Künstler-Lexicon, I, Wien enz. 1906, vertoont een paar afwijkingen.

Wumkes.nl

Wumkes.nl

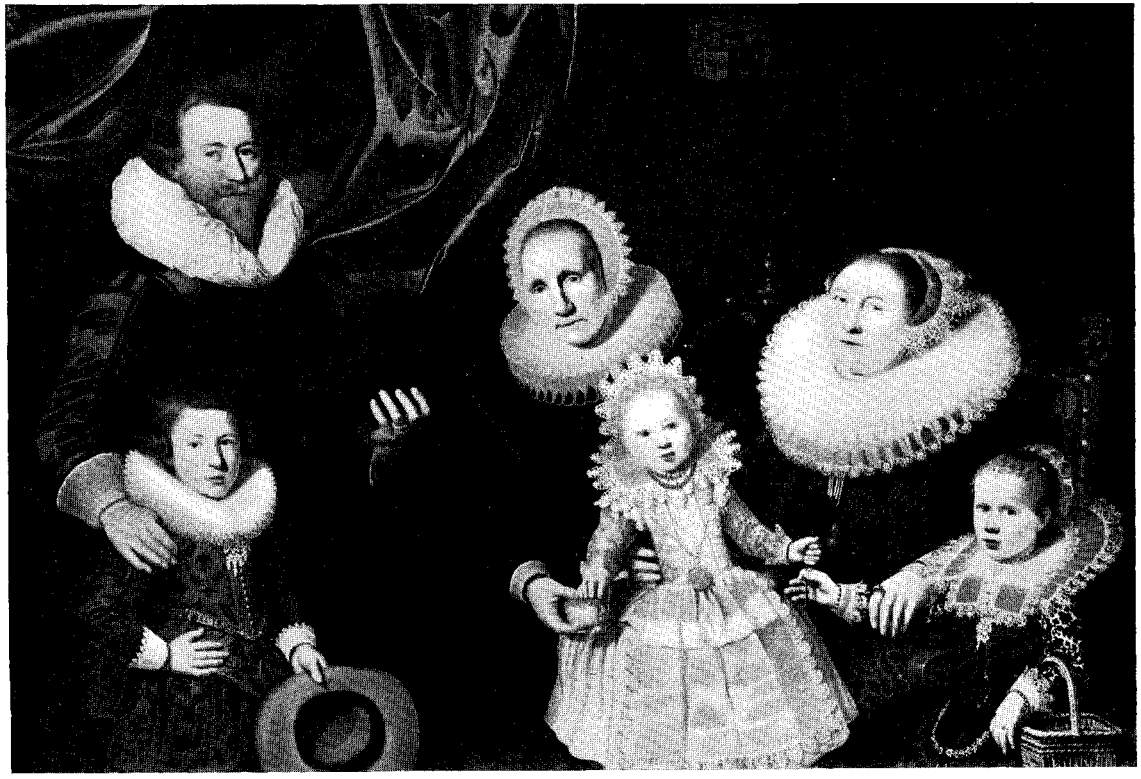

Wijbrand de Geest 1621. De familie Verspeeck uit Leeuwarden. Museum te Stuttgart.

Wumkes.nl

dezer families het schilderij gekend hebben. Deze luiden als volgt: Wigeri (Frise): Parti; au 1 d'or à la demi-aigle de sable; au 2 de .... à une rencontre de boeuf de ....; Laman (Frise): D'azur à un bras, paré de pourpre, brandissant une épée d'argent, garnie d'or; le bras mouvant d'une colline au naturel, et accompagné en chef de deux étoiles d'or. Cimier: le bras de l'écu.

Het wapen Wigeri stemt overeen met het mannelijke wapen van het schilderij. Alleen komt daarop nog als helmteeken (boven beide wapens) de ossekop voor. Rietstap moet voor het wapen Laman echter nog een ander voorbeeld gehad hebben: het helmteeken van die familie komt op het schilderij immers niet voor. Op de foto valt slechts een arm met degen te onderscheiden en er kan op het oogenblik niet worden nagegaan, of de beschrijving met het schilderij klopt, aangezien dit thans veilig is opgeborgen.

Het onderzoek naar de familie Wigeri was ten eenenmale vruchteloos. Te Leeuwarden bleek er omstreeks 1621 geen spoor van te vinden. Daarentegen voldeed het gezin van Marcus Verspeeck aan de eischen van het opschrift en wij hebben in de leden daarvan zonder twijfel de personen van het schilderij te zien.

Marcus Marcusz. Verspeeck trouwde op of kort na 4 Augustus 1605 (toen te Leeuwarden de derde proclamatie van het huwelijk geschiedde) vermoedelijk te Dokkum met Elizabeth Gilbertsdr. Forbes uit die stad. Te Leeuwarden lieten zij in de Hervormde Kerk de volgende kinderen doopen: David op 25 Juni 1606 (deze zal jong zijn overleden), Merckius op 6 Juli 1614, Elijbet op 29 Augustus 1617, Sijbrijch op 28 November 1619 en Tanijke op 12 Januari 1623 (ten tijde van de schildering nog niet geboren) [1]). Het klopt niet geheel: Merckius zou een met een G beginnenden voornaam moeten hebben. Welnu, uit de boedelbeschrijving, na het overlijden van Marcus Verspeeck in 1652 gemaakt (ik kom er nog op terug), bleek het echtpaar inderdaad een zoon Gilbertus te hebben. Deze is secretaris van Wijmbritseradeel geweest en placht toen onder zijn handteekening in Romeinsche cijfers zijn leeftijd te schrijven. Op 27 Mei 1646 blijkt hij zoo 31, op 12 Augustus 1648 34 jaar oud te zijn [2]). Hij moet dus tusschen 27 Mei en 12 Augustus 1614 zijn geboren.

[1]) De barbaarsche schrijfwijze van de namen komt ten laste van den koster, die den achternaam zelfs tot Woorspick toe verhaspelt.

[2]) Weesboek en hypotheek-boek van Wijmbritseradeel.

Wumkes.nl

Het kan nu niet anders, of men is den kleinen Merckius weldra, in plaats van naar zijn grootvader van vaderszijde, naar dien van moederszijde gaan noemen en hij is dus tot Gilbertus verdoopt.

Verder komt het uit en men kan zelfs, in aanmerking nemende, dat in dien tijd slechts weinige dagen plachten te verloopen tusschen geboorte en doop, uitmaken dat het portret einde Augustus, begin September 1621 geschilderd moet zijn.

Zooals Dr. Braune mij mededeelde, hebben op de plaats van de V's oorspronkelijk overal W's gestaan en zijn deze eerst in lateren tijd overgeschilderd, waarschijnlijk om overeenstemming met de gewone schrijfwijze van den familienaam te verkrijgen.

Het loont nu verder de moeite den levensloop van de personen die wij hier zoo statig doch niet onzwierig zien afgemaald, na te gaan.

Marcus Verspeeck was volgens zijn ondertrouwacte geboren te Leeuwarden. Zijn vader heette volgens de doopacten van zijn zoons David en „Merckius" eveneens Marcus. Omtrent dezen Marcus Verspeeck den oude heb ik slechts kunnen vinden, dat hij in 1587 burger van Leeuwarden werd en hier op 13 Mei 1589 na het bestaan van de vereischte proef in het bakkersgilde werd opgenomen. Verder dat hij op de Tweebaksmarkt woonde, eenige huizen ten Zuiden van de Kanselarij, reeds op 10 Maart 1587 [1]) en nog op 5 Mei 1589 [2]). De naam van zijn vrouw is mij niet gebleken. Na 1589 niets meer [3]).

Marcus Verspeeck de jonge, de welgedane burger van het schilderij, komt voor het eerst door zijn huwelijk binnen onze aandacht. Hij is dan gezworen klerk of dienaar van Dr. Gellius Hillama, Raad ordinaris in den Hove van Friesland. 20 April 1607 wordt hij ingeschreven als notarius publicus in het desbetreffende matrikel van het Hof van Friesland en als zoodanig vind ik hem nog vermeld op 25 Juni 1612 [4]). De volgende maal dat we hem aantreffen, bij den aankoop van een huis in het

---

[1]) Decreet-boek, nr. 14.
[2]) Groot-consent-boek, 27 Mei 1590.
[3]) Het zou een afzonderlijk onderzoek vereischen om vast te stellen of er verband bestaat met het deels adellijke geslacht Verspyck. De stamvader daarvan, Lenhardt Verspecken of Verspyck, van Venlo, azijnmaker, wordt op 27 April 1614 met drie zoons burger van Nijmegen ((G. M. Verspyck, Genealogie) Verspyck, z. pl. (1930)). Ook onze Verspeecks worden in de tweede lettergreep vaak met ie geschreven. Zij voeren echter een geheel ander wapen.
[4]) Hypotheek-boek, 26 Juni 1614.

Wumkes.nl

Droevendal op 28 Mei 1625 [1]) is hij schrijver van de compagnie van hopman Oenema, een post, waarin hij op 5 Februari 1628 door een ander wordt afgelost [2]). Wij kunnen hem nu onmiddellijk in zijne nieuwe betrekking volgen, want van 1628—1644 komt hij voor als secretaris van Oost-Dongeradeel en woont dan op Jaersma-state te Metslawier, dat hij in 1639 verkoopt [3]). Omstreeks dien tijd schijnt hij in geldnood geraakt te zijn, want ook het huis in het Droevendal was het voorgaande jaar op 8 Februari verzilverd [4]) en op 14 Maart 1640 onderteekent hij een schuldbekentenis ten behoeve van den schrijver Ludolph Cloot en Claesken ter Borgh, echtelieden te Groningen (Gilbertus Verspeeck trouwde met een Hinrica ter Borch uit Groningen, zooals wij zien zullen; ook Ludolph Cloot komen wij nog tegen), ten bedrage van 940 gulden, waarvan een gedeelte voor kostgeld van een zijner dochters, waarschijnlijk Sijbrig en een gedeelte wegens betaling van een schuld door Cloot als zijn borg [5]). In deze acte komt tevens een toespeling voor op de mogelijkheid zijn secretariaat te verkoopen om aan gereed geld te komen en het is waarschijnlijk, dat hij dit eenige jaren later ook gedaan heeft.

Op 15 December 1646 woont hij tenminste weer te Leeuwarden als olde-secretaris op den Oranje-Eewal, dat is het stuk Eewal tusschen de Groote Hoogstraat en de Minnemastraat [6]). Hij heeft alweer een nieuw beroep, dat van wijnkooper, als hoedanig ik hem tusschen 2 November 1647 en 28 Februari 1650 eenige malen in de hypotheek-boeken aantrof, steeds weer als schuldenaar. Het gaat van kwaad tot erger met het echtpaar; het heeft schuld voor wijn, voor den impost daarop, voor winkelwaren, voor boter, voor brood (liefst 150 gulden). In 1649 raken de schuldeischers hun geduld kwijt en spreken zij hem gerechtelijk aan [7]). Tevens wordt onder de kapiteins Jelger van Feitsma en Simon Jongestal, die blijkbaar bij hem in huis waren, beslag gelegd op het kostgeld [8]). In 8 verschillende gevallen wordt hij veroor-

[1]) Klein-consent-boek, 29 Juli 1625.
[2]) G. Nauta, Register der resolutien, genomen bij de Gedeputeerde Staaten van Vriesland. 1601—1754. Hs. Stedelijke Boekerij van Leeuwarden, A 668.
[3]) Mededeeling van Dr. A. L. Heerma van Voss, Rijksarchivaris in Friesland.
[4]) Groot-consent-boek, 15 Juni 1638.
[5]) Hypotheek-boek, 16 November 1648.
[6]) Groot-consent-boek, 18 December 1646.
[7]) Reces- en condemnatie-boek van dat jaar, doorgaans.
[8]) Reces-boek, 20 Juni 1649 en 5 November 1649.

Wumkes.nl

deeld [1]). Op het laatste oogenblik schijnt er iemand voor hem in de bres te zijn gesprongen en de verkoop van zijn boedel niet door te zijn gegaan, want in het executie-boek komt onder dagteekening van 25 Januari 1650 wel de aanhef van inventaris en executie voor, maar de boedelbeschrijving zelf blijft uit.

Het is echter ook mogelijk, dat dit op een verzuim berust en dat hij wel failliet is gegaan, tenminste toen zijn dochter Elisabeth een jaar later in het huwelijk zou treden met Dirk van Scheltinga, poogde de moeder van deze dit te beletten en bij uitersten wil van 17 October 1655 onterfde zij hem zelfs, onder meer omdat hij „een harbargyers ende banckeroutiers dochter hadde aangeslagen" [2]).

Dat Verspeeck werkelijk herbergier is geweest, althans te zijnent aan deze en gene gelegenheid gaf tegen betaling wijn te drinken, blijkt misschien ook nog uit een distichon, dat Henricus Neuhusius, een tijdgenoot van zijn zoon Gilbertus en pensionaris van Workum, omstreeks die jaren aan hem wijdt:

Decisio quaestionis
num Deficit *accusativum*
etiam casum admittat,
D MARCO VERSPEEC
Nuper Secretario in Oostdongerdeel

Hospes prome Merum! Vinum *Nos* deficit. Illud
Si *Tibi* deficiat, tu procul ito *foràs* [3]),

aldus een ondeugende toepassing gevende van een Latijnsche naamvalsmoeilijkheid, waarover zij blijkbaar geredekaveld hadden.

Lang heeft het echtpaar zijn geldelijke onaangenaamheden niet overleefd. Op 16 October 1652 wordt na Verspeecks overlijden op verzoek van zijn vrouw en kinderen inventaris opgemaakt, waarbij zij „krank te bedde" ligt. De nalatenschap is een armoedig boeltje en wordt dan ook verworpen. Aan het slot volgt: „Alsoo Elisabeth Forbes corts naer haar mans doot is overleden, sijn

---

[1]) Reces- en condemnatie-boek van dat jaar, doorgaans.
[2]) Fideicommissair-testament-boek van het Hof van Friesland, III, bl. 267; aangehaald door W. Wijnaendts van Resandt, Geschiedenis en genealogie van het geslacht Van Scheltinga, z. pl. 1939, blz. 47.
[3]) H. Neuhusius, Extemporanea poëmata, Leov. 1656, blz. 240.

Wumkes.nl

enige dootposten vergroot ende enige hier nader gerekent ende hier naer gestelt".

Na dit treurige einde van de hoofdpersonen nog een enkel woord over de drie kinderen die op het schilderij voorkomen. Bij de boedelbeschrijving van 1652 treden deze op en geen andere. Ook Tanijke (Taneke), gedoopt in 1623, zal dus, evenals de eerstgeborene David, jong zijn overleden. Wellicht was zij genoemd naar hare grootmoeder Forbes, van wie ik niets dan de beginletters van haar naam, T.F., te weten ben gekomen.

De drie aanwezige kinderen zijn dan: Gilbertus, old-secretaris, Elisabeth, gehuwd met Theodorus van Scheltinga, luitenant in de compagnie van den majoor Foppe toe Grovestins en Sibilla („verfraaid" uit Sijbrig), huisvrouw van den commissaris Eppo Gockinga.

Gilbertus Versbeeck Leovardiensis werd 12 Mei 1631 aan de Franeker Akademie als juris studiosus ingeschreven; in dezelfde maand werd hij lid van het Collegium Frisium Leovardiense aldaar, de vereeniging van oud-scholieren van de Latijnsche school te Leeuwarden [1]). Op 8 Februari 1636 ging hij over naar de Groningsche Alma Mater. Te Groningen begaf hij zich ook op 28 Mei van dat jaar in ondertrouw met Hinrica Ter Borch [2]). In 1637 werd hij secretaris van Wijmbritseradeel [1]), hetgeen hij bleef tot in 1649 (nog op 18 Mei; op 23 October was F. Fockens al in functie [3]). Op 8 Juli 1650 werd hij burger van Sneek. Te Sneek heb ik twee kinderen van hem gedoopt gevonden: Marcus, op 31 Mei 1640 (moeder Henrica Ter Borch) en Hermaenja op 4 Juli 1651 (moeder niet vermeld), van welke ik verder niets afweet. Ook de latere lotgevallen van Gilbertus zijn mij niet bekend.

In zijn jeugd was hij bevriend met den zes jaar ouderen Reinerus Neuhusius, een broeder van Henricus voornoemd (zij waren zoons van Edo Neuhusius, rector van de Latijnsche school te Leeuwarden van 1607—1638) en later rector te Alkmaar. Deze wijdt in zijn Poëmata juvenilia, Fran. 1634, tweemaal een gedicht aan hem, eenmaal bij zijn komst aan de Akademie en eenmaal als hij reeds candidaat is [4]), het een al hoogdravender en holler dan het andere. Over Verspeeck ervaren we dan ook

---

[1]) Album in de Stedelijke Boekerij van Leeuwarden, C 161.
[2]) Wijnaendts van Resandt, t.a.p.
[3]) Weesboek en hypotheek-boek van Wijmbritseradeel.
[4]) II, blz. 145 en 193.

Wumkes.nl

niets, behalve dat hij een veelbelovend jongeling is en een boezemvriend van den dichter.

Na Gilbertus de oudste dochter, Elisabeth. Van 29 Maart 1642 dagteekent een sententie van het Hof van Friesland omtrent haar, waaruit blijkt, dat zij een kind heeft van den minderjarigen Douwe Wijbrands, zoon van Wijbrand Douwes, bode van Gedeputeerde Staten. Deze wordt op eisch van Marcus Verspeeck veroordeeld tot onderhoud van het kind en eene uitkeering aan de moeder. Op 15 Juli 1647 wederom een Hofssententie (nr. 53). Douwe Wijbrands, zich inmiddels Dominicus Wibrandi noemende, is meerderjarig (25 jaar) geworden en tegen hem beveelt het Hof op eisch van Verspeeck tenuitvoerlegging van het vonnis van 1642 ten bedrage van 1513 gulden [1]).

Elisabeth Verspeeck huwde op 6 April 1651 (derde proclamatie te Leeuwarden op 4 April) Dirk of Theodorus van Scheltinga, zoon van Dr. Livius en van Anna de Blocq. Zooals wij reeds zagen, werd hij door zijn moeder onterfd, mede omdat de vrouw zijner keuze haar niet aanstond, maar eerst „wegens sijn ongehoorsaam, ongebonden en prodigael leven". Hij krijgt slechts een kleine uitkeering. Op 10 Maart 1659 doet hij, als luitenant gereed staande naar Denemarken te vertrekken (op de tweede Deensche expeditie, waarbij de vloot onder bevel van De Ruyter stond), bij notarieele acte afstand van zijn wettelijk erfdeel en vraagt openlijk vergiffenis. Daarna heeft zijn moeder haar uiterste wil nog een weinig in zijn en zijner kinderen voordeel gewijzigd.

Er waren twee kinderen (behalve een voor het huwelijk geboren, jong gestorven dochtertje Anna, gedoopt te Leeuwarden op 17 Juni 1649), Anna, gedoopt te Sexbierum op 25 Fabruari 1655 en Lieuwe of Livius, gedoopt te Leeuwarden op 31 Maart 1658.

Theodorus van Scheltinga overlijdt als plaatsmajoor te Koevorden op 14 Maart 1666 [2]). Elisabeth overleefde hem nog 14 jaar. Wanneer zij in 1680 als weduwe van den luitenant Scheltinga sterft, wordt er te Leeuwarden op 14 November inventaris opgemaakt ten verzoeke van de schuldeischers voor de huishuur. Behalve conterfeitsels van de echtelieden bevat de boedel weinig bijzonders.

Over Sibilla heb ik slechts weinig te vertellen. Haar echtge-

[1]) Mededeeling van Dr. Heerma van Voss.
[2]) Een en ander bij Wijnaendts van Resandt, a.w., blz. 46—48.

Wumkes.nl

noot Eppo Gockinga, uit het befaamde Groningsche geslacht, was een zoon van Frederik Gockinga en Lamina Wilhelmina van Renssen [1]). Hun huwelijks-proclamatie geschiedde op 31 Maart 1638 te Groningen en luidde als volgt: D'Eerentfeste Eppo Gockinga present en met de Eerentf. secretario Adolpho Louwens als neef geadsisteerd ende d'Eer- en deughentrijcke dochter Sibilla Verspeeckx pro qua de Eerentf. Ludolphus Cloot (zie boven) solliciteur caverde [2]). Welk commissariaat hij later bekleedde is mij evenmin bekend als hun verdere levensloop.

Hiermede zijn de zes personen van het schilderij aan ons oog voorbij getrokken. Onberispelijk in handel en wandel waren zij niet alle, maar wel leveren zij in hunne wederwaardigheden een goed beeld van het kleurige zeventiende-eeuwsche leven, waarvan het schilderij, waarop zij zijn vereeuwigd en dat door Hofstede de Groot het meesterstuk van Wijbrand de Geest is genoemd [3]), zulk een prachtige getuigenis geeft.

---

[1]) Genealogische en heraldische bladen, I, 1906, blz. 68 en tegenover blz. 172.

[2]) Mededeeling van Dr. H. P. Coster, archivaris der gemeente Groningen.

[3]) Thieme-Becker, Allgemeines Lexicon der bildenden Künstler, XIII, Leipz. 1920; zoo ook W. Martin, De Hollandsche schilderkunst in de zeventiende eeuw, I, Amst. (1935), blz. 320; reproductie aldaar afb. 172; Kurt Bauch, die het eveneens afbeeldt, velt een minder gunstig oordeel: K. Bauch, Jakob Adriaensz Backer, Berl. 1926, blz. 9 en plaat 6.

Wumkes.nl

De Muurschilderingen in de Galileërkerk te Leeuwarden.

Door Dr. B. KNIPPING O.F.M.

In 't voorjaar van 1940 moest men overgaan tot afbraak van de oude Minderbroederskerk te Leeuwarden, die gewoonlijk Galileërkerk genoemd wordt. Daar zijn toen enkele muurschilderingen aan het daglicht gekomen, die een meer dan oppervlakkige bespreking ten volle verdienen.

De meest oostelijke pijler vertoonde aan zijn Westkant de schrijdende gestalte van een Apostel. Hij is gehuld in blanke tunika, die de naakte voeten precies vrij laat en de bovenarm slechts tot aan de elleboog bedekt. De korte mouwen eindigen in een lichtelijk versierde rand, waaraan een uitgesneden „gekanteelde" zoom is bevestigd, zoals we die meermalen op schilderstukken van Italiaanse 16e eeuwers en hun Noord- en Zuid-Nederlandse navolgers aantreffen. Over dit ondergewaad is een geelbruine toga geworpen; haar midden rust op de linkerschouder, zij is onder de rechterarm doorgehaald en hangt tot ongeveer scheenhoogte van voren en van achteren naar beneden. In de linkerhand houdt de figuur een geopend boek in dikke zwarte band gebonden en op de snede verguld, de rechter omklemt een zware aks met korte steel. Volle lange bruine baard en hoofdhaar sieren het mannelijk gelaat: onder de vrij dichte wenkbrauwen staren u een paar bruine ogen aan, eer dromerig dan bezonken; de neuswortel begint hoog en zeer scherp is de neusrug afgetekend: hij buigt zich boven de snor een weinig naar beneden: de neusvleugels zelf zijn zeer vlak en staan niet breed uit: men zou zo zeggen: 'n volledig semietische neus! Brede lippen komen tussen de weelderige baardgroei te voorschijn. De Apostel stapt over een groen getinte ondergrond, waar kleine planten nog even zichtbaar zijn. Rechts van hem bevindt zich een geelgrijze steenachtige of zandachtige verhoging eveneens met kruid bewassen (Afb. 1). Ziedaar den Apostel, dien we, om de plaats, welke hij inneemt, M a t t h i a s noemen. Van

Wumkes.nl

de leerlingen des Heren komt hij wellicht het minst vaak voor, meestal sluit hij echter de rij der twaalf, wanneer ze de pijlers of de omgang van een kerk versieren. Dan vertegenwoordigt hij het laatste der twaalf geloofsartikelen: „Het eeuwig leven". Men mag gerust veronderstellen, dat degene, die het bedehuis liet versieren, aan deze traditie heeft vastgehouden, en de reeks die met Petrus begon aan de meest westelijke pijler, eindigde met den laatst gekozen Apostel aan de meest oostelijke. Het is zelfs niet nodig, dat daarvoor juist twaalf pijlers beschikbaar waren. Misschien heeft hij zelfs de woorden der Geloofsbelijdenis onder zijn figuren laten schilderen, ofschoon dat in onze streken niet zeer gebruikelijk was. De traditie schreef voor, dat elke Apostel een boek in de hand kreeg, ook wanneer hij, gelijk bij Matthias het geval is, ons geen geschrift heeft nagelaten. De aks of bijl is meestal zijn kenmerk; slechts zelden — bijvoorbeeld te Xanten — zien we hem een hellebaard dragen en in Italië heeft hij wel eens 'n lans of 'n zwaard als attribuut. Maar te onzent, juist in de tijd, waarin deze muurschildering moet vervaardigd zijn, hield men zich aan de aks.

Een gedeelte van 'n veel grotere voorstelling kwam te voorschijn op de Zuidmuur, naast het groote raam, ten oosten van de plaats, waar zich vroeger de preekstoel bevond. Dit fresco heeft zeer veel geleden en het is niet zo gemakkelijk zich van het geheel der vrij ingewikkelde voorstelling een duidelijk beeld te vormen. Met behulp echter van andere uitbeeldingen van eenzelfde thema is een volkomen verantwoord inzicht in het karakter der muurschildering mogelijk geworden.

Naar de groepering der gestalten te oordelen volgde de kunstenaar de vorm van de door het bouwwerk aangegeven spitsboog Deze verliep in het dakgetimmerte, zodat we van het eenmaal beschilderde vlak de top niet te zien krijgen. Wat echter resten van schildering vertoont is al zeer groot: een ruimte van ongeveer 6 meter hoog en 1.32 meter breed. Men zal opmerken, dat bij het raam 't fresco plotseling afgebroken is en we slechts de helft, of nog niet ééns de helft van het spitsboogvlak voor ons hebben. Uit het bovenste deel is heel weinig op te maken. We zullen zien, dat daar waarschijnlijk een hemel met stapelwolken moet zijn aangebracht: onder de kalk schijnen de lichte tinten daarvan ongeveer geheel verdwenen. Duidelijker tekent zich het beeld af op ongeveer 5.30 m. hoogte (Afb. 2). 'n Paar engelfiguren worden zichtbaar: waarschijnlijk zijn hier Serafijnen be-

Wumkes.nl

doeld, waarvan het eerste vleugelenpaar aan de rug ter schouderhoogte uitwiekt, terwijl de twee andere paren het lichaam bedekken. Men kan uit wat ons overbleef, nog maar weinig opmaken: de linkergestalte is om met Vondel te spreken „een vlieger hoog in top"; zijn haren waaien achteruit door de hoge vlucht; zijn buurman is tot ongeveer de lendenen zichtbaar, zijn gelaat is in profiel gegeven, de linkerarm ontbloot en naar beneden gericht, de rechter, eveneens naakt, houdt hij met een sierlijke achterwaartse buiging boven het hoofd en men durft niet uitmaken of hij daarin iets vasthoudt.

Scherper beeld levert de rij van zittende gestalten op ongeveer 4.50 meter hoogte. Negen mannen leggen de handen om een ketting, die bij de laatste, rechts, naar beneden hangt over dikke wolkenbanken. Zij dragen vrij ouwelijke trekken, sommigen zijn bepaald grijsaards. Eigenlijk laten er maar zes de mysterieuze ketting door hun handen gaan: vijf zijn in een rij gezeten, de zesde, bijna een rugfiguur, zit lager. Achter de rij van vijf komen de koppen van drie anderen te voorschijn. 'n Tamelijk beweeglijke groep: de derde van links schijnt met zijn buurman in gesprek, terwijl de tweede van links toeluistert; de uiterst rechtse figuur heeft zich bijna geheel naar de groep van acht gewend, met opgeheven gelaat. In lange, hooggesloten gewaden gehuld zitten deze ouderlingen op de wolken; de linkerfiguur, met even terzijde gebogen hoofd, draagt een vaalgroen, zijn buurman een paars kleed, dan volgen de twee samen sprekende gestalten in wit en steenrood, terwijl de man, die de naar beneden hangende ketting ongeveer over zijn polsgewricht houdt, een gewaad van levendiger groen heeft omgeslagen. Slechts bij de uiterste rechtergestalte ontdekt men het blanke onderkleed, waarover een mouwloos oppergewaad hangt van roodbruine tint.

We volgen nu de ketting en deze loopt op ongeveer 3.60 m. hoogte van het fresco over een merkwaardig toneeltje: de sacramentele huwelijksvoltrekking (Afb. 3). Voor een priester, die over zijn zwart kleed een lange superplie en rode stola draagt (eigenaardig: die rode stola, want de katholieke liturgie vraagt bij de huwelijkssluiting een witte stool!) reiken een man en een vrouw elkaar de hand: achter den eerste bevinden zich nog twee mannengestalten, terwijl achter de bruid een geheel frontaal getekende vrouwenfiguur zichtbaar is. De kleedij is die der late 16e eeuw: bij de vrouw

Wumkes.nl

een lang gewaad met stijve klokvormig uitstaande, rijk van borduurwerk voorziene rok, waarover een soort „vlieger", een lang ongetailleerd overkleed met kalve pofmouwen, hangt, terwijl boven de hoge kraag de stijve ruche van het hemd uitsteekt; een bruidskroon tooit haar hoofd; — bij den man een vrij nauwsluitend, onder de lendenen in repen afhangend wambuis boven sierlijke kousbroek en een korte, met bont gevoerde, breedgekraagde overjas, die ook weer de licht gerimpelde ruche van het hemd vrijlaat; de linker hand steekt hij in een eenvoudige donkergekleurde toque. De getuige achter hem, met zijn breedgeneusde „koemuilen", draagt over zijn wambuis het zwarte, waaiervormige afhangende, aan de Spaanse mode ontleende schoudermanteltje. De plechtigheid heeft plaats voor een altaar, versierd met een drieluikig altaarstuk. Jammer genoeg is de voorstelling op deze triptiek zózeer uitgevreten, dat men, zelfs van nabij niet kan uitmaken, wat daarop is voorgesteld: men kan er slechts naar gissen. Zo vindt men aanduidingen, dat de zijluiken Adam en Eva in het Paradijs geven en dan is het niet onmogelijk, dat op het zo goed als geheel onherkenbare middenpaneel, de traditie getrouw, de Verloving van Maria en Jozef is verteld. De Evangelietekst op de vaas rechts noopt echter tot 'n andere gissing. Wat de priester betreft, hij draagt een buitengewoon weelderige, doch weinig ordelijke haartooi, waarin de cirkelvormige kruinschering duidelijk zichtbaar is.

Naast deze huwelijksvoltrekking staat, in veel groter verhouding, een clericus, evenals de priester voor het altaar gehuld in zwarte toog met hoge kraag, superplie en rode stool. In de linkerhand houdt hij een merkwaardig voorwerp: een soort vaas zonder hals en met dikke buik, uitlopend in een slank, door twee elkaar in het midden rakende lange palmbladeren gevormd voetstuk, dat weer rust op een bus- of cylindervormige afsluiting. De hand van den geestelijke omvat dit voetstuk gelijk ze een kelk pleegt te omvatten. Het ornament, de voluten boven aan de ingiet, de gevleugelde engelenkopjes, de palmet aan de voet, de wentelende rozet op het zijvlak van de afsluiting, ze verraden de sierkunst uit de tweede helft der 16e eeuw. In deze vaas of behouder loopt een dikke rode vloeistof, welke met een vrij brede straal vanaf de linkerkant der compositie in boogvorm naar binnen stroomt, doch onderaan de behouder weer verlaat, schijnbaar door de mond van het engeltje. Vandaar schiet ze met een zwakke boog naar beneden in een tweede vaas,

Wumkes.nl

waarvan de top nog juist op Afb. 3 te zien is. Midden op de behouder staat een voorstelling als laag relief in grijze tinten geschilderd: aan de kannen op de voorgrond, de figuur van Christus daarachter en de bruid aan het midden van de dis herkennen we onmiddellijk de traditionele uitbeelding van de Bruiloft van Kana. De daaronder aangehaalde Bijbelplaatsen maken ons dat nòg eens duidelijk: Joes (= Johannes) 2 verhaalt immers de maaltijd van Kana: en meteen maken ons de twee andere aanhalingen duidelijk, wat het drieluik op het altaar heeft voorgesteld: in Gen(esis) 2 wordt het leven der eerste Ouders in het Aards Paradijs geschilderd en Mat(theus) 19, een plaats, die ook het Evangelie der Huwelijksmis levert, vermeldt, hoe Jezus tegenover de Farizeeën de onverbreekbaarheid van het huwelijk beklemtoont. Het komt ons derhalve zeer waarschijnlijk voor, dat het middenpaneel den Verlosser uitbeeldde, omgeven door een groep ondervragende Farizeeën.

Op Afb. 3 kunnen we nog enkele woorden lezen: zo staat boven de vaas in gothische minuskel: *Maetichey(t)*, de verdwenen allegorische figuur aanduidend, welke haar bekroonde, want zoals blijken zal, heeft elk sacrament een kenmerkende deugd, ofwel uit de rij der vier natuurlijke deugden ofwel uit die der drie goddelijke. Boven de gestalte van den clericus leest men: M(ATRIM)ONIUM (= Huwelijk). De beide uitgangen: „...ten" en „...nsten", boven het altaar kan ik tot geen enkel toepasselijk woord herleiden.

Gelijk met het huwelijk de natuurlijke deugd van matigheid is verbonden, zo bracht de schilder of opdrachtgever met de Eucharistie (EUCHARISTIA) de goddelijke deugd van *liefde* (in minuskelschrift boven de allegorische uitbeelding onder op Afb. 3). in betrekking. Hij stelde haar voor onder de in de 16e eeuw gebruikelijke allegorie ener vrouw met één kind aan de borst en 'n tweetal knaapjes aan haar voet.

Het Sacrament der Eucharistie wordt verbeeld door de uitdeling der Communie (Afb. 4) voor een klein altaar, dat aan de epistelzijde een vrij laag gordijntje als zijscherm heeft. De priester met de misgewaden bekleed — blanke albe, dito amict of schouderdoek, en lichtkleurig kasuifel, dat tot aan de elleboog de armen bedekt — reikt de heilige Hostie uit aan een grijzende geknielde man, naast deze knielt 'n clericus — de misdienaar of assistent. De kleding der leken komt vrijwel overeen met die van de huwelijks-voorstelling: de man draagt een rood wambuis

Wumkes.nl

en daaroverheen een jas met korte mouwen, afgezet met lichtbruin bont; van het kleed der vrouw ontwaart men enkel de geplisseerde ruche, de rest is geheel bedekt door een zwarte sluiervormige cape, omzoomd met 'n gekartelde rand van iets donkerder tint. Een van de meest gangbare voorafbeeldingen van de Eucharistie is de Mannaregen in de Woestijn, waardoor de Joden op wonderdadige wijze een tijdlang gespijzigd werden (Exodus 16, 14 vlg.). Uit hetgeen nog over is van het altaarstuk achter den celebrant kan men met grote waarschijnlijkheid een uitbeelding van de verzameling van het Manna construeren: kruiken of manden staan op de grond, één figuur is daarvoor neergeknield, daarachter staat een gestalte die de handen voor het lichaam heeft samengebracht en ten hemel staart, terwijl de grote figuur links wellicht Mozes voorstelt.

Uit Afb. 3 herinneren we ons, dat de rode stroom het vat van het Huwelijk verliet en terecht kwam in dat van de Eucharistie, hij vloeit er weer uit naar de behouder der PENITENTIA of Biecht. Een kaalhoofdige priester, getooid met de misgewaden houdt de vaas der Eucharistie omhoog. Daarop is het laatste Avondmaal uitgebeeld, en wel het moment, waarop Jezus het brood ter hand neemt, om het te zegenen en aan de Zijnen uit te reiken — het moment dus van de instelling der Eucharistie. De Evangelieplaatsen: Mat(theus) 26, Mar(cus) 14 en Luc(as) 22, duiden op deze gebeurtenis.

De ketens verbinden niet, gelijk de rode stoom, behouder aan behouder, doch ze lopen alle naar een centrum, dat, door het ingebroken raam, op onze muurschildering verdwenen is. Zo gaat vanuit de Eucharistia een ketting bijna horizontaal naar links, terwijl die vanuit de daaronder uitgebeelde PENITENTIA in dezelfde richting naar boven loopt. Met welk middelpunt ze aldus verbonden zijn, zal ons straks duidelijk worden. Eveneens is dat het geval met de naam „*S. Mathijs*", in gothische minuskel, geheel links voor het altaar der Eucharistie.

De Biecht wordt bekroond door de *Ivsstyti(a)*, de Gerechtigheid, een vrouwengestalte, met weegschaal en zwaard. De voorstelling van het biechthoren (Afb. 5) heeft wel veel geleden, maar men kan ze zich toch voldoende voor ogen brengen. Een Franciskaan — vergeten we niet, dat de Galileeërkerk een Franciskanerbedehuis was! — zit in grijs habijt en legt zijn rechterhand op het hoofd van een ootmoedig voor hem knielenden man, die zijn toque in de handen houdt. Achter hem bevinden

Wumkes.nl

zich nog een drietal mannen; die het meest ter linkerzijde staat schijnt zijn biecht reeds te hebben gesproken. De klederdracht komt vrijwel overeen met die op de vorige toneeltjes. Voor kenners van de gewaden der religieuzen is het van belang, dat de biechthorende monnik nog in grijs habijt verschijnt — het bewijst dat de Franciskanen op het eind der 16e eeuw nog deze kleur droegen, spoedig daarna namen ze het donkerbruin als kleur voor hun pijen aan. Geen der op het voetstuk van de vaas aangegeven Evangelieplaatsen verwijst naar het thema der voorstelling, de sleuteloverdracht, welke van ouds in de Kerk als de instelling van het sacrament der Biecht heeft gegolden. Links staat Jezus; aan den op één knie voor Hem neergezonken Petrus schenkt Hij twee grote sleutels; achter dezen laatste bevinden zich nog twee apostelen. Deze gebeurtenis — volgens de traditie stelt de schilder de woorden van Christus: „Ik zal u de sleutelen van het hemelrijk schenken" door een werkelijke overdracht van twee grote sleutels voor — wordt in Mattheus 16, 13 vlg. verhaald. Mat(theus) 18 en Luc(as) 17 echter hebben meer betrekking op de vergevingsgezindheid der mensen onderling, zij 't dan ook naar het voorbeeld van den hemelsen Vader, die aan alle stervelingen hun tekortkomingen kwijtscheldt. De aanduiding van het hoofdstuk, dat achter Joes (Johannes) volgt, is niet meer leesbaar. Gelijk bij het Huwelijk zo is ook hier de vaasdrager een geestelijke, gekleed in zwarte toog en lange superplie; van een stola is weinig of niets te bemerken.

Geheel links vraagt nog een afgewende profielgestalte de aandacht; zij vervult daarenboven een dragende functie en verbeeldt, zoals het bovenschrift aangeeft, „*Sint Bartolomeus*". Naast de de Eucharistie hebben we op dezelfde breedte de naam van den Apostel Matthias ontmoet. Later zullen we bemerken, dat beiden behoren tot de reeks Apostelen, die het gebouw der Kerk helpen schragen.

't Meest verwarrend werkt op het eerste gezicht, wel het onderste deel dezer muurschildering. Daar ontdekt men drie personen; twee ervan zijn maar tot even onder de borst uitgeschilderd en houden een zwaard in de rechterhand: van den derde ontwaart men enkel het hoofd. Het gelaat van den rechtse is zwaar geschonden, maar van de beide anderen kan men de trekken nog goed onderscheiden: de bovenste is blond, de onderste donker van baard en hoofdhaar. Gelijk de rechtse zo is de bovenste links in diepgrijs hoogsluitend gewaad, een soort doktorstoga,

Wumkes.nl

gehuld. Van de twee linkerfiguren kunnen we de namen lezen: (*Zw*)*inglius* en *Calvinus* maar het is me niet gelukt, de letterresten onder de gestalte rechts tot namen samen te voegen.

Voordat we op de betekenis van deze zeldzame voorstelling nader ingaan, zullen we trachten haar te dateren. De klederdracht had ons al de juiste weg gewezen: zij weerspiegelt de mode van het derde en vierde kwart der zestiende eeuw: de vorm van het wambuis, het Spaanse manteltje, de „vlieger" met halve mouwen en de wijde, zwaar geborduurde rok. Maar we hebben nog andere gegevens. De Galileeërkerk was de tweede Franciskanerkerk in de Friese hoofdstad; de eerste, die in 1493 klaar was gekomen, ging vijf jaar later, toen Albracht van Saksen de stad belegerde, te gronde. En de kerk, die er tot 1940 bleef, werd vòòr 1506 door de Leeuwardse burgerschap den monniken geschonken. Een rustig bestaan heeft ze echter niet gekend, want bij een oproer in 1512 leed ze vrij veel schade en toen in 1566 de Protestanten de overhand kregen, werd ze ingericht voor hun eredienst. Dit duurde echter maar een jaar. Want in 1567 trok Aremberg zegevierend Friesland binnen en men keerde tot de oude toestand terug. De paters betrokken hun klooster weer en legden de hand aan de vergroting van hun bedehuis [1]). Waarschijnlijk ontvingen ze bij die gelegenheid de schenking van 25 ponden 's jaars, gedurende de tijd van twee jaar, hun toegestaan door Hertogin Margaretha van Parma: deze aalmoes vermeldt een Rentmeestersrekening van de jaren 1566—1567, berustend op het Rijksarchief in de Provincie Friesland te Leeuwarden [2]). De verbouwing bracht de beschildering van de kerk met zich, want, toen het gebouw in 1844 wat veranderd werd, kwâmen er op vier pijlers levensgrote geschilderde heiligenbeelden aan het licht, waaronder waarschijnlijk de H. Matthias

---

[1]) *W. Eekhoff*, Geschiedkundige Beschrijving van Leeuwarden I, 1846, 256 vlg. — *M. Schoengen*, Die Klöster des ersten Ordens vom hl. Franziskus im Königreich der Niederlande 1229—1926, in Franziskanische Studiën 14 (1927), 28.

[2]) „Die Guardiaen van de Minnebroeders binnen Leeuwarden, dien bijde f(urstelijke) d(oorluchtigheit) vande hartoginne van Parma gegundt es een aelmoesse van vijftich ponden te xl grooten vlaems tpont eens te ontfangen voor twee jaeren bij gelijcke portie volgende die ordonnantie getekent Margrita, G. Barlaijmont, G. Schets, Damhoudere diemen hier overlevert; daromme hier over den eersten termijn verscheenen tijde deeser reekeninge bij quijctancie diemen hier overlevert die summe van xxv £

Mij vriendelijk meededeeld door den heer M. P. van Buytenen te Leeuwarden.

Wumkes.nl

van Afb. 1 behoord heeft [1]). Deze fresco's waren gedateerd: 1570.

Men kan dus gerust aannemen, dat de kerk tussen 1567 en 1570 geheel vernieuwd is. Dat toen ook dadelijk het grote stuk aan na de Zuidmuur is aangebracht, lijkt wel heel waarschijnlijk. In ieder geval bestond er na 1577 weinig gelegenheid meer om grote werken in de kerk te doen uitvoeren, want de troebelen tegen de katholieken ontwaakten toen met volle kracht en kregen hun dramatische ontknoping in de verwoesting van het inwendige, op 8 October 1578 [2]). Zo laten ons de bescheiden een speling van ongeveer tien jaar toe: de muurschildering aan de zuidmuur is zeker ontstaan tussen 1567 en 1577, en met zeer grote waarschijnlijkheid kan men aannemen, dat ze niet lang na 1570 vervaardigd werd.

't Is zeer te betreuren, dat deze compositie door het ingebroken raam zo grondig vernietigd is, want hetgeen ons rest geeft nog niet de helft van wat er eigenlijk was uitgebeeld. We zien er drie Sacramenten: het Huwelijk, de Eucharistie en de Biecht — terwijl er toch volgens de katholieke leer zeven Sacramenten bestaan. De kettingen en de rode gebogen lijnen lopen naar een centrum of gaan er van uit. Wat is dit centrum? Zouden niet ook de andere Sacramenten door kettingen en rode lijnen met dit centrum verbonden zijn geweest? Dat met die rode lijnen een vloeistof is bedoeld, blijkt duidelijk uit de behouders, waarin ze wordt opgevangen en waaruit ze weer wegstroomt. Betekent ze wellicht het Bloed van Christus? En dan de dragende figuur, waarbij de naam van Sint Bartolomeus geschreven is. Wat draagt zij eigenlijk? Al deze vragen doen vermoeden, dat we met een zeer grote compositie te doen hebben.

Er was ons echter uit het Bisschoppelijk Museum van Haarlem een paneeltje bekend, dat treffende overeenkomsten vertoonde met het Leeuwardse fresco. Het heette daar de „Geschilderde Katechismus", een zeer algemene benaming, die toch niet het gehele wezen van het behandelde onderwerp weergeeft. Maar dit werkje maakt ons met één slag duidelijk, hoe de muurschildering in de Galileërkerk er moet hebben uit gezien (Afb. 6).

We ontdekken er de zeven sacramenten. De rode lijnen zijn

---

[1]) *Eekhoff*, 257.
[2]) *Schoengen*, l.c.

Wumkes.nl

Afb. 1. De Apostel Matthias.

Wumkes.nl

Afb. 2. Bovenste deel der muurschildering a/d Zuidwand, met engelen en hemelingen.
Afb. 3. Daaronder: Het huwelijk.

Wumkes.nl

Afb. 4. De Eucharistie (onder 3).
Afd. 5. Daaronder: De biecht.

Wumkes.nl

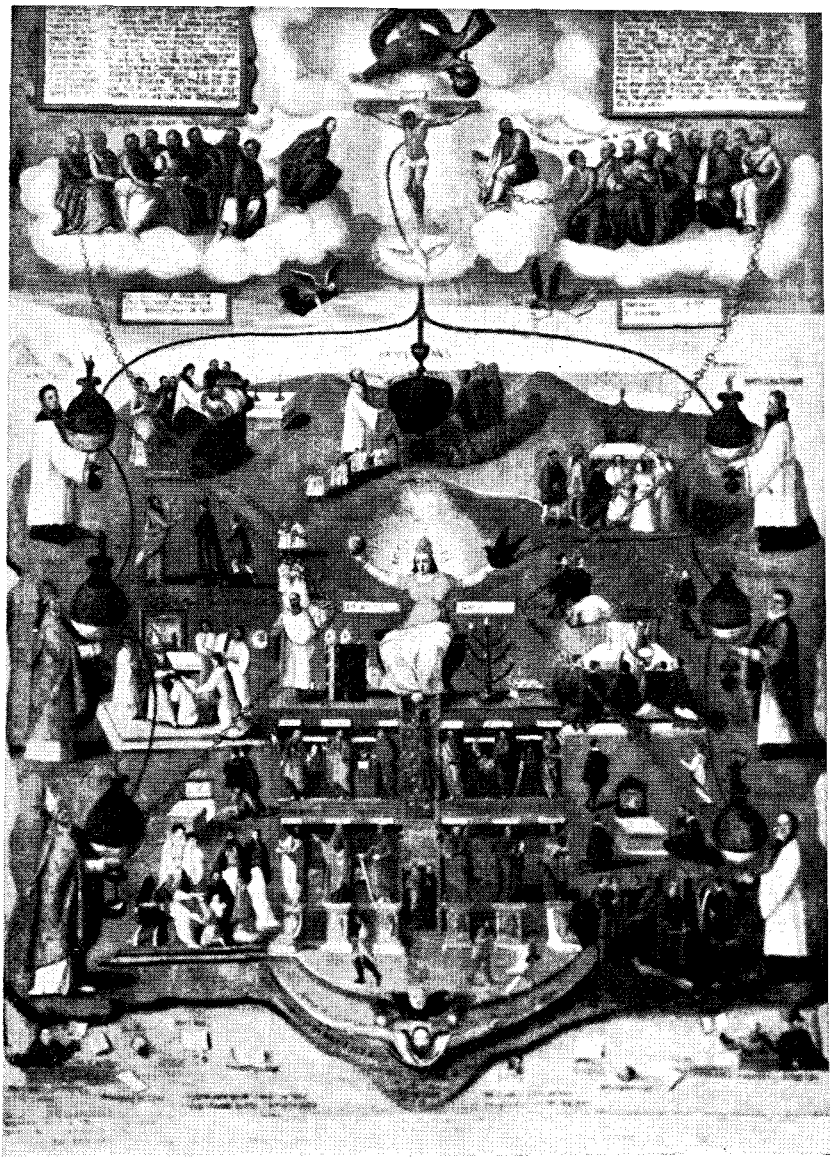

Afb. 6. De triumferende en de strijdende kerk. Schilderstuk in het Bisschoppelijk-Museum te Haarlem.

Wumkes.nl

Christus' Bloed, dat uit Zijn Zijdewonde vloeit en zich over de compositie in alle richtingen verdeelt. De kettingen komen alle samen bij een vrouwenfiguur, welke met „Ecclesia", d.i. De Kerk, wordt aangeduid. De figuren die het bouwwerk onder haar dragen zijn twaalf in getal: de Apostelen. Onderaan zien we Calvijn en Zwingli met een menigte andere figuren in het water drijven.

Er zijn dus twee centra: dat, waar Christus' Bloed vandaan komt: het beeld van den Gekruisigde — en dat, waar de kettingen hun hechtingspunt vinden: de Kerk.

Voor het goed begrip van dit schilderij is, geloof ik, een vrij nauwkeurige beschrijving noodzakelijk. Boven den gekruisigden Verlosser zweeft in de wolken God de Vader, die de rechter zegenend over de figuren onder Hem uitstrekt en die de linker op de aardbol legt. Onder het kruis zweeft de Duif, symbool van den H. Geest, den derden Persoon der heilige Drieëenheid. Links van deze groep knielt op de wolken Maria: zij houdt het ene eind van de ketting vast, welke verder loopt door de handen van acht mannengestalten en dan omlaag schiet. Boven deze groep leest men: „Que est ista quae ascendit innixa super dilectum". Het is een — verkorte — tekst uit het Hooglied (8, 5), welke door de kerkelijke schrijvers en de liturgie op Maria wordt toegepast: „Wie is dat, die daar opstijgt.... leunend op haar beminde?" Rechts van het Kruis zetelt een mannengestalte op de wolken; wellicht is het Sint Jan de Doper, doch waarschijnlijker lijkt het me daarin Adam te zien, Want in de tekst boven de negen gestalten achter hem staan de woorden uit den profeet Hosea (11, 4): „In funiculis Adam traham eos in vinculis charitatis". „Met de banden van Adam houd ik ze aan mij verbonden, met de banden immers van liefde". De kettingen betekenen dus „de banden van Adam", dat is de banden der mensheid, waardoor de Godmens, Christus, met het mensengeslacht verbonden is.

De vraag rijst, wie nu deze zeventien mannen op de wolken wel zijn. Waarschijnlijk zijn hiermee niet de Apostelen of Profeten alleen, maar slechts 'n aantal niet individueel gekenmerkte hemelbewoners bedoeld. De Apostelen immers krijgen hun plaats bij de voorstelling der Kerk.

Onder deze hemelbewoners bevinden zich links en rechts cartoccio's met teksten, die vermelden, hoe de sacramenten voortkomen en hun kracht ontvangen van Christus' Bloed. Links

Wumkes.nl

lezen we: „Ex latere Christi ostium panditur unde sacramenta Ecclesiae manarunt. Aug(ustinus) in Joannem." „In Christus' Zijde wordt de deur geopend, waaruit de Sacramenten der Kerk vloeien". De tekst is ontleend aan de verklaring van Augustinus op het Johannes-Evangelie. De woorden rechts zijn niet alle leesbaar, maar ze duiden op de sacramenten als bronnen van genade en erbarmen [1]).

Vanuit Christus Zijde vloeit het Bloed nu rechtstreeks in een kelk, welke de behouder bekroont, die bij het Doopsel (BAPTISMUS) behoort. Doch 'n weinig daarboven verdeelt de stroom zich nog naar links en rechts, naar het Huwelijk en het Laatste Oliesel (VNCTIO). Over deze stroom geleiden twee engelen, ieder aan één zijde, een mensenziel, volgens de overlevering voorgesteld onder het beeld van een kleine, geheel ontklede mens, naar de hemel. Gelijk in Leeuwarden zo bevinden zich hier aan de rechterkant het Huwelijk, de Eucharistie en de Biecht. Links nu staan, van onder naar boven, het Vormsel (CONFIRMATIO), de Priesterwijding (ORDO) en het Sacrament der Stervenden, het Laatste Oliesel (VNCTIO). Opmerkelijk is, dat de geestelijke, die de behouder bij de Eucharistie draagt, met de misgewaden bekleed is, terwijl het bisschoppen zijn, die de vazen van het Vormsel en de Priesterwijding torsen: de gewone bedienaar immers van deze twee laatste sacramenten is de bisschop. De zeven deugden zijn aldus verdeeld: bij het Doopsel behoort de „Fides" (geloof), bij het Huwelijk de „Temperantia" (matigheid), bij de Eucharistie de „Charitas" (liefde), bij de Biecht de „Iustitia" (rechtvaardigheid), bij het Vormsel de „Spes" (hoop) met anker en vogel, bij de Priesterwijding de „Prudentia" (voorzichtigheid), met de spiegel, bij het Oliesel tenslotte de „Fortitudo" (sterkte) met de zuil [2]). Het symbool van het Geloof, bij het Doopsel, is de kelk; deze wordt niet door een allegorische vrouwengestalte gedragen, maar staat vrij op de vaas, in haar kom stroomt het Bloed van Christus.

De kettingen komen samen bij de Kerk, een vrouwenfiguur in blank gewaad met de pauselijke tiara op het hoofd. Boven haar zweeft in een lichtschijn de Duif [3]). De vogel symboliseert den H. Geest, doch is hier tevens het teken van de heiligheid

[1]) Leesbaar is: „Sacramenta..... graciae et misercium...".

[2]) Vgl. *B. Knipping*, de Iconografie van de Contra-Reformatie in de Nederlanden I, Hilversum (1939), 27 vlg.

[3]) De Duif, als teken van den H. Geest, komt dus tweemaal op de compositie voor: bij de H. Drieëenheid en boven de allegorie der Kerk.

Wumkes.nl

der Kerk. In haar rechterhand heft ze het symbool der Katholiciteit of algemeenheid omhoog: de aardglobe verbonden met de sleutels der pauselijke macht; haar linker houdt een nest vast, waaruit vlammen slaan en waarop een grote, donker gekleurde vogel zit, de phenix, het symbool der „eenigheyt", omdat er, volgens de legende, maar één phenix op aarde bestaat, die zich telkens in zijn eigen as verjongt en zo'n onbeperkt leven bezit.

Bij de drie genoemde kentekenen der ware Kerk, heiligheid, katholiciteit en éénheid, voegt de katholieke godgeleerdheid nog de apostoliciteit; de Kerk is door de Apostelen uitgebreid en, wat leer, eredienst en inrichting betreft, steeds wezenlijk dezelfde gebleven. Aan dit kenmerk besteedt de schilder zijn volle aandacht: hij plaatst de allegorie der Kerk op een bouwwerk van twee verdiepingen: de lijst, welke deze beide scheidt vertoont de woorden „et apostolica" (en apostolisch). Als kariatyden schragen de twaalf Apostelen het gebouwtje; aan de uiterste rechterkant bevinden zich, gelijk te Leeuwarden, Matthias en Bartholomeus. Tussen die der bovenste rij zitten, achter leerstoelen, kleinere figuurtjes: het zijn de vier Latijnse Kerkvaders: Augustinus, Hieronymus, Ambrosius en Gregorius. De zes Apostelen beneden steunen op voetstukken en deze vertonen in relief het borststuk van die zes profeten, welke meer uitdrukkelijk het Rijk Gods en de Kerk van Christus voorspeld hebben. Rechts ontdekken we bijvoorbeeld: Malachias, Daniël en Oseas (Hosea). De gewoonte om de Apostelfiguren op die der Profeten te doen steunen, is in de beeldende kunst al zeer oud, zij dateert minstens van het midden der 12e eeuw en neemt hier en daar — onder andere te Bamberg en te Chartres — zeer drastische vormen aan: de Profeten dragen de Apostelen op hun schouders. Of ook bij ons schilderstuk dezelfde gedachte voorzat als bij de middeleeuwse kathedralen — de Apostelen zien verder dan de profeten, want ze zien de vervulling — of dat enkel Paulus' woorden aan de Ephesiërs: „Opgebouwd zijt ge op de grondslag van de Apostelen en profeten met als hoeksteen: Christus Jezus" (2. 20) aan de uitbeelding ten grondslag ligt, is moeilijk precies uit te maken. De laatste tekst heeft in ieder geval nog menig onderdeel der compositie geïnspireerd [1]).

[1]) Het beeld van Christus als hoeksteen en fundament van christelijk leven en Kerk is in de dagen der Contra-Reformatie zéér geliefd. Men ontmoet het in de beeldende kunst zelfs op Jan Vermeer's Geloofsallegorie; verg. *A. B. de Vries*, Jan Vermeer van Delft, Amsterdam (z.j. [1939]), Pl. 63.

Wumkes.nl

Steunen de Apostelen op de profeten om aldus het verband van Oud en Nieuw Verbond aan te geven, de Pausen rusten op elkander, vlak onder de voeten der Kerk, om de bestendigheid van het leergezag in de Kerk zelve te betekenen. De laatst aangegeven, dus de bovenste der pausen, heet „Gregorius XIII papa". Deze regeerde van 1572—1585 en wellicht brengt ons zijn aanwezigheid onder het getal der pausen nog tot een nadere datering van het Haarlemse en Leeuwardse werk. Onder deze rij leest men „Pontifices Romani" (Romeinsche bisschoppen), de gewone titel van de Pausen.

Door het Doopsel wordt de mens in de Kerk opgenomen: de schilder van het paneeltje te Haarlem laat daarom de kinderen van links een kapelletje binnengaan en dat rechts weer verlaten, maar nu bekleed met het blank gewaad der onschuld, dat ze door het zuiverend Sacrament hebben ontvangen. De aldus gereinigden en getooiden gaan aan de achterzijde het gebouw der Kerk binnen; als opgeschoten jongelingen en volwassenen komen ze er vòòraan weer uit, en wenden zich naar links of naar rechts om de andere sacramenten te ontvangen. In vertikale richting staat vòòr de ingang nog een Evangelietekst geschreven: „Non preteribit generatio haec donec omnia haec fiant. Matth. 14" (v. 34): „Dit geslacht zal niet verdwijnen voor dit alles geschied zal zijn." De woorden zijn kennelijk toegepast op de gestage opvolging der pausen van Rome, daarboven uitgebeeld.

Het is ons wellicht al opgevallen, dat de Kerk en de toediening der Sacramenten geplaatst zijn op een eiland: vòòraan, achteraan en aan de twee zijkanten ontdekt men water. Welnu, aan de voorzijde loopt dit eiland met twee halve cirkelvormige terrastreden naar zee af. Midden voor de bovenste ligt de H. Petrus, kenbaar aan zijn korte baard en de twee sleutels. De tekst daaronder verduidelijkt de vreemdsoortige voorstelling: hij bevat de woorden van Jezus tot Petrus bij de sleuteloverdracht: „Super hanc petram aedificabo ecclesiam meam" (Matth. 16, 18) „op deze rots zal Ik mijn kerk bouwen". Petrus steunt weer op Christus, die in het onderschrift de „lapis angularis" (Hoeksteen) en „alpha" en „oméga" genoemd wordt, en het fundament, waarop de hele Kerk gegrondvest is.

Het zou ons te ver voeren om, nadat we getracht hebben een algemeen denkbeeld der gehele voorstelling te geven, alle onderdelen verder te gaan uitleggen, zoals de wijze van toediening der afzonderlijke sacramenten, en de voorafbeeldingen van hun

Wumkes.nl

zevental, welke naast de allegorie der Kerk zijn geplaatst: de zevenarmige kandelaar, de zeven ogen en de zeven zegels, die het Boek des Levens verzegeld houden [1]).

Eén onderdeel moeten we echter nog vermelden, omdat enkele figuren ervan op het Leeuwardse fresco terug te vinden zijn: de voorgrond met zijn in het water drijvende gestalten. Het zijn allen leidende figuren uit de Hervormingsbeweging der 16de eeuw aan de linkerzijde Martinus Luterus, Andreas Fricius, Flatius Illiricus, Stancarus, Theodorus Besa (Beza): aan de rechterkant: Bretius, Servetus, Bernardinus Ochin(us), Viretus, Io(hannes) Calvinus en Zwinglius [2]). Sommigen hunner steken ten halven

---

[1]) De op sommige plaatsen bijna geheel vervaagde en daarom maar gebrekkig weer te geven tekst links en rechts boven op het paneel biedt een uitleg van het verband tussen de verschillende onderdelen van de compositie en van hun allegorische of symbolische zin. Met grote nauwkeurigheid heeft de heer M. P. van Buytenen hem trachten te ontcijferen; het resultaat van zijn arbeid volgt hier:

„P(er) vasa sancta Catholica et apostolica Ecclesia a Deo Patre.... Filij per Spiritum Sanctum.... sanctificata, cujus primum et .... fundamentum Ecclesiae Christus est (quem Christus?) sub se caput Ecclesiae visibilis consti(turus? Petrus?) Apostolus Christi in terris vicarius, cuius bases prophetae et columnae apostoli, qua omnem in Christum credentem multitudinem in (ducit?).... et per sanctos martyres, Episcopos et Doctores exemplis, praecept(is?) (sal?)utaribus instruit, unica sicut phoenix illustris, ut sol per totum orbem diffusa, ligandi solvendique potestatem tradens in aeternum .... usque ...., que cum sit sponsa Christi dotem habet septem sacramenta (sicut per) septem oculos, septem stellas, septem sigilla, septem (candelas?) figurata, quibus credentes (assumit?), confirmat, nutrit, ordinat, multiplicat et ex hac vita exeuntes roborat (atque?) in beatorum sedes transmittit, ubi caput nostrum .... est in gloria Dei Patris cum benedictis .... celestis civibus, qui iam triumphante(s) in coelis pro nobis memores suis in hac lachrimarum valle, que dicitur ecclesia militans, de generibus constitutis ... deprecantur, eandem nobiscum communionem habentem eademque fidei caritatisque cathena colligari, ad quem non pertine(n)t, qui se ab hac petra, Christo scilicet et eius vicario Romano Pontifice, dividet aut cui quique non adhaeret, non iam ad Christi Ecclesiam ad Antichristum faciant, Synagoga, quam nunc Sathanas per Lutheram, Calvinum, Bezam et alios ministros suos solicitare non (cenavit?), ut qui probati sicut qui vere (doctores?) et ministri, qui extra petrae soliditatem inter fluctos cathedras .... suas erexerunt errantes et in errorem mittentes, ad extremum iudicij diem reservantur(?), ut sempiterno igni comburendi tradantur; qui vero in ecclesia vincente permanserunt, viam mandatorum Dei currentes (coelorum?) sedis ministerio perducantur." De tekst is waarschijnlijk aan een 16e eeuwsen katholieken polemist ontleend.

Over het zevental als voorafbeelding der Sacramenten vgl. *Knipping*, o.c. II, Hilversum (1940), 76.

[2]) De meeste van deze lieden — Luther, Calvijn en Zwingli — zijn voldoende bekend. Flacius Illyricus werd in 1520 te Albona in Istrië geboren, was professor in de gewijde vakken te Wittenberg en te Jena, bleef vanaf 1566 enige jaren in Antwerpen en stierf te Frankfort in 1557. Hij stond aan het hoofd van de bekende „Maagdenburger Centuriatoren; hij bestreed de Mis,

Wumkes.nl

lijve boven het water uit: Luther, Calvijn en Zwingli; — van anderen ziet men alleen het hoofd nog: Bretius, Bernardinus Ochinus; — van enkelen drijft slechts 'n hand, die een boek vasthoudt, boven het watervlak: Andreas Fricius, Beza, Servet, en Viret; — uit de naam van Flacius Illyricus maakte de schilder schijnbaar twee personen: ergens dobbert het boek van Flacius en 'n eind verder zwemt het hoofd van Illiricus! [1]).

Het is nu niet moeilijk de hoofdgedachte van de compositie te formuleren: midden in de wijde wereldzee bevindt zich de Kerk van Christus. Deze is, volgens den schilder en zijn opdrachtgevers, de Katholieke Kerk, welke steunt op de ononderbroken successie der pausen van Rome. Met haar zijn de hemelingen — die de triomferende kerk vormen — verbonden. Onder haar domein vallen de zeven Sacramenten. Hun kracht ontvangen deze echter van Christus' kostbaar Bloed, dat Hij op het kruis voor de menschheid heeft vergoten. Uit deze Levensbron immers worden ze alle gevoed. Wie zich van haar heeft afgescheiden

---

zoals ze te zijnen tijde gevierd werd in de Roomse Kerk. — Theodorus Beza was de levensbeschrijver en navolger van Calvijn, hij werd leider van de Academie te Genève en had daar bij de studenten van alle naties een sterke invloed, zoodat zijn belang voor de uitbreiding der nieuwe leer moeilijk overschat kan worden. Hij overleed in 1506. — Franciscus Stancarus stamde uit Mantua, bezat de woelige natuur van de meeste in die dagen uitgeweken Italianen en speelde een belangrijke rol in de strijd tegen Osiander; een van zijn aanhangers was Andreas Fricius; stierf in 1574 te Stobnitz. — Johannes Brentius was lutheraans theoloog uit Zwabenland, ontkende de Eucharistie en het vagevuur. Hij overleed in 1570. — Michaël Servetus (Servede), 'n Spaans arts, werd om wille van zijn vrijzinnige opvattingen omtrent de Drieeenheid, door het onder Calvijn's leiding staande Consistoire te Genève tot de vuurdood veroordeeld. — Bernardinus Ochinus was Vicaris Generaal van de Kapucijnerorde, doch ging in 1543 tot het Protestantisme over,huwde te Genève en werd professor te Oxford. — Pierre Viret uit Lausanne was de eerste, die met Farel de Hervorming in Genève binnenvoerde (1535).

[1]) Onder deze drijvende figuren staan nog 'n tweetal slechts ten dele leesbare teksten, die over de stuurloosheid der dwaalleraren en hun blindheid handelen: door hun verblinding — het zijn blinde leiders van blinden — komen ze in de golven der wereldzee terecht. Als slot volgt nog op de onderste rand een beschouwing over Christus als grondslag van de Kerk: „Fundamentem Christus. Et primum et maximum fundamentum autem aliud nemo potest ponere preter it quod positum est, quod es Christus Jesus. I. Cor. 3 (11). Quomodo ergo fundamenta Prophetae et Apostoli ..... Et quomodo fundamentum Christus Jesus, quo ulterius nihil est. Si ergo sacramenta cogites, Christus sanctus sanctorum, si gregem subditum, Christus pastor pastorum; si fabricam, Christus fundamentum fundamentorum... ergo... Sancti Zion. Haec sunt fundamenta s(ancte) civitatis Hierusalem, de quo dicit Apostolus Gal. (4, 26), quod est mater omnium nostrum. Aug(ustinus) in Psal. 86" (Migne Patrologia latina 37, 1102.)

Wumkes.nl

zwalkt rond op de wereldzee en verkeert in voortdurend gevaar daarin om te komen.

Een typisch contra-reformatorische gedachte! In onderdelen sluit haar uitbeelding echter bij de traditie aan. Dat de Kerk uit Christus' Zijde voortkomt, gelijk Eva uit Adam's zijde werd geboren, is een geliefde typologie der vroege en late Middeleeuwen [1]). Van nog oudere datum is de uitbeelding van Christus als Levensbron. Bij deze bron komen dan de gelovigen om zich te reinigen of zich te laven. Later worden de sacramenten ermee in verband gebracht: zeven schapen naderen de fontein, ofwel in zeven stralen vloeit het Bloed uit Jezus' Zijde over de aarde [2]). Ofwel, gelijk op een prent van Jan Galle in de „Christeliicken Waerseggher" van den Jezuïet Jan David, is het bekken in zeven vakken verdeeld, die voorstellingen van de toediening der Sacramenten vertonen [3]). Op een andere gravure, van Duitse oorsprong, uit 1535, staan de sacramentele handelingen in kapelletjes afgebeeld, naast de figuur van Christus in de Wijnpers. Dit beeld der Wijnpers is ten nauwste verwant aan dat van de Levensbron: de tekst van Jesaja over den treder der wijnpers (63, 1—6) past men toe op Christus, die Zelf de Wijnpers van het Lijden treedt en ook Zelf onder de Wijnpers wordt verpletterd waardoor zijn kostbaar Bloed onze drank en lafenis is geworden [4]). Op een paneel in de Collegiale Kerk te Aarschot, 'n Vlaams werk van omtrent 1525, ontmoet men hetzelfde denkbeeld, maar de uitdeling der Sacramenten is er veel losser met den Zijn Bloed schenkenden Christus verbonden als op ons Haarlemse schilderstuk. De Apostelen verrichten de wijnoogst, Christus ligt onder de wijnpers en zijn Bloed vloeit neder in kuipen, waaruit de priesters kelken vullen, die ze den gelovigen te drinken geven; daaronder, door een geschilderde lijst geheel van het hoofdtoneel gescheiden, beeldde de Vlaming de toediening der sacramenten uit in kleine, afzonderlijke tafereeltjes; alléén van de Eucharistie gaf hij niet de uitdeling, maar de aanbidding van

---

[1]) O.a. *K. Künstle*, Ikonographie der christlichen Kunst I, Freiburg im Breisgau (1928), 453 vlg. Vgl. ook Augustinus in Joannem 120, c. 79 (Migne Patr. lat. 35, 1953), zie hierboven blz. 62.

[2]) *Knipping*, o.c. II 285.

[3]) *Joann. David* S.J., Christeliicken Waerseggher, de principale stucken van 't Christen Geloof en Leven int cort begrijpende, Antwerpen (1603), Pl. 21.

[4]) *Alois Thomas*, Die Darstellung Christi in der Kelter. Eine theologische und kulturhistorische Studie (Forschungen zur Volkskunde. Herausgegeben von Georg Schreiber, Heft 20—21), Düsseldorf (1936). — *Knipping* o.c. II. 287 vlg.

Wumkes.nl

de H. Hostie door een tweetal engelen [1]). De tafereeltjes verschillen aanmerkelijk van die uit Haarlem en Leeuwarden: overal is het een bisschop, welke de plechtigheid verricht en deze heeft plaats in een rijk kerkinterieur. We kunnen uit deze kunstwerken in ieder geval opmaken, dat de verbinding van Levensbron en Wijnpers met de zeven Sacramenten tamelijk sterk in onze streken verbreid was.

Nog steeds blijft het een open vraag, of de opdrachtgever van het Haarlemse of van het Leeuwardse stuk niet uit literaire bronnen geput heeft. Want tussen deze stukken en de boven vermelde ligt nog een zeer grote afstand. En deze is wellicht door een of andere godgeleerde verhandeling, welke de inspiratie van den ontwerper kan gevoed hebben, overbrugd. 't Is ons echter niet gelukt, ook maar het spoor van 'n dergelijke direkte of indirekte literaire bron te achterhalen.

'n Zeer netelige kwestie blijkt de onderlinge invloed der twee stukken, dat van Leeuwarden en dat van Haarlem. Dàt er verwantschap — en wel zeer sterke verwantschap —, tussen beiden bestaat, daaraan zal niemand twijfelen. Het gaat er maar om, of deze verwantschap een direkte of een zijdelingse is en, indien er onderlinge afhankelijkheid bestaat, aan welk van de twee schilderwerken dan de prioriteit toekomt.

We weten niet, hoe het paneeltje in Haarlem is gekomen, 't Is mogelijk, dat het zijn oorsprong in Friesland heeft, want tussen de Friese en de Hollandse katholieken bestonden vanaf het eind der 16e eeuw en de hele 17e eeuw door tamelijk nauwe betrekkingen. Zo weten we, dat onder de beroemde „Maeghden van den Hoeck" te Haarlem enkele Friese Joffren leefden, onder andere Vroutgen Claesdochter van Bolswaert, die omtrent 1558 geboren werd en in 1638 te Haarlem overleed, en Lucia Francisco Dekema, geboren circa 1575 en gestorven te midden der „Hoeck"se maagden in 1649 [2]). De graveur Boëte van Bolswert, een katholiek, werkte in het begin der 17e eeuw verschillende jaren achtereen in Utrecht en Holland. Er bestonden nauwe familierelaties tussen de Friese en Hollandse Roomsen. Reizende priesters kunnen het paneel uit 't Noorden hebben meegebracht.

---

[1]) *Jean Gessler*, Losse Aanteekeningen over en om de Mystieke Wijnpers te Aarschot en elders, in Eigen Schoon & De Brabander, N.R. 14 (1939), 225 vlg.

[2]) *J. J. Graaf*, Uit de levens der „Maechden van den Hoeck", in Bijdragen voor de Geschiedenis van het Bisdom van Haarlem 17 (1891), 276 vlg. en 294.

Wumkes.nl

Men kan nog vele mogelijkheden bedenken, zonder dat voor één ervan groter waarschijnlijkheid pleit.

Wellicht zijn beide composities door één gemeenschappelijk model geïnspireerd. Daarvan is ons echter niets overgebleven. Uit de vermelding van den laatsten Paus, Gregorius XIII, op het Haarlemse paneel zou men besluiten, dat het tijdsverschil tussen de twee werken niet zo groot is [1]). De klederdracht der vrouwen op het Haarlemse werk is van enigszins latere datum dan die op de Friese muurschildering; de wijde rokken, met de eerste aanzetsels tot een „vertugadin" of heupvulling volgen omstreeks 1580 de stijvere, zwaar versierde rokken op. Daarentegen zou de plaats van bruid en bruidegom bij het Huwelijk het vermoeden kunnen wettigen, dat Leeuwarden Haarlem in verkeerden zin zou „gecopieerd" hebben, want de juiste plaats treft men op het paneeltje aan: de bruidegom aan de Evangeliezijde, dus aan de rechterhand van den hun toegewenden priester, de bruid aan de Epistelzijde, dus aan zijn linkerhand.

Van meer belang is echter het habijt van den biechthorenden monnik. Dit is grijs te Leeuwarden en bruin te Haarlem. Grijs nu is de oudste dracht en waarom zou de schilder, die zo nauwkeurig de profane klederdracht weer heeft gegeven, van de kleedij zijner monniken een anachronisme gemaakt hebben? Uit heel zijn werk blijkt, dat hij de realiteit ijverig geobserveerd en naar vermogen nageschilderd heeft [2]).

't Valt niet makkelijk een muurschildering, wat kunstwaarde betreft, met een klein paneel te vergelijken. Beide stukken verraden geen groot kunstenaar, maar, wat samenstelling der onderdelen en expressie-vermogen aangaat, wint het die van het fresco. De communicerende grijsaard (verg. Afb. 4) en de allegorische figuurtjes der Matigheid en Rechtvaardigheid getuigen van een vaardige hand en een juist gevoel voor verhoudingen. De groepering der personen is in Leeuwarden losser, meer ongedwongen en minder houterig, dan op het Haarlemse stuk. Hoe de ordonnantie van het geheel moet geweest zijn als muurschildering, kan men uit de karige en geschonden gegevens zo moeilijk op-

[1]) Bij *Knipping*, o.c. II, 176 blijkt dus het Haarlemse paneel ruim 70 jaar te laat gedateerd.

[2]) Dr. A. Wassenbergh te Leeuwarden oordeelt het niet onmogelijk, dat, althans van den Apostel Matthias, Adriaan van Cronenburg de schilder is. De H. Matthias is ook veel beter van vorm en uitvoering dan de muurschildering aan de Zuidwand; voor deze laatste durven we van Cronenburg niet aansprakelijk stellen.

Wumkes.nl

maken. Het thema leende zich al héél slecht voor een schone ordening; het was te abstract — een euvel, waaraan heel wat godsdienstige voorstellingen uit de 16e eeuw lijden. Toch lijkt het gegeven geschikter voor een grote muurschildering dan voor een klein paneel. En deze laatste reden versterkt wederom het vermoeden, dat Leeuwarden — zij het ook maar weinige jaren — ouder is dan Haarlem. Weinige jaren maar, want op 8 October 1578 werd de kloosterkerk grondig verwoest en in 1580 kwam zij voorgoed aan de protestantse eredienst; het is dus heel onwaarschijnlijk, dat het werk na 1580 nog kon nageschilderd worden [1]).

Nog 'n enkel woord over de lotgevallen van het fresco. Dadelijk na de ontdekking in het voorjaar 1940, heeft het Fries Genootschap, bijgestaan door Monumentenzorg, ervoor gewaakt, dat de schilderingen bij de afbraak der Galileërkerk niet verloren zouden gaan. Zij zijn door den kunstschilder en restaurateur Gerhard Jansen uit den Haag onmiddellijk zo goed mogelijk versterkt en gezuiverd. Foto's in zwart en wit en kleurenfoto's werden van het geheel en de onderdelen vervaardigd. Daarna nam men het gelukkige besluit de fresco's in stukken over te brengen naar het Fries Museum te Leeuwarden. Aan de kundigheid van den heer Jansen, die ze van achter met beton versterkte, is het te danken, dat ze zo uitstekend behouden zijn oververhuisd. Nu bezetten de zware stukken een apart zaaltje in het souterrain van het Museumgebouw; er valt een uitstekend licht, dat mogelijkheid biedt de zaak nauwkeuriger te bestuderen en zodoende de vele lacunes, welke deze eerste bijdrage tot beter begrip van de merkwaardige muurschildering bevat, aan te vullen.

---

[1]) De vele overschilderingen maken een juiste datering van het Haarlemse schilderstukje nog moeilijker.

Wumkes.nl

De bibliotheek van de Jezuïetenstatie te Leeuwarden

Door M. P. VAN BUIJTENEN.

De collectie boeken, waarvan hierna een kort overzicht volgt, heeft een obscuur verleden. Op clandestiene wijze werd ze door de in Leeuwarden en omgeving werkende Jezuïeten in de 17e eeuw als handbibliotheek bijeengebracht, na drie honderd jaar kwam ze te voorschijn uit het donker van een bedsteekast.

De aanleiding, waardoor deze private bibliotheek — dank zij de zorg van den bibliothecaris Dr. G. A. Wumkes, dank ook den breeden blik van Mgr. J. H. Vaas — aan de Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden in eeuwig bruikleen werd afgestaan, is van elders [1]) bekend, doch moge hier in het kort volgen. Op de tentoonstelling van het Friesch Genootschap in 1877 werd door deken A. P. Hendriks van de St. Bonifacius parochie te Leeuwarden een handschrift ingezonden: „Geschreven Geschiedenis van de opkomst van het klooster Mariëngaard." Toen eenige jaren later Wybrands [2]) er navraag naar deed ten behoeve van zijn publicatie, kreeg hij nul op het rekest. Opnieuw werd het manuscript in 1928 ten gebruike gevraagd, waarbij bleek dat de geheele bibliotheek bestaande uit ruim 1200 deelen en eenige handschriften in betrekkelijk onverzorgden toestand verkeerde. Na eenigen tijd is daarop besloten de verzameling in bruikleen aan de provincie af te staan; binnenkort zal een catalogus van het geheel als uitgave der Provinciale Bibliotheek verschijnen. Het systematiseeren van deze bibliotheek stelde schrijver dezes in de gelegenheid het volgend overzicht te geven.

Om verschillende redenen is deze bibliotheek van belang, niet echter om de handschriften. Behalve het genoemde handschrift over Mariëngaarde is er voor Friesland alleen iets te vinden over eenige minder bekende feiten uit de jaren 1580, geschreven door Willibrord van der Heijden S.I. en niet voorkomend in diens

[1]) D. A. Wumkes, Sibrandus Leo's Abtenlevens, Groningen 1929.
[2]) Aem. W. Wybrands, Gesta Abbatum Orti Sancte Marie, Leeuwarden 1879.

Wumkes.nl

„Verhaal" [1]). De authentieke brief van den bewaarder der reliquieën van St. Bonifacius en St. Willibrord uit het begin der 17e eeuw, welke hierin is opgenomen, door Meijer [2]) reeds gepubliceerd, waaruit blijkt, dat de Aytta's te Swichum deze schatten eertijds bewaarden, was bij de Willibrord herdenking in 1940 alweer aan de vergetelheid prijsgegeven en zoo ontbreekt dit getuigenis van Willibrord-cultus bij Brandsma [3]). De handschriften omvatten verder bijna uitsluitend diktaten van colleges in wijsbegeerte en theologie uit de 17e eeuw.

Van meer waarde is de boekerij. Allereerst kwamen er verschillende postincunabelen te voorschijn, waarvan in Nederlandsche bibliotheken geen exemplaar te vinden was [4]). Verder is zij belangrijk om het eigen karakter, want al moeten op diverse pastorieën gelijksoortige collecties bestaan, deze is als organisch geheel in een openbare bibliotheek opgenomen, zoodat drie eeuwen theologisch denken, soms breed van allure, soms bekrompen, ter bestudeering bijeenliggen.

De kleine kern van boeken, waaromheen de Jezuïeten hun bibliotheek konden groepeeren, was een restant uit de dagen van de opkomende Hervorming, toen oude en nieuwe doctrine, Rome en Wittenberg, met een slag op elkaar botsten. Uit de ex-libris in sommige van de boeken weten wij, dat ze behoorden aan frater Johannes Julii, den prior van de Dominicanen te Leeuwarden, die in 1551 als zoodanig bekend is blijkens de charters van het klooster Mariënakker te Workum; verder treft men een ex-libris aan van Petrus Leonis Leovardiensis, terwijl een Calendarium van 1528 met een rijmofficie ter eere van St.-Franciscus' Stigmata op afkomst van de Minderbroeders duidt. Deze boeken, eenige tientallen, vormen met het fragment-muurschildering van 1570 bij de afbraak van de Galilaeërkerk te voorschijn gekomen — waarop drie van de zeven sacramenten staan afgebeeld — en met de eenzame Oldenhove van Leeuwarden de symbolen van een „onvoltooid verleden".

---

[1]) W. v. d. Heijden, Verhaal van de verrigtinge der Jezuïeten in Friesland, Leeuwarden 1842.

[2]) Archief van het Aartsbisdom Utrecht, XXXV (1909), p. 165.

[3]) T. Brandsma. O. Carm. Herinneringen aan St. Willibrord in Friesland, Frisia Catholica, II Groningen (1940).

[4]) In het bijzonder moet hier de aandacht gevestigd worden op de Postille van Luther gedrukt met het schijnadres van Adam Anonymus te Bazel, in werkelijkheid bij J. Hoochstraten, Antwerpen 1528, zooals Mej. M. E. Kronenberg aan de hand van fotocopieën uit Berlijn meesterlijk bewees. Zie „Het Boek" 8°. Jrg. 1919. p. 267.

Wumkes.nl

De religieuze polemiek was ontbrand rond de bijbel en in de hier aanwezige bijbels en bijbelcommentaren uit dien tijd zien wij de fel omstreden kwesties zwaar onderstreept en gecommentarieerd, naar voren treden. Luthers Postille liggen in een vertaling van 1528 voor ons; Erasmus en Beza representeeren hier de voorkeur voor philologie boven dogmatische zekerheid. Zooals bij iedere polemiek werd ook hier het „point de départ" spoedig verlaten en betrad men zijwegen. Een nieuw wapen wordt in den strijd gebracht: de studie van de leer der kerkvaders, het pogen van beide partijen, hen naar zich toe te rekenen, mogelijk gemaakt door van veel speurzin getuigende tekstuitgaven, welke van de Bazelsche en Antwerpsche persen kwamen, gaat een belangrijke plaats innemen. De terugslag hiervan vindt men in onze bibliotheek in de werken van Tertullianus, Augustinus, Johannes Chrystomus, Cyprianus en Basilius. Tenslotte moeten de consequenties uit de geponeerde stellingen getrokken worden: de leer der sacramenten en de wilsvrijheid domineeren op het strijdtooneel. Wanneer in een verhandeling over de Mis van Johan Eck over terecht aangevoerde misbruiken op dit gebied wordt gesproken en de schrijver niet kan ontkennen, dat de geloovigen zonder berouw, zonder biecht, zonder eerbied of godsvrucht communiceeren, dan teekent de Leeuwarder Petrus Leonis op den kant aan „Eylaes, dit bezwaart ook de goede en oprechte christenen" [1]).

Dit kleine onderdeel van de verzameling toont nog eens, hoezeer Friesland betrokken was bij de Europeesche gebeurtenissen van die dagen; het vroege aandeel van deze provincie en de in het buitenland studeerende Friezen aan de Hervorming is ook van elders bekend. Met de scheiding tusschen Noord en Zuid sinds de „verlatinghe" van Philips wordt onder dit gedeelte van de polemiek een streep gezet.

Een nieuwe, wat productie betreft vruchtbaarder, wat succes aangaat even steriele, phase breekt dan aan, zooals de meer dan honderd banden polemica in de statie-bibliotheek duidelijk openbaren. Groote veranderingen voltrekken zich op dit gebied. Een kenner [2]) van deze vaak onheusche geschriften, welke door beide partijen in overvloed op de markt gebracht werden, typeert de veranderde methode als volgt: „. . . niet alleen het décor, doch ook

[1]) „Eylaes gravantur christiani veri et boni". Aanteekening in No. 640.
[2]) P. Polman, Roomsche en antiroomsche strijdlitteratuur uit de dagen der Republiek, Studia Catholica, XII (p. 91—92).

Wumkes.nl

de dramatis personae en zelfs het spel droeg een heel nieuw karakter. Uit het gezichtsveld der academici verdwenen, was de polemiek gevallen binnen dat van de dienstdoende geestelijkheid. Van universiteitsprofessoren was zij overgegaan op pastoors en paters. De polemiek in groote stijl, die zich vooral richtte op systemen, heeft moeten plaats maken voor een pamflettenstrijd, waarin men het meestal gemunt had op personen. Van akademisch was zij populair, van oorspronkelijk tweedehandsch geworden."

De auteurs in deze periode doen hun uiterste best, om in de titels reeds den pikanten toon te anticipeeren (en toonen zich veelal meesters in het vinden van schreeuwende titels). Een greep uit het aanwezige materiaal moge dit illustreeren. Natuurlijk ontbreekt niet de veel gelezen „Oprechten schrifturelycken Roomsch-Catholycken Mondt-stopper bysonderlyck aen A. Essenius." „Der papen dood-stuypen, ofte proces perdu van G. de Landts-Heere, inde sake van Heyltgen Jacobs speckverkoopster" uit het andere kamp is niet minder welsprekend. Verder de „Sotscaproen met verscheyden bellen behanghen ende gheschonken voor een nieuw iaer aen Arent Montanus Ghenschen woorden-dienaer tot Schoonhoven", welk fraais met „Den plompen Hollandschen Geus te voorschijn ghekomen in 's-Gravenhage" en „Den schreeuwden blinden op-ziender met name Jan van Haemerstede Woorden, dienaar tot Maestricht" in een band te vinden is. Een verdere opsomming zou ondanks veel bizarheid toch eentonig worden. Merkwaardig is echter, dat deze fel polemische schrifturen, zooals Polman [1]) narekende, voornamelijk ontstaan in de grensgebieden: de bakermat is veelal Antwerpen, Luik, Gent of ook Emmerik. Omdat voor het Zuiden van het land de kwestie niet meer zoo actueel is sinds het herstel van de oude religie, heeft de Leuvensche universiteit, eens een brandpunt van in academische vormen gegoten polemiek, dan geen aandeel meer in de productie. In tegenstelling hiermee blijft in Franeker, evenals aan de andere Noord-Nederlandsche universiteiten en athenaea, de polemiek een integreerend deel van onderwijs en publicaties vormen. In 1596 ageerde Franekers voorman in de theologische faculteit, Prof. Lubbertus, sterk tegen het standaardwerk van den Jezuiet R. Bellarminus, en werd ook diens confrère Gertser onder schot genomen. In de collegezaal ver-

[1]) Polman, t.a.p.

Wumkes.nl

dedigde onder zijn auspiciën Suavius in 1606 de these; „dat de paus van Rome de antichrist is". In handschrift bezitten wij van hem een werk Anti-Bellarminius [1]) genaamd en met Scaliger, classicus van professie, correspondeerde hij over de Jezuïeten. Als jong geleerde mocht Lubbertus van niemand minder dan Philips Marnix van St. Aldegonde in 1589 over zijn publicaties tegen Bellarminus lof oogsten „omdat hij zijn heilige ijver om Bellarminus' listigheden te ontzenuwen bemerkt had." [2]) Andermaal prijst hem Marnix in 1591: „de drogredenen van de Jezuïeten worden afdoende en klaar weerlegd" [3]). Geen wonder, dat Lubbertus op aansporen van Marnix, dien hij hoog vereerde, van den strijd tegen Bellarminus een levenswerk maakte.

Maccovius, hoe oneens hij het in vele zaken met Lubbertus ook was, trok op dit terrein één lijn met zijn tegenstander-ambtgenoot. De hulpwetenschappen, voornamelijk de bestudeering van de Oostersche talen, onder de stimuleerende leiding van een Drusius vormen een machtig hulpmiddel en de eruditie door deze academici aan den dag gelegd moet nog heden bewondering wekken. Uit dit alles volgt, dat de Jezuïeten-missionarissen, die in Friesland werkzaam waren, goeddeels uit Belgisch en Nederlandsch Brabant afkomstig en meestal in Antwerpen gestudeerd hebbende, een betrekkelijk vreemd element in de Friesche provincie vormden, al had men van meet af aan getracht Friezen van afkomst, die de landstaal machtig waren, hier te stationeeren, Hun bibliotheek, met veel omzichtigheid langzaam binnengebracht, kon zoodoende geen tegenwicht vormen tegen de afdeeling Franeker-polemica. Eigenlijk is zulks ook niet te verwachten: hun eerste doel was de verstrooide kudde bijeen te brengen en te houden, terwijl een zich mengen in de controverse van de Franeker hoogleeraren, zoo zij er al tijd voor beschikbaar hadden, levensgevaarlijk werk moest heeten tengevolge van de streng gestelde plakkaten.

Langzamerhand raakt de twistvraag buiten de sfeer van de

---

[1]) Zie: W. B. S. Boeles, Frieslands Hoogeschool II, Deel 1e Helft, p. 30—31, alwaar de volledige titels.

[2]) „... magna affecit voluptate, vir doctissime, quod et ea sanctum tuum studium confutandarum Bellarmini stropharum intelligerem..." „Ds. C. v. d. Woude, Ut 'e briefwiksel twisken Marnix en Sibrandus Lubbertus, It Beaken, Jiergong I, No. 6, p. 172, waar de zes brieven van Marnix in extenso zijn opgenomen.

[3]) „Solide enim et clare confutantur Jesuitarum sophismata" It Beaken als boven p. 190.

Wumkes.nl

hartstochten en komen voor de hier werkende Jezuïeten nieuwe problemen de aandacht vragen. Inwendig was er verdeeldheid ontstaan tusschen de ordensgeestelijken en de seculieren, geaccentueerd door den binnenkerkelijken strijd rond Jansenius, hetgeen in Leeuwarden op openlijke onmin en scheiding uitliep. Een gedeelte van de correspondentie tusschen de partijen gewisseld deelde Dr. Van Staveren [1]) mede. Bij het opmaken van de balans brengt de schrijver impliciete hulde aan de Jezuïeten: Over Van Haaften, den voorstander van de Jansenisten, heet het, dat hij in geleerdheid en ontwikkeling, in geregelde betoogtrant en zuiverheid van taal gemakkelijk de meerdere was van den Jezuïet Ingenra. Van dezen getuigt hij, dat hij een schrander man was, die wist wat hij wilde, tegenover den weifelenden Van Haaften. Deze en zijn opvolgers „misten en missen nog iets, wat den Jezuïeten bij uitnemendheid eigen is, het ingaan in het leven, het medegaan met den tijd en het zich werpen in den stroom der beweging."

Van dezen practischen geest leggen twee andere afdeelingen van de bibliotheek getuigenis af: de rubriek klassieke taal en letteren en die, welke de ascese en mystiek betreft.

De vorming van de jeugd, waarbij de invloed van de klassieke auteurs nooit is onderschat, was een van de programmapunten van de jonge Jezuïeten-orde. Het mag dan ook geen toeval heeten dat het eerste contact, hetwelk zij met Friesland had het gebied van het onderwijs raakte. Het is bekend, hoe de Jezuïet Anske Bocke Bruinsma, geboren te Ypecolsga, in 1564 in Leeuwarden met volmacht van Philips optrad om een school op te richten, hetgeen door de Staten van Friesland verhinderd werd. Vervolgens probeerde hij niet zonder succes hetzelfde te Sneek, Woudsend en IJlst, maar in 1569 moest hij door tegenwerkingg genoodzaakt, Friesland verlaten. Opnieuw in 1574 verzocht Leeuwardens bisschop Cunerus Petri aan den Jezuïet Everardus Mercurianus hem een of twee mannen te sturen, die den grondslag voor een college zouden kunnen leggen [2]). Voorzoover is na te gaan is er van uitvoering van dit plan nooit iets gekomen,

[1]) Dr. M. van Staveren, Van Haaften versus Engerna, [Ingenra]. Een bijdrage tot de geschiedenis van het ontstaan der Oud-Catholieke gemeente van de Bisschoppelijke Kleresij te Leeuwarden. De Vrije Fries XV, 3e reeks, 1881.

[2]) ut duos vel certe unum mihi ... destinare dignetur, qui Ecclesiae Frisiae in tanta necessitate subveniat et semina collegii jaceat, F. van Hoek, S.I., Schets van de geschiedenis der Jezuïeten in Nederland, Bijlage XII, p. 402, Nijmegen 1940.

Wumkes.nl

maar wel moet het waarschijnlijk heeten, dat de Jezuïeten, toen ze — zij het in het geheim — weer in Friesland werkzaam waren, dit onderwijs voortzetten. De echt Friesche namen als Bootsma, Botma, e.a. die als eigenaars voorkomen in Griekse en Latijnsche grammatica's en de anders onverklaarbare aanwezigheid van een niet gering aantal klassieke auteurs, waaronder, Cicero, Horatius, Livius, Tacitus, Ovidius, Suetonius, Aesopus, Plautus, Petronius, Catullus e tutti quanti, doen dit vermoeden. Op het gebied van de geschiedenis van het onderwijs in de klassieken vormt deze collectie al een kleine bijdrage, terwijl er ook op bibliographisch gebied wel eenige bijzonderheden zijn. Op het typische geval van den drukker Aegidius Radaeus, die in 1583 in Antwerpen een „Novum Testamentum T. Beza interprete", uitgeeft en daarna in 1606 in Franeker met een editie van Terentius voor den dag komt, maakte Drs. J. H. Brouwer mij attent.

Een opmerking nog over de in ruime mate aanwezig zijnde ascetische en stichtelijke geschriften. Een groot deel hiervan is in het Latijn gesteld en diende met de voorhanden zijnde regel der orde en commentaren hierop, voor het gebruik van de paters zelf. Een ander gedeelte, in de moedertaal geschreven, is bestemd geweest voor vrouwen, die een meer godsdienstig leven wilden leiden en zich hiertoe onder leiding van de geestelijkheid stelden. Ook Leeuwarden kent deze „klopjes of begijnen" [1]), die in moeilijke tijden dikwijls met opoffering van haar vermogen haar tijd en krachten wijdden aan het godsdienstig onderwijs van de jeugd Uit de aantijgingen van Tiara [2]) weten wij, dat aldus Saektjen Obbesd bij de Jezuïeten als klopje leiding ontving. Iets dergelijks blijkt uit een aanteekening in no. 469: „Dit is Siecke en Damcke te gaare, maar die drie boekken moeten aan ons getelijke (!) bichvader besorch worden; maar hebben ymee (jimme = jullie) behaagen in, soo moeten ijmee ons lijve vader om vraagen."

Bij gebrek aan nadere gegevens en omtrent het succes van de Latijnsche school en aangaande het instituut der klopjes, kunnen wij alleen maar concludeeren, dat in ieder geval ook onder drukkende omstandigheden beide een voorwerp van zorg waren. Eerst aanvullend archiefonderzoek, dat misschien nog kan leeren, waar de boeken in deze onzekere tijden geborgen waren, zal over eenige punten meer licht kunnen brengen.

[1]) Zie E. Theissing, Over klopjes en kwezels, Proefschrift, Utrecht 1935.
[2]) A. Tiara, Annotationes, Leeuwarden, 1894.

Wumkes.nl

De nog resteerende categorieën van boeken wijzen op belangstelling voor velerlei onderwerpen, varieerend van een Chaldeeuwsche grammaire tot „De verstandige hovenier... beschrijft tuinen, lusthoven en boomgaarden, ooft en fruyt tot het gebruyck van de medicijnen." Plaatselijk medeleven zien wij in de aanwezigheid van de te Leeuwarden verschenen boeken van en literatuur over de Labadisten; het zijn teekenen, dat de heeren hun venster wijd open hadden.

Moge dit korte overzicht aantoonen, dat deze Jezuïetenboekerij terecht haar plaats inneemt in de Provinciale Bibliotheek van Friesland.

Wumkes.nl

De herkomst van het Fries[1])

Door Dr. K. HEEROMA.

Iedere Fries weet dat het Fries een „taal" is. Een Hollander kan hem niet erger beledigen dan door over het Fries te spreken als over een „dialekt". Dit linguistische zelfbewustzijn is geenszins ongerechtvaardigd, ofschoon het, althans door niet-taalkundige Friezen, zelden op de juiste wijze gemotiveerd wordt. De enige juiste motivering is deze dat het Fries, in tegenstelling tot het Gronings b.v., sedert eeuwen een eigen literaire traditie heeft gehad en dat het als uitdrukkingsmiddel voor hogere geestesuitingen gebruikt wordt. Was dat met het Gronings ook het geval, dan zou dat nu evengoed als het Fries een „taal" zijn. Het Afrikaans, dat een literaire traditie van nog geen eeuw heeft, maar niettemin tegenwoordig op grote schaal gebruikt wordt als uitdrukkingsmiddel voor alles wat de menselijke geest bezighoudt, is stellig een „taal", al is het ook voortgekomen uit Hollandse dialekten en is historisch de afstand tot de Nederlandse kultuurtaal dus maar heel gering. Niet de afstand van een linguistisch uitdrukkingssysteem ten opzichte van andere zodanige systemen beslist of het al dan niet als een „taal" kan gelden, maar zijn kulturele zelfstandigheid, waarbij zowel traditie als tegenwoordige toepassing van het uitdrukkingssysteem hun woord van gezag meespreken.

Voor het populaire linguistische besef beslist echter veeleer de afstand tot andere uitdrukkingssystemen, in ons geval de afstand tussen het Fries en het Nederlands, zowel de Nederlandse kultuurtaal als de Nederlandse dialekten. Het Fries is voor een Nederlands oor niet zonder voorafgaande scholing te verstaan. Dit populaire argument heeft geen volstrekte overtuigingskracht: de afstand van het Zuidlimburgs tot de Nederlandse kultuurtaal is waarschijnlijk wel even groot als die tussen Fries en Nederlands, en zelfs het Gronings zal voor een ongeschoold Hollands oor

[1]) De taalkundige problemen die in dit artikel aangeroerd worden, vindt men breder behandeld in mijn studie „Ingwaeoons" in Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 58, 198—239.

Wumkes.nl

maar weinig gemakkelijker te verstaan zijn dan het Fries. Toch heeft ook het populaire linguistische zelfbewustzijn der Friezen wel een goede grond. Dit is niet zozeer gelegen in de afstand die het Fries van de naburige uitdrukkingssystemen scheidt, als wel in het taalkundig isolement van het Fries. Het Zuidlimburgs moge even ver van de Nederlandse kultuurtaal af staan, zijn eigenaardigheden komen niet geisoleerd voor, maar zijn ook karakteristiek voor de naburige Rijnlandse dialekten. Het Zuidlimburgs doet ons in bepaalde opzichten aan het Hoogduits denken en de Rijnlandse dialekten bezitten die Hoogduitse kleur in nog sterker mate. Hoe zuidelijker men komt, hoe talrijker de Hoogduitse eigenaardigheden worden. Van isolement is hier dus geen sprake, er is een volkomen geleidelijke overgang van Hoogduits naar Nederduits en Nederlands. Tal van Friese eigenaardigheden, b.v. de assibilering van een palatale *k* in een woord als *tsjerke*, de *t* die beantwoordt aan Nederlands, Nederduits en Hoogduits *d* in woorden als *tinke* en *trije*, de bewaarde *d* aan het eind van woorden als *hird* en *bêd*, waar het Nederlands verscherping tot *t* kent, komen uitsluitend voor in het kleine Friese taalgebied en niet in het aangrenzende Gronings, Stellingwerfs of Noordhollands. De naaste verwant van het Fries is het Engels. Dit is zo volkomen duidelijk, dat vrijwel iedere Fries het weet[1]). Het Engels kent ook de assibilatie van de palatale *k* in *church*, maakt ook onderscheid tussen de beginklank van *think* en *drink*, evenals dat het geval is bij Fries *tinke* en *drinke*, ook Engels *hard* en *bed* eindigen met een stemhebbende *d*.

Dit isolement van een groot aantal taalverschijnselen maakt het Fries tot een uiterst merkwaardig lid van de Westgermaanse taalgemeenschap. Scherpe grenzen zijn in het Westgermaanse taalgebied zeldzaam, de dialekten gaan bijna steeds geleidelijk in elkaar over. Er zijn kernen van taalvernieuwing, waar de klankwetten zo goed als zonder uitzonderingen gelden, en er zijn periferieën waar de vernieuwingen onregelmatig doordringen. Na de tijd van de „volksverhuizingen", de Frankische kolonisatie van Noord-Gallië, de Angelsassische kolonisatie van Brittannië en het uitzwermen van de Vikingen, zijn er geen grote volksbewegingen meer in West-Germanië geweest en zijn er dus ook

[1]) Reeds Ubbo Emmius constateerde in zijn Rerum Frisicarum historia (1616) met betrekking tot de Friese taal: „In universum tamen cum Anglico sermone tantum cognationis & similitudinis habet, ut ad nullum omninò aliarum gentium, ne finitimarum quidem, propius accedat" (a. w. 33).

Wumkes.nl

geen scherpe taalgrenzen meer ontstaan. De belangrijkste kolonisatie na het jaar 1000, de germanisering van het Slavische Neerduitsland beoosten Elbe en Saale, is zo geleidelijk in zijn werk gegaan, dat men hier zeker niet naar scherpe stam- en taalgrenzen behoeft te zoeken. Een kleinere kolonisatiebeweging als de ontginning van de Zeeuwse en Zuidhollandse schorren, ten dele wellicht ook van het Zuidhollandse veengebied, onder Vlaamse leiding in de tijd tussen 800 en 1200 [1]), moge zich nog iets scherper op onze moderne dialektkaarten aftekenen, ook hier hebben jongere „taalstromingen" de oude ethnische grenzen overspoeld. Sedert de Westgermaanse stammen hun vaste woonplaatsen hebben gevonden, is het economische, politieke en geestelijke verkeer de grote vervager der grenzen geworden. Dan beginnen de taalkundige „expansies" zonder een ondergrond van kolonisatie. Handelswegen, marktcentra, bisdomsgrenzen, statenvorming, politieke hegemonie zijn dan de factoren die het verloop van de isoglossen gaan bepalen. In het Nederlandse taalgebied merkt men in het Oosten al gauw een zeer oud uitstralingscentrum in het Rijngebied op, waar Keulen sinds de Romeinse tijd een belangrijk knooppunt van verkeer is. Ook Vlaanderen, in het Zuidwesten, moet al sinds de Frankische tijd een expansiehaard zijn geweest. In wat later tijd, omstreeks 1200, begint Brabant een rol te spelen. Omstreeks 1400 gaat Utrecht zich doen gelden als Brabants filiaal. Nog later, omstreeks 1600, begint een Amsterdamse expansie [2]). De scherpe grenzen van het Friese taalgebied bewijzen dat we hier te maken hebben met een streek die reeds in de tijd van de volksverhuizingen zijn eigen taalkundig karakter heeft gehad of gekregen en sedertdien opvallend geïsoleerd moet zijn gebleven.

Het kustgebied waar Friesland deel van uitmaakt, heeft, totdat het politieke en economische zwaartepunt der Nederlanden zich van Brussel en Antwerpen naar Den Haag en Amsterdam verplaatst, bijna steeds in een uithoek gelegen. Niet alleen Friesland zelf is vrijwel onberoerd gebleven door alle taalkundige expansies uit het Zuiden, de Keulse, zowel als de Vlaamse en de Brabantse, ook Noord-Holland en Groningen verkeren in vrijwel dezelfde omstandigheden. In Noord-Holland moge

[1]) Zie zijn artikel „Opmerkingen over de methode der Expansiologie" in N. Taalgids 33, 60—79.

[2]) Dit alles heb ik uitvoeriger behandeld in Zeitschr. für Mundartforschung 15, 65—89.

Wumkes.nl

men een enkel spoor menen te ontdekken van Vlaamse invloed, in Groningen van invloed uit het Zuidoosten, over het algemeen is het gebied langs de Noordzeekust toch een zeer conservatief strookje land, dat tal van elders verdwenen taaloudheden heeft bewaard. Zeker, ook dit gebied kan zijn eigen vernieuwingen hebben voortgebracht, met name op het terrein der agrarische kultuur. Het kustgebied was in de tijd toen de bemaling van het lage land nog niet de technische volmaaktheid van tegenwoordig had bereikt, vrijwel uitsluitend aangewezen op veeteelt. Akkerbouw was alleen mogelijk op kunstmatig verhoogd land, b.v. op terpen en op smalle stroken langs de sloten die met bagger opgehoogd waren [1]). De techniek van de boter- en kaasmakerij, het hoofdmiddel van bestaan, werd uiteraard hier het eerst op „modern" peil gebracht. Hier moest men de hoogste eisen stellen aan de stalling en verzorging van het vee en de winning en de berging van het hooi. Het boerenhuis van de kuststreek is tegelijk conservatief en modern. Conservatieve trekken die het aan het oudgermaanse huis verbinden, zijn b.v. het ontbreken van schuurzolder en potstal, beide uitvindingen van het binnenland, de eerste dienende tot betere berging van de akkerbouwproducten, de laatste (tegenwoordig in het akkerbouwgebied vrijwel overal weer verdwenen, maar eenmaal daar stellig toch een vernieuwing van belang) tot betere mestwinning. Een vernieuwing van het kustgebied is daarentegen het stolphuis, in minstens twee van elkaar onafhankelijke varianten: de Noordhollandse en de Friese stolp, de laatste ook toegepast in Groningen en Oostfriesland. Het stolphuis, waarvan het typische is dat hooischuur en stal onder één dak worden verenigd, is pas na 1500 opgekomen [2]). Het is dus een betrekkelijk jonge vernieuwing die wel zal samenhangen met de algemene vooruitgang van de agrarische techniek en het welvaartspeil in de veeteeltstreek. Het feit dat Friesland als „uitstralingshaard" van de Friese stolp voor Groningen en Oostfriesland heeft gefungeerd, bewijst dat er in de kuststreek voldoende verkeersmogelijkheden aanwezig waren om expansie van vernieuwingen te doen plaats vinden. De expansie van de stolp heeft de grenzen van de kuststreek intussen niet overschre-

[1]) Zie b.v. voor Holland: Versl. Med. Landb. 1939, 1, 129, en voor Friesland: Postma, Fryske Boerkerij yn'e 16e en 17e ieuw 29.

[2]) Nadere bijzonderheden hierover kan men vinden in de publicaties van K. Uilkema, Kurt Junge en S. J. van der Molen.

Wumkes.nl

den: pas in de allerlaatste tijd wordt onder invloed van de landbouwwetenschap, de stolp ook wel elders toegepast. Van een andere typische vernieuwing van de kuststreek, nl. de groepstal [1]), is de wordingsgeschiedenis niet zo goed meer na te gaan. De groepstal staat, indien de veronderstelling van Piebenga juist is dat de matten in de door Van Giffen opgegraven terpboerderijen de voorlopers zijn van het stalhout der latere groepstallen [2]), niet zo heel ver van de Oudwestgermaanse stal af, maar zal toch allicht niet overal tegelijk spontaan zijn ontstaan en wel door expansie van het ene deel van het kustgebied naar het andere zijn verspreid. In de laatste halve eeuw is de groepstal, al weer onder invloed van de landbouwwetenschap, ook ver buiten de eigenlijke zuivelstreken toegepast.

Het kustgebied heeft zijn typisch karakter dus zeker niet alleen te danken aan het bewaren van oudheden, maar ook aan eigen vernieuwingen. Het is niet alleen relictgebied, maar kan op zijn tijd ook „uitstralingsgebied" zijn. Ook de mogelijkheid van taalkundige vernieuwing op eigen bodem mogen we in het kustgebied dus niet uitsluiten, maar ik meen wel dat de taalkundige vernieuwingen, wellicht op een enkele uitzondering na, altijd tot de agrarische woordenschat beperkt, gering in aantal en jong, d.w.z. niet ouder dan de 16de eeuw zullen zijn. Die enkele uitzondering kan worden gevormd door de woorden uit de rechts- en bestuurstaal die mogelijk in de kuststreek zijn blijven hangen uit de tijd toen het Friese recht gold van Wezer tot Sincfal. Men weet dat er in de 6de tot 8de eeuw een Friese politieke expansie is geweest, waarschijnlijk met het karakter van een zeer oppervlakkige militaire kolonisatie, en daardoor kan een enkel woord uit het politieke centrum van het toenmalige Friese rijk in de hele kuststreek in gebruik zijn gekomen. Behalve een agrarische woordexpansie van de laatste eeuwen is deze juridische van de vroeg-Karolingische tijd dan ook echter de enige mogelijkheid van interne taalkundige vernieuwing die ik in de kuststreek kan ontdekken. Ofschoon kultuurhistorisch wellicht interessant kunnen beide voor de ontwikkeling van een taalsysteem weinig betekenis hebben. Een gedeeltelijke vernieuwing van de juridische of agrarische woordenschat, die bovendien nog tame-

[1]) De groepstal heeft een greppel of goot achter de koeien voor de mest. (Red.).

[2]) Zie hierover Van Giffen in Germania 20, 42 vgg. en Piebenga in It Beaken 1, 149.

Wumkes.nl

lijk hypothetisch is, kan moeilijk een eigen stempel op de kustdialekten hebben gedrukt. Hun gemeenschappelijke eigenaardigheden moeten in verreweg de meeste gevallen oudheden zijn uit de eerste eeuwen van onze jaartelling, door hen bewaard en door het „binnenland" prijsgegeven. Het algemene karakter van de taal in het kustgebied is stellig conservatief. De streek is misschien het meest ouderwetse hoekje van het hele Westgermaanse taalgebied.

Het is dus wel een uithoek waar het Fries in ligt en in deze uithoek ligt het dan nog geïsoleerd! „Een isolement in een isolement" zou men het kunnen noemen, wanneer men maar in het oog houdt, dat het kustgebied in zijn geheel niet in die zin geïsoleerd is waarin dit voor het Fries het geval is. Wat ik „het kustgebied" noem, wisselt van grootte naar gelang men het ene of het andere taalverschijnsel beschouwt. Let men op de vormen van het pers. voornaamw. 2de pers. meerv., die aan de kust *jî* en *jû*, in het binnenland daarentegen **îz* (hd. *ihr*), *î* en **iuk* (hd. *euch*), *û* zijn, dan is „het kustgebied" heel groot: er behoort toe West-Vlaanderen, Zeeland, Zuid-Holland, Utrecht, de Veluwe, Noord-Holland, Friesland, geheel Nederduitsland en, voorzover het de objectsvorm betreft ook nog de Kop van Overijsel, Drente (behalve de Z.W.-hoek) en Groningen. Let men op de al of niet uniforme uitgang van het praesens in de drie personen van het meervoud (de „kust" kent de uniforme uitgang, het „binnenland" heeft een afzonderlijke vorm voor de 2de pers. meerv.), dan is „het kustgebied" vrij wat kleiner: West-Vlaanderen, Zeeland, Zuid-Holland en Utrecht vallen af. Bij een kustverschijnsel als de rekking van een korte vocaal voor *n* plus scherpe spirans (*s*, *f*, *th*) met wegval van de *n*, blijkt „het kustgebied" wel een zeer variabele grootheid te zijn: *fîf* (vijf) uit *finf* (vgl. hd. *fünf*) is bekend in het hele Nederlandse en Nederduitse taalgebied; *bûs* (oude benaming voor stal) uit *bans* (vgl. Oostnederlands *bansedeure*, *baander*, grote schuurdeur) daarentegen is tegenwoordig beperkt tot de streek begrensd door IJ, Utr. Vecht, Vaartse Rijn, Lek, Noord, Dordse Kil en Haringvliet, alsmede de zuidoosthoek van Friesland (*bôs*), maar was in de 15e eeuw nog bekend in heel Friesland, Groningen en Oostfriesland; *ûs* (ons) uit *uns* tenslotte vindt men nog in West-Vlaanderen, hier en daar in Zeeland en Noord-Holland (*uis*), in Friesland en in een een groot deel van Nederduitsland bewesten de Elbe (*ûs*).

Verschijnselen en vormen als de hier genoemde, die in een

Wumkes.nl

groter of kleiner deel van „het kustgebied" optreden noemt de taalwetenschap *ingwaeonismen*. Deze benaming heeft men gekozen, omdat Tacitus ons bericht, dat de Germanen „proximi Oceano Ingaevones... vocentur" (Müllenhoff heeft dit „Ingaevones" van de handschriften in „Inguaeones" veranderd). Men bedoelt hier niet mee te zeggen dat onze ingwaeonismen nu inderdaad ook taalkundig erfgoed van die Taciteïsche Ingaevones zouden zijn: wij weten van de taal dier Ingaevones niets. Maar de kustverschijnselen moeten nu eenmaal een naam hebben en die naam kan heel goed, bij afspraak, ingwaeonismen zijn. Volledigheidshalve moet ik hier echter bijvoegen dat de grote Duitse dialectoloog Frings in de allerlaatste tijd weer taalkundige betekenis heeft toegekend aan Tacitus' indeling der Germanen in Ingaevones, Herminones en Istaevones: er zou een verdeling van het Westgermaans in drie oude hoofddialekten mee corresponderen [1]). Onze moderne benaming ingwaeonismen heeft deze, uiterst hypothetische, historische rechtvaardiging echter niet nodig om praktisch bruikbaar te zijn.

De ingwaeonismen hebben de laatste twintig jaar wel zeer in het centrum der belangstelling gestaan. Vooral de dialektgeografische school, ik noem hier Wrede, Frings en ten onzent Kloeke heeft veel tot de kennis en verklaring van deze verschijnselen bijgedragen. Wrede heeft in 1924 in een opzienbarend artikel Ingwaeoons geïnterpreteerd als Oudwestgermaans [2]). Hij meende dus dat de naar de noordelijke kuststrook teruggedrongen verschijnselen eenmaal aan het gehele Westgermaanse taalgebied eigen waren geweest en dat de uit Zuid-Duitsland komende taalbewegingen, die het oorspronkelijke Ingwaeoonse karakter van het grootste deel van het Westgermaans hadden gewijzigd, van Oostgermaanse herkomst waren. Dit was stellig veel te simplistisch gezien, maar Wrede heeft er niettemin de stoot toe gegeven om de Ingwaeoonse verschijnselen in breder verband te beschouwen. Aan de gelijkstelling van Ingwaeoons en Oudwestgermaans zal wel niemand meer vasthouden. De ingwaeonismen zijn immers voor een groot deel vernieuwingen ten opzichte van het Westgermaans, vernieuwingen die niet alleen in het zuidelijke Westgermaans nooit zijn doorgedrongen, maar dikwijls zelfs het noordelijks Westgermaans maar voor een deel hebben veroverd. Een ingwaeonisme als *fîf*, zoals het heden ten dage in het

[1]) Zeitschr. für Deutsche Geisteswissenschaft 1, 199.
[2]) Zeitschr. für d. Mundarten 1924, 270 vgg.

Wumkes.nl

hele Nederlandse en Nederduitse gebied voorkomt, toont waarschijnlijk wel de maximale uitbreiding, die deze verschijnselen ooit gehad hebben, en is hoegenaamd niet teruggedrongen van het Zuiden uit. Andere ingwaeonismen, als b.v. *jî* (tegenover **îz*), hebben oorspronkelijk wellicht hetzelfde verbreidingsgebied gehad als *fîf*, maar hebben in tegenstelling met deze laatste vorm wel stoten uit het Zuiden (langs de weg van de Rijn) ondervonden en zijn teruggedrongen tot het relictgebied aan de kust. Wellicht is het ingwaeonismen-gebied, zo wisselend van omvang als het tegenwoordig mag zijn, eenmaal ,vóór de stoten uit het Zuiden begonnen, tamelijk scherp begrensd, ofschoon daarom nog geen eenheid geweest.

Wij keren terug tot het Fries. Binnen het betrekkelijke isolement van het variabele Ingwaeoonse relictgebied ligt het Friese land nogmaals door stevige isoglossenstrengen [1]) afgeheind. Hoe moeten we dit laatste isolement, veel volkomener dan het eerste, opvatten? Wellicht, zo, dat het Fries het Ingwaeoons bij uitstek is, een „dubbel overgehaald" relictgebied, van het wijdere ingwaeonismengebied alleen hierdoor onderscheiden dat het aantal taaloudheden er zoveel te groter is? Een dergelijke opvatting, die in het Ingwaeoons van Vlaanderen, Holland, Groningen en Oostfriesland een soort verwaterd Fries ziet, kan bogen op een eerwaardige traditie. Er schijnt trouwens op het eerste gezicht ook wel veel voor te zeggen te zijn. In een deel van het nu-niet-meer-Friese Ingwaeoonse relictgebied is inderdaad tot in de late Middeleeuwen (Groningen), ja tot in de 17de of 18de eeuw (hier en daar in Oostfriesland) Fries gesproken. Voor Noord-Holland staat dit wel niet vast, maar de streek boven Alkmaar en Hoorn héét dan toch nog steeds West-Friesland. In Zuid-Holland en Zeeland heeft eenmaal het Friese recht gegolden. Wanneer het Fries als het ware onder onze ogen uit Groningen en Oostfriesland is verdrongen, kan het dan vroeger niet onder gelijksoortige omstandigheden uit Holland en Zeeland zijn teruggeweken? Dit zijn alles nog min of meer wetenschappelijke argumenten, daarnaast doet echter ook de wetenschappelijke mythevorming haar invloed gelden. Het Fries is een „oude" taal, leert de mythe ons. De renaissancegrammaticus Spieghel wist al dat, wanneer er uitgemaakt moest worden welke taal de

[1]) Isoglosse (Gr. glossa = taal: grens van een bepaald woord, klankverschijnsel of een bepaalde constructie in een taal of dialect). (Red.).

Wumkes.nl

beste was, de Fries met zijn woordje klaar zou staan: „de Vries zal zyn spraacx oudheyd by brenghen" [1]). Wat wil dat zeggen? De renaissancistische taalwetenschap beschouwde een taal als „oud", wanneer deze naar haar inzicht nog dicht bij de oorspronkelijke taalschepping stond. De etymologisch doorzichtige Germaanse talen, waren in haar oog dus veel „ouder" dan de „verbasterde" Romaanse. De Friezen genieten het voorrecht onder alle Germaanse stammen de enige te zijn die sinds de vroegste overlevering bij de Romeinse schrijvers op dezelfde plaats zijn blijven wonen. Zijn de Germaanse talen in het algemeen al „oud", de Friese taal moet wel extra „oud" zijn, ja maakt een goede kans de alleroudste te wezen. Het Fries heeft het Germaanse karakter van de oudste tijden af waarschijnlijk immers het zuiverst bewaard. Laat deze archaeologische mythe der renaissance opvangen door het regionale zelfbewustzijn der romantiek en de grondslag voor een Friese beweging is vrijwel gereed.

Een schrijver als de Oostfries Tileman Dothias Wiarda die in 1784 een Geschichte der ausgestorbenen alten friesischen oder sächsischen Sprache, en in 1786 een Altfriesisches Wörterbuch uitgaf, staat tussen renaissance en romantiek in. Hij komt, uitgaande van de mythe dat het Fries „oud" is, tot een beschouwing van de geschiedenis der Westgermaanse talen die eigenlijk merkwaardig veel lijkt op de zienswijze der moderne dialektgeografie. Zij is in grote lijnen als volgt. Het Duits, d.i. het Westgermaans, valt „von Alters" uiteen, in twee hoofddialekten: het Alemannisch of Oud-Opperduits en het Sassisch-Fries of of Oud-Nederduits. Het Frankisch is oorspronkelijk een Oud-Nederduits dialekt. Maar toen de Franken de zuidelijker wonende volken onderwierpen, nam hun taal ook elementen uit het Alemannisch over. Met de aldus ontstane Frankische mengtaal vermengde zich op zijn beurt het Oud-Nederduits (of Oudfries). Het resultaat van deze vermenging was het ontstaan van het Nieuw-Nederduits en het Nederlands, die dus beide „dochters" zijn van het Oudfries en het Frankisch. Het verschil tussen Nederduits en Nederlands is hieraan toe te schrijven dat op het eerste zekere Slavische en op het laatste zekere Franse invloeden hebben gewerkt. Het eigenlijke onvermengde Oudfries is uitgestorven, maar het „Boerenfries" van de provincie Friesland, speciaal zoals het in Hindelopen en Molkwerum wordt gesproken, lijkt er toch nog wel heel veel op.

[1]) Twe-spraack (1584) blz. 62.

Wumkes.nl

Wat Wiarda op grond van de mythe „Oudfries" noemt, komt dus overeen met wat we tegenwoordig Ingwaeoons noemen. De provincie Friesland beschouwt hij als het relictgebied dat nog het meeste van dat oorspronkelijke, elders door invloeden van het zuiden uit teruggedrongen of vermengde, „Oudfries" heeft bewaard. Het uitdrukkelijk onderscheid dat hij tussen „Oudfries" en „Boerenfries" maakt, heft het wetenschappelijk bezwaar dat men kan maken tegen de mateloze uitbreiding van het begrip „Fries" in eerstgenoemde term wel enigszins op. Het is duidelijk dat Wiarda geenszins het tegenwoordige „Boerenfries" tot de eenmaal in geheel Nederland en Nederduitsland gesproken taal wil promoveren. Toch staat het „Boerenfries" wel dichter bij het „Oudfries" dan welke andere Westgermaanse taal ook. Wat het „Boerenfries" van het „Oudfries" scheidt, zijn de jongere Nederlandse (dus Frankische, dus eigenlijk Alemannische) invloeden. Het is geen wetenchappelijke voorzichtigheid die Wiarda een zekere tegenstelling doet scheppen tussen het levende Fries van zijn dagen en het „Oudfries" oftewel „Oud-Nederduits". Wiarda's belangstelling voor het Fries was in de eerste plaats archaeologisch, want in Oostfriesland was het als levende taal al uitgestorven. De taal van de Oudfriese wetten was zijn studie-object, die taal zocht hij beroemd te maken. Het nog levende „Boerenfries" van de provincie Friesland, dat hij niet van eigen aanhoren kende, behoefde niet meer te zijn dan een verbasterde herinnering aan het roemrijk verleden. Het „Boerenfries" was een bijkomstigheid voor hem, geen uitgangspunt.

Geheel anders is dit bij een 19e eeuwse romantische liefhebber als Johan Winkler, schrijver van een verhandeling Over de Taal en de Tongvallen der Friezen (1870) en een Algemeen Nederduitsch en Friesch Dialecticon (1874). De liefde tot het Fries is bij hem allereerst liefde tot de levende gesproken moedertaal en de studie van het taalkundig verleden dient alleen om het taalkundig heden luister bij te zetten. Hij heeft dan ook geen behoefte om als Wiarda het begrip „Oud-Fries" hypothetisch uit te rekken, hij houdt zich ten naaste bij aan historische gegevens. Hij gaat niet verder dan te zeggen: „Er is een tijd geweest, dat alle Friezen hunne eigene taal spraken, dat het Friesch van 't Sincfal (Zwin) op de grens van Vlaanderen tot de Widau op de grenzen van Jutland in Denemarken, langs de kusten der Noordzee en min of meer diep landwaarts in, werd gesproken. Omstreeks het jaar acht honderd van onze jaartelling en vroeger was dit onge-

Wumkes.nl

twijfeld nog het geval. Later, in de middeneeuwen, kwam... hier en daar in Friesland de landstaal in onbruik. Veroveringen van vreemde vorsten in ons land, en voornamelijk de vermenging van Friezen eerst met de Franken in 't zuidwesten, en later met de Saksen in 't oosten, waren van dit te loor gaan der friesche taal de oorzaak." Deze voorstelling van zaken klinkt ons nog tamelijk vertrouwd in de oren: het was vrijwel de gebruikelijke, vóór de de moderne theorieën over het Ingwaeoons zich kwamen aanbieden. De formulering van Johan Winkler mogen we intussen wel als een van de belangrijkste bronnen van onze „vertrouwde voorstelling" beschouwen, omdat hij door zijn Dialecticon jarenlang een zo grote invloed heeft uitgeoefend op de Nederlandse dialektkunde! Fries is bij Winkler dus eenmaal het hele kustgebied geweest, dat wij tegenwoordig als Ingwaeoons relictgebied in engere zin beschouwen, en als hij van Fries spreekt heeft hij niet de taal der oude Friese wetten of een hypothetisch Oer-Fries voor ogen, maar het levende Fries zoals hij het kent uit de provincie Friesland. Hij meent dat hij zijn voorstelling opbouwt uit de beschikbare historische gegevens. Immers het Friese recht gold omstreeks 800 van Zwin tot Wezer en in later tijd blijken aan de kust van Holstein, van de Eider tot de Deense taalgrens, bovendien nog, in de Oudfriese tijd niet bekende, Noordfriezen te wonen. Het hiaat tussen Wezer en Eider kan door de fantasie gemakkelijk aangevuld worden. In deze extreme vorm zal niemand Winklers voorstelling nu nog voor zijn rekening nemen: men weet dat de Noordfriezen in Holstein geïmmigreerd zijn en dat de uitbreiding van het Friese recht omstreeks 800 aan militaire expansie der Friezen in de voorafgaande eeuwen moet toegeschreven worden. Maar in gematigder vorm, b.v. zó dat in de kuststreek tussen IJ en Wezer de volkstaal eenmaal algemeen Fries is geweest en dat dit Fries alleen in de provincie Friesland nog zuiver bewaard, elders daarentegen door Frankische of Sassische invloed is teruggedrongen, zal menigeen de traditionele opvatting nog geenszins onaannemelijk vinden. Het bezwaar dat ieder bewijs voor het spreken van een Friese taal in Noord-Holland ontbreekt en het merkwaardige feit dat die Sassische invloed in de Ommelanden van Groningen en in Oostfriesland zoveel krachtiger heeft gewerkt dan in Friesland, ziet men over het hoofd of laat het niet zo zwaar wegen. Wanneer men een voorstelling als die van Winkler, of een modernisering daarvan, wil aanpassen aan het gebruik van

Wumkes.nl

de term Ingwaeoons moet men wel zeggen, dat Ingwaeoons in engere zin gelijk staat met „oorspronkelijk Fries" en dat het tegenwoordige Friese taalgebied het Inwaeoonse relictgebied bij uitstek is.

Men dient zich van deze voorstelling, hoe eerwaardig haar traditie ook zijn moge, ten enenmale los te maken. Ingwaeoons is iets anders dan Fries. Het Fries is wel door duizend draden verbonden aan het Ingwaeoons, maar is volstrekt niet het Ingwaeoons bij uitstek. Het Fries gaat ook meermalen tegen het Ingwaeoons in, niet alleen tegen het Ingwaeoons in wijdere zin maar ook, wat veel dodelijker is voor de oude theorie, tegen het Ingwaeoons in engere zin. Bijzonder duidelijk wordt het probleem van het isolement van het Fries te midden van het Ingwaeoons in engere zin gesteld door de kaart van de benamingen van de mannelijke eend [1]). De Friese benaming is *jerke* (geschreven *earke*) of *erk*, een vervorming van *enterik*, de Ingwaeoonse daarentegen *waard*, *woord* of *woerd*. Ingwaeoons zijn in dit geval Zeeland, West-Noord-Brabant, Zuid-Holland, West-Utrecht, Noord-Holland, Groningen, Noord-Drente en het Noorden van Nederduitsland (benoorden een lijn Papenburg–Friesoythe–Wildeshausen-Verden –Lüneburg). Dus Noord-Holland enerzijds, Groningen en Oostfriesland anderzijds, die, ook volgens de meest gematigde theorie, eertijds „zuiver Fries" waren, hebben een vorm die in Friesland zelf onbekend is, een vorm bovendien die niet uit het „Frankisch" of het „Sassisch" in het „Friese" gebied kan zijn binnengedrongen want het „Frankische" Vlaanderen heeft de vorm *erpel*, het „Sassische" Overijsel en Zuid-Drente de vorm *week*. Vanwaar dit Friese isolement zelfs ten opzichte van zijn naaste buren Noord-Holland en Groningen, die samen één lijn tegenover hem trekken?

Een ander voorbeeld van Fries isolement, misschien op het eerste gezicht niet zo sprekend omdat het geen „isolement in een isolement" is, maar tenslotte toch nog wel zo overtuigend, omdat de kultuurhistorische achtergrond er duidelijker bij is, leveren de namen van de dagen der week. De Friese benamingen wijken op drie punten van de Nederlandse af t.w. bij de Dinsdag, de Woensdag en de Zaterdag, bij de laatste twee echter maar in een deel van het Friese taalgebied. Het opmerkelijke is dat bij de Dinsdag de Friese benaming oorspronkelijker

[1]) Zie Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 54, 245.

Wumkes.nl

is dan de Nederlandse, bij de Woensdag en de Zaterdag juist andersom. In de 3de eeuw ongeveer moeten de Germanen hun benamingen der weekdagen, deels door vertaling uit, deels door aanpassing aan de voor-Christelijke Romeinse, hebben gevormd. De *dies solis* werd: *zon-dag*, de *dies lunae*: *maan-dag*, de *dies martis*: *tîwes-dag*, de *dies mercurii*: *wodanes-dag*, de *dies jovis*: *donares-dag*, de *dies veneris*: *frîa-dag*, de *dies saturni*: *sater-dag*. Deze naamvorming moet hebben plaatsgevonden in de streken waar Romeinen en Germanen het intensiefst met elkaar in aanraking kwamen, dus in het Rijngebied en in Zuid-Duitsland. Het is mogelijk dat de naamvorming in de beide genoemde streken niet op precies dezelfde wijze is verlopen. In het Rijngebied is het resultaat, in ieder geval geweest zoals hierboven is vermeld, Zuid-Duitsland heeft misschien van het begin af voor de *dies mercurii* en de *dies saturni* de afwijkende benamingen *middeweke* en *zon(dag)-avend* gehad; het oordeel over het tijdstip van ontstaan dezer namen zal verschillen naar gelang men bij de vorming al dan niet christelijke invloeden aanneemt. Hoe dit zij, van Romeins standpunt zijn *middeweke* en *zonavend* afwijkingen van de oude traditie. Een vernieuwing die stellig later is dan de tijd der eerste naamvorming is *dings-dag* in plaats van *tîwes-dag* [1]). Het Zuidduits met *zîstag*, het Fries met *tiisdei*, het Engels met *tuesday* en het Vlaams met de compromisvorm *dijssendag* bewaren de herinnering aan de oudste naamgeving, terwijl de vernieuwing om de dag in plaats van naar de oorlogsgod naar de rechtzitting, het ding, te benoemen haar uitgangspunt moet hebben gehad in het gebied van het oude Germania Inferior, het latere aartsbisdom Keulen. Ook in *dingsdag* kan men een verchristelijking zien, ofschoon dit evenmin als bij *middeweke* en *zonavend* strikt noodzakelijk is. (Vgl. het k a a r t j e no. 1).

In afwijking van de hele omgeving bewaart het Fries dus de oude vorm *tiisdei*. Men zou dit als een eenvoudig relict kunnen beschouwen, temeer daar het Vlaamse *dijssendag* stellig een relictvorm is, ware het niet dat het Fries in *snjeon* en *midswike* (naast *saterdei* en *wânsdei*) tegelijk de voortzettingen van typische Zuidduitse vernieuwingen bezat. Nu kan men het beter zo formuleren: Friesland staat met zijn *tiisdei*, *midswike* en *snjeon* in afwijking van geheel Germania Inferior, waarvan het

[1]) Zie hierover De Vries in Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk. 48, 145 vgg. Mijn voorstelling van zaken gaat in grote lijnen op die van De V. terug, maar wijkt er in onderdelen van af.

Wumkes.nl

toch deel uitmaakt, op het standpunt der naamgeving van Germania Superior (*zîstag*, *mittwoch* en, oorspronkelijk, *sonnabend* [1])). Dit betekent dus wel een zeer merkwaardig isolement, waarbij het Fries zich helemaal niet Ingwaeoons gedraagt. Zoeken wij naar een verklaring voor dit verschijnsel, dan treft het ons dat het Oudengels met *tîwesdæg* en *sunnanêfan* (naast *sæterndæg*) althans

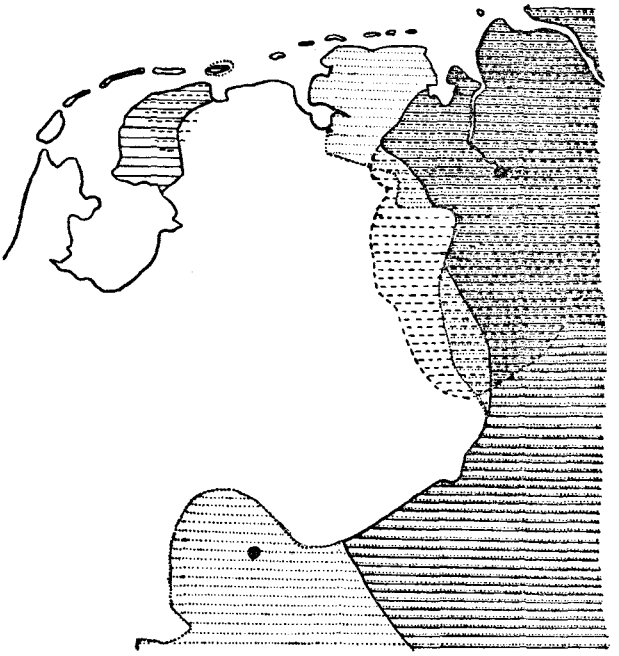

Kaartje 1. Het *zonavend*-gebied wordt gevuld door ongebroken lijntjes, het *middeweke*-gebied door stippellijntjes, het *zood*-gebied door gebroken lijntjes[2]).

voor tweederde aan de kant van het Fries staat. In het begin van dit artikel werd al in herinnering gebracht, hoe het Fries met betrekking tot een aantal op het vasteland geïsoleerde klankverschijnselen een zeer nauwe verwantschap met het Engels vertoonde. We moeten hier aan deze, reeds bij een oppervlakkige kennisneming der feiten opkomende, gedachte nog eens de

[1]) In Zuid-Duitsland is *sonnabend* gedeeltelijk door de langs de Donau opdringende Grieks-Christelijke vorm *samstag* vervangen.

[2]) Men lette er op dat de drie gebieden gedeeltelijk over elkaar heen vallen. Waar men dus ongebroken, gebroken, en stippellijntjes tezamen vindt, komen *zonavend*, *zood* en *middeweke* alle drie voor, enz.

Wumkes.nl

volle nadruk geven: het Fries heeft zijn naaste verwant in het Engels en staat menigmaal tezamen met het Engels tegenover de Ingwaeoonse relict-dialekten aan de Noordzeekust. Van tweeën een, òf men mag Engels en Fries geen Ingwaeoonse talen noemen, òf men moet, wil men de relaties van het Engels en Fries met de kustdialekten door de term Ingwaeoons tot uitdrukking blijven brengen, twee soorten Ingwaeoons onderscheiden en zeggen dat het Fries een enclave van het ene Ingwaeoons in het gebied van het andere Ingwaeoons is.

Ik liet zien dat het Fries soms, in afwijking van de omringende Nederlandse dialekten, aansluit bij het Zuidduits. Nog treffender is echter de overeenstemming met het Nederduits uit de streek van Bremen, Hannover en Hamburg, wederom tegen de Nederlandse dialekten in. *Middeweke* en *zonavend* komt ook in de genoemde Nederduitse streken voor (niet in het Nederduits onmiddellijk beoosten de Nederlandse grens). *Tîsdag* is daar echter, evenals in Nederland maar waarschijnlijk wel wat later, vervangen door *dingsdag*. Het is geen te gewaagde hypothese aan te nemen dat er ook in het bedoelde Nederduitse gebied een tijd is geweest waarin *tîsdag*, *middeweke* en *zonavend* tegelijk in gebruik waren. Is in dit geval het Fries dus zowel aan Zuid- als aan Noordduits verbonden, er zijn ook gevallen, waarbij het Fries uitsluitend met het Nederduits van de Elbe- en Wezer-streek samengaat. Het latijnse woord *puteus* is in het hele Westgermaans ontleend, echter alleen in het Nederlands en aangrenzende Nederduits (Oostfries, Westfaals) met de betekenis „put". Het Fries vormt in dit Nederlands-Nederduitse gebied een enclave, want Fries *pet* betekent niet „put" maar „uitgegraven veenpoel" (verg. hoogduits *pfütze*, „plas, poel"). In Friesland is het woord voor „put" *saed*, in de streek van Bremen, Hannover en Hamburg *zood*. Hier zien we het in Nederland geïsoleerde Fries dus samengaan met het Nederduits van de Elbe- en Wezermondingen. Als derde in dit verbond verschijnt het Engels. Het Oudengels althans kende naast elkaar *seað* en *pytt*, in het nieuwere Engels heeft het laatste woord het gewonnen en is het eerste alleen in een bijzondere betekenis dialektisch blijven voortleven. Wanneer wij met dit voor ogen het Ingwaeoons in twee afdelingen splitsen, dan komen Nederlands en westelijk Nederduits tot de ene, en Fries, Engels en het oostelijker Nederduits tot de andere afdeling te behoren. De eerste afdeling noem ik Westingwaeoons, de tweede Oostingwaeoons. Dat het Engels Oostingwaeoons

Wumkes.nl

blijkt te zijn, verbaast ons eigenlijk in het geheel niet. Immers het Engels is de voortzetting van de taal der Angelen en Sassen die in de 5de eeuw uit de streek der Elbe-monding naar Britannië zijn overgestoken. Hoe is het echter te verklaren dat het Fries ook Oostingwaeoons is? M.i. op dezelfde wijze als bij het Engels: ook het Fries moet, althans ten dele, de voortzetting zijn van de taal der Sassen uit het Elbe-gebied, die op hun trek naar het westen in de 4de tot 6de eeuw zich metterwoon hebben gevestigd in de streek die reeds in de Romeinse tijd Frisia heette en waar de taal, evenals in de rest van het latere Nederlandse gebied, vanouds Westingwaeoons was geweest. Dat Westingwaeoonse karakter van het oudste „Fries" is door de Sassische invasie wel grotendeels, maar toch niet geheel verloren gegaan: het best kunnen wij het „Fries" van na de invasie karakteriseren als een Westingwaeoons-Oostingwaeoonse mengtaal.

Men vindt dit misschien wel een heel vergaande conclusie. Bij de verbreiding van woorden, zal men zeggen, kennen wij nooit alle bepalende factoren. Wanneer we op twee ver vaneen gelegen plaatsen een typisch woord of een typische betekenis vinden, die ontbreken in het tussenliggende gebied, behoeft men niet steeds ontlening van de ene plaats aan de andere aan te nemen: er zijn ook parallele ontwikkelingen mogelijk met toevallig gelijk resultaat. Inderdaad is toeval mogelijk en niet alle woordkaartjes zijn „zinvol" te interpreteren, maar dat bij de hierboven besproken voorbeelden toeval waarschijnlijk is, ontken ik. Wanneer men de woordenschat van het Engels, het Fries en het Nederduits van het Sassische stamland eens aan een systematisch vergelijkend onderzoek onderwerpt, zullen er stellig meer typische en onmogelijk aan het toeval toe te schrijven overeenstemmingen voor den dag komen. Het toeval is voorts vrijwel geheel uitgesloten, wanneer Fries, Engels en Nederduits overeenstemmen in typische klankontwikkelingen, die in het tussenliggende gebied ontbreken. Omdat klankontwikkelingen veel mechanischer en minder bewust expanderen dan woorden of betekenissen en de factoren die bij de expansie werken daardoor beter zijn te overzien, kan men hierbij met groter zekerheid uitstralingshaarden van vernieuwingen en relictgebieden aanwijzen. Een k a a r t j e (no. 2), van de verbreiding van een aantal umlautsverschijnselen als hierbij is afgedrukt *bewijst* eenvoudig, dat de haard van de umlaut in het Sassische stamland heeft gelegen en dat de umlaut van daaruit zeer geleidelijk in westelijke

Wumkes.nl

en zuidelijke richting geëxpandeerd moet zijn. De expansiegolven rollen regelmatig achter elkaar aan: het Sassische stamland heeft de umlaut het konsekwentst doorgevoerd en blijkt bij alle vijf in kaart gebrachte woorden, *verkopen*, *ganzen*, *voeten*, *geloven* en *zoeken*, een gepalataliseerde vocaal in de stamsyllabe te hebben; een groter deel van Nederduitsland, vrijwel tot aan de Nederlandse staatsgrens, blijkt alleen de vier laatstgenoemde gevallen

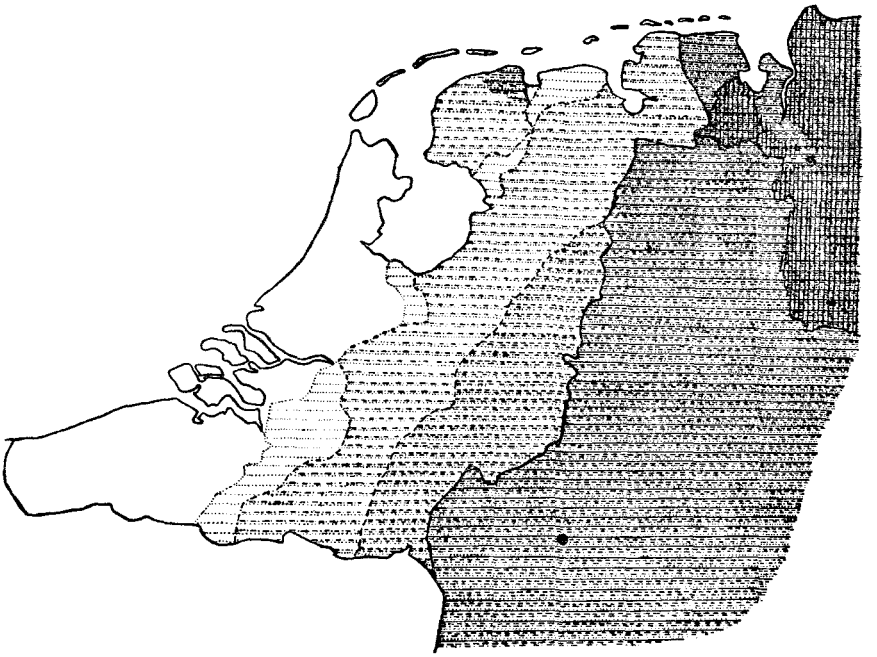

Kaartje 2. Umlautsgevallen. Het gebied waar *verkopen* umlaut heeft is vertikaal, dat waar *ganzen* umlaut heeft is horizontaal gestreept met ongebroken lijnen; de gebieden gevuld met horizontale gebroken lijnen, gebroken lijnen met stippen en stippellijnen kennen umlaut resp. in *voeten*, *geloven* en *zoeken*. Zie nog de noot bij kaartje 1.

te bezitten; in Nederland neemt het aantal umlautsgevallen van oost naar west gestadig af, totdat in Holland (met West-Utrecht), Zeeland en Vlaanderen een minimum bereikt is als nergens in het Germaanse taalgebied voorkomt, t.w. in het geheel geen umlaut bij lange vocalen en nog tal van uitzonderingen bij de korte. Men ziet dat Noord- en West-Groningen en Stellingwerf met de Kop van Overijsel minder umlautsgevallen bezitten dan

Wumkes.nl

Zuid-Groningen, Drente en de rest van Overijsel. Het westelijker gelegen Friesland bezit er echter *meer*; het Engels eveneens. Engels en Fries sluiten zich dus nauwer aan bij het Nederduits van het Sassische stamland dan dialekten van het tussenliggende gebied. Bij een verschijnsel als de umlaut, waarbij de étappengewijze uitbreiding zo nauwkeurig te volgen is, bewijst deze onregelmatigheid vrijwel zeker, dat Engeland en Friesland de umlaut op een andere wijze uit het Sassische stamland hebben ontvangen, dan het overige Westgermaanse gebied. Heeft dit overige gebied de umlaut onrechtstreeks ontvangen door normale expansie zonder verplaatsing der bevolking, Engeland en Friesland moeten de umlaut door rechtstreekse kolonisatie hebben gekregen. Nog een andere zeer belangwekkende conclusie kan uit het umlautkaartje worden getrokken. Groningen en Oostfriesland hadden in de Middeleeuwen nog een Friese rechtsliteratuur die omstreeks de 15de eeuw wordt vervangen door een Nederduitse. In Groningen en Oostfriesland is in de Middeleeuwen dus stellig nog Fries gesproken. Alleen maar Fries? Wanneer het Drents het Fries uit Groningen verdrongen heeft, hoe komt het dan dat het tegenwoordige Gronings zo weinig op Drents lijkt, ja dat het Gronings in sommige opzichten, b.v. met betrekking tot de umlaut, conservatiever is, dus dichter bij het Oerwestgermaans staat, dan Drents en Fries beide? Dit is m.i. alleen te verklaren door aan te nemen dat in de Groninger Ommelanden tussen 500 en 1400 naast het Oostingwaeoonse „Fries" ook een Westingwaeoons „Gronings" gesproken is en dat het moderne Gronings in bepaalde opzichten de voortzetting kan zijn van dit oude „Gronings" van vóór de Sassische invasie. (Daarnaast zal men in het moderne Gronings natuurlijk ook Friese en Drentse elementen kunnen vinden.)

Langs zuiver taalkundige weg komen wij al tot een tamelijk gedétailleerde voorstelling van de taaltoestanden in het oude Friesland: er woonden personen van Westingwaeoonse afkomst, die een taal spraken waarvan het tegenwoordige Noordhollands misschien wel de meest onvermengde voortzetting is, en er woonden personen van Oostingwaeoonse afkomst die een taal spraken waarvan het Oudengels de meest onvermengde voortzetting is; de laatste groep was de heersende, want in haar taal werden eeuwen lang de wetten geredigeerd; zij was echter wellicht, althans in Noord-Holland, Groningen en Oost-Friesland, niet de talrijkste, want in het dagelijkse verkeer heeft haar taal het overal,

Wumkes.nl

behalve in de tegenwoordige provincie Friesland, op den duur moeten afleggen tegen de taal der oerbevolking; de Oostingwaeoonse immigranten hebben de Westingwaeoonse bevolking waarschijnlijk niet onderdrukt, maar vreedzaam daaronder geleefd; zij zullen tendele zich in de reeds bestaande dorpen hebben gevestigd (b.v. in de provincie Friesland waar zij de oorspronkelijke bevolking toch wel heel sterk hebben doordrongen), tendele eigen dorpen hebben gesticht. In dit verband kan men nog wijzen op de eigenaardige taaltoestand van het eiland Terschelling. Het westen en het oosten van dit eiland zijn Fries, de middenmoot is Hollands, en wel ouderwets Noordhollands, geen Stadsfries. Een van de twee talen, Fries of Noordhollands, moet op het eiland zijn ingevoerd. Wanner het Fries inderdaad, zoals ik aanneem, Oostingwaeoonse import in Westingwaeoons gebied is, ligt de veronderstelling voor de hand, dat het weinig vruchtbare Terschelling pas laat, b.v. omstreeks 800 of 900, de Oostingwaeoonse kolonisten heeft aangelokt. Het Hollands gebleven middenstuk was wellicht in die tijd al eigendom van het Hollandse klooster Egmond [1]) en is daardoor ten eerste wellicht minder voor kolonisatie beschikbaar gesteld en heeft ten tweede altijd zekere betrekkingen met Hollandse heren onderhouden (de drager van het Hollandse regeringsgezag heeft in later tijd ook steeds in het Hollandse dorp Midslands gewoond). Er zijn dus wel enige argumenten voor aan te voeren dat Terschelling door de uitzonderingspositie waarin het verkeerde, een tweetaligheid heeft bewaard, die overal elders verloren is gegaan, doordat een van beide talen het op den duur won.

Deze langs taalkundige weg gewonnen resultaten worden door het archaeologisch onderzoek bevestigd. Reeds in 1906 heeft Mr. P. C. J. A. Boeles bij de beschrijving van de vondsten in de toen juist afgegraven gedeelten van de terp te Hogebeintum geconstateerd, dat onder de in de terpen gevonden versierde lijkurnen zowel exemplaren voorkwamen van het Merovingisch-Frankische als van het Oud-Sassische type, „nauwverwant aan het vaatwerk van het „Urnenfriedhof" te Borgstedt in Schleswig-Holstein, een grafveld uit omstreeks de 5e eeuw n.C." De versiering van deze niet op de draaischijf vervaardigde potten wordt vooral gekenmerkt door naar buiten uitgedrukte neuzen, knobbels of ribben. Boeles zegt naar aanleiding van deze vondsten:

[1]) Zie Gosses in Bijdr. Vad. Gesch., 5de reeks, 2, 144.

Wumkes.nl

„Het komt mij voor dat de aanwezigheid van dit aardewerk in Friesland samenhangt met het binnenvallen van stammen uit de Elbestreken in omstreeks de vijfde of het begin der 6e eeuw na Christus. Het moeten de stammen geweest zijn, die ook een aandeel leverden bij de veroveraars van Engeland, in dienzelfden tijd, zooals duidelijk blijkt uit de omstandigheid, dat, gelijk te Hoogebeintum, het zoogenaamde Saksische aardewerk en de kruisvormige fibulae met dierekop — welke laatste volgens Undset in de Elbe-streken ontstonden — in Engeland gevonden werden. Het is wel waar dat vreemde elementen onder de in Friesland gevonden oudheden niet altijd verklaard mogen worden uit het binnendringen van vreemde stammen. Munten, kralen en fibulae, zelfs kammen kunnen gemakkelijk door den handel ingevoerd zijn. Maar waar in Friesland het pottebakkersbedrijf werd uitgeoefend, bestond er volstrekt geen behoefte om vreemd vaatwerk in te voeren, tenzij dit op een zeer hoogen trap stond, wat van het Saksische aardewerk niet gezegd kan worden". Hierbij nog de noot: „Bovendien zou men in het geval dit Saksische aardewerk geëxporteerd was, minder willekeur van vorm en ook elders geheel gelijksoortige exemplaren moeten aantreffen; vooral ook omdat export van aardewerk het bestaan van eene bepaalde *industrie* veronderstelt" [1]).

Deze interpretatie der terpvondsten is door de archaeologen vrijwel algemeen aanvaard. Van Giffen neemt ook Sassische immigratie in het terpengebied aan en heeft in de modelterp van Ezinge, behalve de bekende knobbelpotten ook tal van Sassische woningen blootgelegd. Deze woningen zijn klein en dienen in tegenstelling tot de inheemse woningen der oudere lagen, die het prototype zijn van het Friese „vakhuis", blijkbaar alleen als onderdak voor mensen en niet voor vee. In de terp van Ezinge wordt het Sassische woonvlak door een brandlaag van de oudere gescheiden, waaruit blijkt dat de vestiging der nieuwe bevolkingsgroep hier althans niet vreedzaam is verlopen [1]). Ook Arntz sluit zich in zijn op Boeles, Friesland tot de elfde eeuw, 1927, steunende samenvatting „Zur friesischen Geschichte während der Runenzeit" geheel bij deze voorstelling van zaken aan. Hij merkt over de Sassische immigranten op: „Sicher aber steht, dass es sich bei ihnen um wirkliche Siedler handelt — im Gegensatz zu den Normannen, die nur augenblicksweise zum Plündern

[1]) Boeles, De Friesche Terpen 21 (De Vrije Fries, XX, blz. 408 v.v.).

Wumkes.nl

auftauchten. Anderseits ist es unwahrscheinlich, dass die „Urfriesen" ausgerottet wurden; auch das Fortleben ihres Namens deutet auf Verschmelzung mit den Erobern. Diese haben die Verbinding zu ihrer alten Heimat nicht aufrechterhalten: die Entwicklung bricht dort ab, als sie in Friesland beginnt. Die Eroberer — die keinesfalls erst aus England nach Friesland eingedrungen sind — haben sich anscheinend sehr rasch völlig auf den Terpen eingelebt; und die spätere friesische Tonware hat sich unmittelbar aus ihrer heimischen entwickelt; die „urfriesische" dagegen lebt nicht weiter. Damit liegt es auf der Hand, dass seit dem 5. Jh. England und Friesland auch eine eng verwandte Sprache sprechen; von der Sprache der „Urfriesen" dagegen wissen wir gar nichts und haben mithin kein Recht zu der Annahme, dass die Verwandtschaft älter sei" [1]).

Ook Arntz neemt dus twee bevolkingslagen in de Friessprekende gebieden aan en hij meent evenals ik, dat eerst de omstreeks de 5de eeuw geimmigreerde Sassen aan het Fries zijn tegenwoordig karakter hebben gegeven. Over de latere lotgevallen van de „urfriesische" bevolkingslaag laat hij zich wel heel summier uit: hij constateert alleen dat de eigen ceramiek der oorspronkelijke bevolking zich niet verder ontwikkelt. Hierboven zinspeelde ik er echter al op, dat, in tegenstelling dan blijkbaar tot de ceramiek, het oorspronkelijke boerenhuis zich wel degelijk heeft weten te handhaven en nog een langdurige verdere ontwikkeling heeft gekend. Van de taal der „Urfriesen" weten we niets, zegt Arntz. Dat is, wanneer men alleen historische documenten als kenbron wil gebruiken, natuurlijk juist. Met de dialektgeografische methode kan men met een zekere mate van waarschijnlijkheid echter, naar ik hoop aangetoond te hebben, toch nog wel iets te weten komen over dit oudste Westingwaeoons.

Het is intussen volstrekt niet uitgesloten, dat wij deze oudste taallaag nog eens langs de weg der contemporaine historische documenten zullen kunnen benaderen. Er komen nog telkens nieuwe runenvondsten uit de terpen te voorschijn. Wellicht wordt er vandaag of morgen een runentekst gevonden, die duidelijk Westingwaeoons is. Tot dusver is dat nog niet gebeurd. Wel zijn er onder de terpvondsten met runentekens twee groepen te onderscheiden, waarvan de ene bij Arntz de Angelsassisch-Friese en de andere de

[1]) Van Giffen in Germania 20, 42.
[2]) Arntz und Zeiss, Die Einheimischen Runendenkmäler des Festlandes 109.

Wumkes.nl

Erulische heet, maar dit onderscheid is niet gegrond op de taalkundige vorm der runenteksten. De Erulische groep, bestaande uit het staafje van Britsum, het benen plaatje van Hantum en het benen amulet van Wijnaldum, levert taalkundig al een heel schrale oogst op: de interpretatie van de inscriptie van Britsum is zeer onzeker, het plaatje van Hantum bevat maar drie of vier runentekens waar ook weinig mee te beginnen valt, de vondst van Wijnaldum bevat enkel losse tekens zonder linguistische zin. Prof. J. de Vries heeft in een bespreking van Arntz' werk [1]) de veronderstelling geopperd dat de beide groepen runenvondsten de verschillende literaire tradities der beide bevolkingslagen in het Friese gebied zou weerspiegelen. Met het materiaal waarover wij tot dusver beschikken is deze kwestie m.i. niet te beslissen.

Nog één punt uit het aan Arntz ontleende citaat treft ons, nl. dit dat de ontwikkeling der ceramiek in het Sassische stamland afgebroken schijnt te worden nadat de massale emigratie naar Engeland en Friesland heeft plaats gehad. Dit moge voor de ceramiek al weer opgaan, voor de taal zeker niet. Wel heeft de taal van het Sassische stamland na de emigratie andere invloeden ondergaan dan de taal der geëmigreerden en zijn dientengevolge de gemeenschappelijke trekken voor een deel uitgewist, dit neemt niet weg dat de verwantschap ook nu nog wel te herkennen is. Ik herinner slechts aan de umlautsverschijnselen en de hierboven aangewezen nog steeds bestaande overeenstemmingen in woordgebruik. Ook het meest in het oog lopende Fries-Engelse klankverschijnsel, de assibilering van palatale *k* en *g*, is omstreeks het jaar 1000, dus eeuwen na de emigratie, voor het Sassische stamland nog duidelijk aan te tonen [2]). Van een afgebroken taalontwikkeling is geen sprake, wel van een geleidelijk terugdringen der Oostingwaeoonse eigenaardigheden door Westingwaeoonse invloeden. Want evengoed als de oorspronkelijk Oostingwaeoonse umlaut vrijwel het hele Westingwaeoonse gebied heeft veroverd (alleen het relictgebied aan de kust heeft maar enkele umlautsverschijnselen toegelaten), zijn er Westingwaeoonse vernieuwingen die vrijwel het hele Oostingwaeoonse gebied hebben veroverd. In het oosten ontbrak zelfs een dergelijk randgebied dat van nature geëigend was om relicten te bewaren: het Sassische stamland lag juist in de streek die de basis vormde voor de kolonisatie van het Slavische oosten.

[1]) Museum 47, 268.
[2]) Rooth in Festschrift Borchling 24 vgg.

Wumkes.nl

Daardoor hebben westelijke eigenaardigheden als b.v. de samenval van oude *th* en *d* in *d* (*denken* en *drinken* tegenover Fries *tinke* en *drinke*, Engels *think* en *drink*, Hoogduits *denken* en *trinken*) het hele Nederduits kunnen veroveren. Er moge echter tengevolge van een wederzijdse doordringing van oost en west een zekere Nederlands-Nederduitse eenheid zijn ontstaan, het blijft toch duidelijk dat deze eenheid secundair is. De oorspronkelijke tegenstelling tussen Westingwaeoons en Oostingwaeoons is, als men maar goed zoekt, nog op genoeg moderne dialektkaarten terug te vinden.

Zuiverder dan de Nederduitse dialekten die tegenwoordig in het Sassische stamland worden gesproken heeft het Fries zijn oorspronkelijk karakter bewaard. Het Fries blijft er voor de taalkundige een even interessante taaloudheid om, ook al moet hij vaststellen dat het eenmaal in deze lage landen geïmporteerd is. Het Friese nationale gevoel zal er misschien even moeite mee hebben, dat de „Friezen" waar de Romeinse schrijvers het over hebben, eer Noordhollands of Gronings dan Fries hebben gesproken, maar blijft ten slotte ook bij de hier voorgedragen beschouwing over „de herkomst van het Fries" de Friese taal niet even „oud" en eerbiedwaardig als zij altijd is geweest?

Wumkes.nl

De friesche steden en haar „uitburens".

Door Dr. O. POSTMA.

INHOUD.

I. Het ontstaan der Friesche steden, blz. 102. II. Het begrip „uitburen", blz. 109. III. Strijd tusschen stad en uitburen, blz. 115. IV. Strijd tusschen stad en grietenij over de grenzen van de jurisdictie (A. Harlingen. B. Dokkum. C. Sloten), blz. 118. V. Enkele hoofdpunten, blz. 128.

I. HET ONTSTAAN DER FRIESCHE STEDEN

Van een bekend rechtshistoricus las ik eens de uitspraak: „En zoo is de ontwikkeling ten aanzien van de friesche steden deze geweest: van agrarisch geslachtsverband tot marke of buurschap, van buurschap tot dorp, van dorp tot stad" [1])

Deze zoo beslist uitgesproken stelling zou ik liever niet voor mijn rekening willen nemen. De agrarische geslachtsverbanden in Friesland vooreerst behooren vrijwel geheel tot het gebied der hypothese; en hoe vrijmoedig men zich ook op dat terrein moge bewegen, het zal toch moeilijk gaan jongere plaatsen, als Harlingen en Sloten waarschijnlijk zijn, met geslachtsverbanden in verbinding te brengen. Wat het volgende genoemde station betreft, marke of buurschap, als deze twee niet als synoniemen beschouwd worden en de bedoeling is dat de stad een marke geweest kan zijn of ook een buurschap, dan zou men hier vrede mee kunnen hebben; immers buurschappen (buurten) zullen de eerste beginselen der steden allicht geweest zijn.

Dorpen zijn de meeste friesche steden zeker ook geweest; en als men onder dorp niet meer verstaat dan een nederzetting met een behoorlijk aantal huizen, zullen ze het wel alle geweest zijn. Indien men echter aan een dorp den eisch stelt, dat het een zekere eenheid moet zijn op economisch en administratief gebied en in verband daarmee ook rechterlijk en misschien later kerkelijk dan zal dit wel niet voor alle friesche steden gelden. Is Harlingen, dat ontstond op het gebied van het dorp Almenum, zelf ooit een

[1]) Prof. mr. L. J. van Apeldoorn in het Rechtsgeleerd Magazijn, Jaargang 41, p. 84, 1928 (Boekbeoordeeling).

Wumkes.nl

dorp geweest? Of Sloten, ontstaan op het gebied van de beide dorpen Wikel en Tjerkgaast? Of zelfs Dokkum, dat misschien buiten zijn grachten in het geheel geen grondgebied bezat? Het komt mij voor dat deze steden te veel van de andere verschillen om er mee in één schema te kunnen worden samengevat.

Om te zien welke rol de steden als dorp gespeeld kunnen hebben is het niet zonder belang het grondgebied der stadsgemeenten eens met dat der friesche dorpen te vergelijken. Dit kan niet zoo gemakkelijk direct gebeuren, daar na de invoering van het kadaster wel het oppervlak der steden bekend is geworden maar niet dat der dorpen, uitgezonderd de enkele die een kadastrale gemeente vormen. Wanneer men zich tevreden stelt met een globale vergelijking kan men echter ook de oppervlakten vergelijken door middel van de florenen of landhuren (toen gewoonlijk landrenten genoemd) zooals deze in 1511 zijn opgemaakt. Voor niet te ver uiteenliggende streken zullen deze ongeveer evenredig met de oppervlakten gesteld kunnen worden. Men heeft hierbij echter het bezwaar dat de grootte van de bebouwde kom der steden er buiten valt, zoodat men de stadsgemeenten wel wat te klein vindt, hoewel natuurlijk minder dan thans het geval zou zijn. Trouwens ook bij de grootere dorpen valt een deel van de kom buiten het floreenregister. Men vindt zoo voor het bedrag der landrenten van de steden met haar „uitburens": [1])

Leeuwarden	2066 fl. 10 st.	IJlst	426–13
Dokkum . . .	267–7–3	Workum	1250
Franeker . . .	1613–1½	Hindelopen.	395–8
Harlingen . . .	552–18	Stavoren	361
Bolsward . . .	1162–27	Sloten	191–1
Sneek	594–23	(maar spoedig daarna	128 fl.)

[1]) De beide eerste zijn genomen uit het Reg. v. d. A. I, Sloten uit een Hs. op het R. A. te Leeuwarden en de andere uit het Charterboek II p. 14 e.v.

Deze in het Ch. voorkomende lijst van dorpen en steden met hun tax en rente vindt men wel eens aangeduid met den naam „Kadaster van 1505", waarschijnlijk naar het voorbeeld van Buitenrust Hettema in diens „Friese Plaatsnamen". Ik heb niet kunnen uitvinden waarop deze naamgeving berust. In 1505 wordt nergens iets van dien aard vermeld, terwijl in het Ch. zelf deze lijst gesteld wordt in 1510 met verbeteringen in 1511 en later (Ch. II, p. 13). Nu weten wij dat op 20 Juni 1511 een schrijven aan de grietmannen is gericht om een lijst der landen en renten op te maken (Ch. II p. 272); verder weten we uit het R. v. d. A. II dat ten minste de grietman van Wymbritseradeel daarmee toen ook onmiddellijk begonnen is. Of sommigen al eerder begonnen waren? Ik houd de bedoelde lijst voor een uittreksel uit het R. v. d. A. van 1511, voorzien van correcties en ook wel met enkele fouten vermeerderd.

Wumkes.nl

Wanneer wij nu de florenen van Leeuwarden met die van de dorpen uit de grietenij Leeuwarderadeel vergelijken (zie Ch. II l.c.) blijkt de stad daartusschen wel een hooge plaats in te nemen, maar het dorp Wirdum staat toch iets hooger met 2123 fl. 3 st.... Dan komt Stiens met 1481 *fl.* $9^1/_4$ *st.* Dit zijn dan ook de aanzienlijkste dorpen van de grietenij.

Franeker heeft ook een hoog bedrag maar in zijn omgeving ligt toch nog een dorp, Tjum, met 1046 *fl.* Bolsward heeft een iets lager bedrag dan 2 dorpen in de grietenij waartoe het oorspronkelijk behoorde (Wonseradeel) n.l. Witmarsum met 1361 *fl* 24 *st.* en Pingjum met 1270 *fl.* 17 *st.* Een derde aanzienlijk dorp, Arum, blijft er met 835 *fl.* $27^1/_2$ *st.* belangrijk onder en nog veel meer het thans voornaamste dorp van de grietenij, Makkum, met 368 *fl.* 26 *st.* Maar dit dorp heeft ook een abnormale ontwikkeling gehad buiten verband met zijn grondgebied, daar het door zeevaart en industrie in korten tijd tot een soort stadje is uitgegroeid.

Sneek en IJlst hebben een normaal bedrag tusschen de dorpen van Wijmbritseradeel in. Workum heeft een flinke floreen, de grootste in den Zuidwesthoek. Al deze steden kunnen dus, voordat zij stad waren, wegens de grootte van haar grondgebied een behoorlijk aantal boeren gehad hebben, voldoende om een gewoon dorp binnen de grietenij te vormen. Dokkum zou ook niet zulk een ongewoon figuur maken, al is het wat klein, als er in het R. v. d. A. niet bij vermeld stond dat het meeste land in Dantumadeel ligt. Zonder dat blijft er slechts 105 *fl.* 23 *st* over, dat nog bijna geheel geestelijk bezit is. In het floreenregister van 1700 vinden wij voor Dokkum slechts 145 *fl.* 22 *st.* vermeld (minder dan het kleinste dorp van Oostdongeradeel heeft), waarbij meest gezegd wordt „onder Aalsum" op „buiten de Woudpoort" het laatste beteekent weer dat het in Dantumadeel ligt. Het is niet zeker of er iets van wel tot Dokkumer rechtsgebied gerekend mag worden. In den atlas van Eekhoff (1855) zijn de grenzen geheel langs den buitenkant van de grachten geteekend. Dokkum als stad zonder land kan dus moeilijk ooit een normaal (boeren) dorp geweest zijn [1]).

---

[1]) Dat er toch reeds vroeg een district (pagus) naar Dokkum genoemd is (Tochingen), behoeft daartegen niet te strijden. Dit beteekent waarschijnlijk dat er werd recht gesproken, maar dat geschiedde ook elders buiten de dorpen zooals in den Wonser weerstal ver buiten Wons gelegen, te Wobbingabreggha (Sipma I No. 109) enz. Dokkum zal trouwens, zijnde het geestelijk centrum van Oostergo, de gewone dorpen in belangrijkheid verre overtroffen hebben.

Wumkes.nl

Nu komen Harlingen en Sloten, waarvan het eerste een normale floreen heeft, maar het tweede een geringe vergeleken met de naburige dorpen. De eerste floreen is dan ook niets anders dan de floreen van het oude dorp Almenum, de tweede heeft betrekking op land dat oorspronkelijk tot Wikel en Tjerkgaast behoord zal hebben. Zooals n.l. reeds is opgemerkt, is Harlingen ontstaan op het gebied van Almenum en Sloten op de grens van Wikel en Tjerkgaast.

Daar van beide plaatsen zoo goed als niets bekend is vóór den tijd dat ze als steden bekend stonden, zal moeilijk uit te maken zijn of de plaatsen ooit een behoorlijk dorp geweest zijn. Toch komt het mij voor dat deze vraag met vrij groote waarschijnlijkheid ontkennend beantwoord kan worden.

Op de vorming van Harlingen krijgt men eenigszins een blik uit de kaart van Van Deventer geteekend volgens opdracht van 1558 en vóór de 2e uitbreiding van de stad in 1579 [1]). Wij zien hier de kerk van Harlingen nog buiten de stad aan den Z.O.-kant liggen. De stad schijnt gebouwd te zijn in hoofdzaak langs het water, dat zich verder voortzet in de vaart naar Franeker. In den tijd van de Beneficiaalboeken (1543) blijken de geestelijken van Almenum of Harlingen (nu reeds meest met den laatsten naam aangeduid) nog nabij de kerk te wonen, terwijl de landerijen tot de beneficiën behoorende meest in de nabijheid gelegen zijn. De pastoor gebruikt zelf het land nog mee. Eerst in 1579 en 1580 komt de kerk binnen de stadsgracht te liggen. De stad zelf had in den ouderen tijd slechts een kapel aan St. Geertruid gewijd [2]). De Westerkerk, die er in lateren tijd naast die van Almenum was, is van den beginne af een protestantsche kerk geweest.

Een parochie was Harlingen dus niet; kerkelijk behoorde het tot Almenum. Een burgerlijk dorp kan het ook moeilijk geweest zijn. Als we de terp van Almenum waar de kerk [3]) op staat be-

[1]) Reproductie bij v. d. Wielen, Friesl. door de eeuwen heen, tegenover p. 245.

[2]) Van der Aa, Dl. V p. 178. In 1543 komt St. Geertruid nog als naastleger voor (B. B. p. 263*a* en 264*b*).

Ik kan niet met Mr. S. Muller Hzn. meegaan als deze voor Berdingotorp, in de lijst der kerken van Westergo van 1440, Harlingen wil lezen als er nog een Herlinge alias Almenum naast staat.

Zie: Mr. J. G. C. Joosting en Mr. S. Muller Hzn., *Bronnen voor de Geschiedenis van de kerkelijke Rechtspraak in het bisdom Utrecht*, 1e Afdeeling I, p. 346.

[3]) Volgens de „*Voorl. lijst der Ned. Monumenten van G. en K.*", 1930, blz. 117, stond de oude aan den H. Michaël gewijde kerk, ter plaatse van de in 1775 opgetrokken Ned. Herv. kerk, waarvan de toren aan de noordzijde de tufsteen vertoont van den oorspronkelijken bouw uit het tweede kwartaal van de 12e eeuw. De Westerkerk van 1669, naast of ter plaatse van een gebouw van 1553, is afgebroken in 1896. *Redactie.*

Wumkes.nl

schouwen in zijn ligging ten opzichte van het dorpsgebied (zie de kaart van Eekhoff) blijkt deze zoo aardig in het midden van deze vrij smalle strook te liggen, dat er voor een dorp Harlingen tenW. daarvan, waar geen terpen meer zijn, geen plaats overblijft. Dat er een stuk van beteekenis door de zee zou zijn weggeslagen, lijkt ook niet waarschijnlijk, daar juist in de 14e eeuw ten noorden van Harlingen een strook lands blijkt te zijn aangegroeid.

Ook de stad Sloten had slechts een kapel, die eerst ten tijde van het bisdom Leeuwarden tot parochiekerk verheven werd. Deze kapel schijnt gestaan te hebben aan den oostkant van het water, waarlangs Sloten gebouwd werd, en behoorde tot Tjerkgaast. De westkant behoorde tot Wikel en kerkelijk behoorde Sloten tot beide parochies: Tjerkgaast en Wikel. Als men de kaarten van Doniawarstal en Gaasterland beschouwt, wordt het duidelijk hoe het stadsgebied van Sloten ontstaan moet zijn door samenvoeging van 2 ongeveer trapeziumvormige stukken uit de beide grietenijen. Een oud dorp kan het moeilijk geweest zijn.

Geheel te vergelijken met het ontstaan van Sloten op de grens van Tjerkgaast en Wikel is dat van Balk op de grens van Wikel en Harich. Eenigszins te vergelijken met de verhouding van Almenum en Harlingen is die van het oude Makkum en de daar ontstane Statuma buurt (het nieuwe Makkum). Statumabuurt en Balk hebben het echter niet zoo ver gebracht als Harlingen en Sloten, hoewel ze ook wel iets stadachtigs gekregen hebben.

We hebben dus eenige argumenten aangevoerd voor de stelling dat Dokkum, Harlingen en Sloten niet op de normale wijze uit dorpen ontstaan zijn. Maar hoe is het nu met Leeuwarden, dat immers uit 3 dorpen ontstaan zou zijn. Ik zou liever willen zeggen, dat het uit het oude dorp „Lienward" ontstaan is. In 1935 is Mr. Boeles op verschillende plaatsen[1]) opgekomen tegen de door Eekhoff in zijn vermaarde geschiedenis der stad Leeuwarden uiteengezette opvatting, dat Leeuwarden vóór 1935 uit drie onafhankelijke deelen bestond: Leeuwarden of Nijehove, Oldehove en Hoek, welke laatste dan dorpen of parochies zouden zijn [2]).

[1]) Mr. P. C. J. A. Boeles, Catalogus der Hist. Tentoonstelling van Oud-Leeuwarden in het Fr. Museum, 1935, p. 5—6; idem, Leeuwarden 1435—1935, in de Vrije Fries XXXIII, p. 97 v.v.; idem, Boekbespreking in het Tijdschr. v. Rechtsgeschiedenis, Dl. XV, Afl. I, p. 120 v.v.

[2]) De hier volgende uiteenzetting dank ik aan de vriendelijkheid van Mr. Boeles.

Wumkes.nl

Hij wees op de in de Monumenta Corbeiensia voorkomende brieven van abt Wibaldus van 1149, waarin reeds gesproken wordt over de parochie Lienward en de kerk van Linwerd, d.i. de parochie en de daarin gelegen kerk van Leeuwarden. Voorts op een brief van 1386, waarin Wybrandus Allardi zich in verband met diezelfde kerk noemt p e r s o n a e c c l e s i e S a n c t e V i t i L y e w a r d e n s i s. Dit was niet zooals Eekhoff ten onrechte aannam de kerk van Nijehove, maar de aan St. Vitus gewijde kerk van Oldehove, die aanvankelijk, b.v. in 1149, alleen kerk van Leeuwarden of St. Vitus kerk heette en eerst later, in tegenstelling tot de jongere kerk van Nijehove den naam Oldehove ontving.

Niet alleen als parochie maar ook als plaats en stad wordt Liunvert, Liwerd, Leeuwarden reeds vroeg vermeld. Kennelijk als marktplaats had het reeds munten ten name van Bruno III (1038—'57); in 1286 wordt Leeuwarden een hansestadt genoemd en ook waarschijnlijk omstreeks dien tijd verleent de s t a d Leeuwarden aan de inwoners van Lübeck den veiligen toegang tot zijn h a v e n. Daar de grenzen der dorpen en parochies elkaar in Friesland bijkans steeds dekken, kan als vaststaande worden aangenomen dat Leeuwarden reeds vóór 1149 als dorp bestond met hetzelfde gebied als de parochie Lienward.

Bij voormelde haven aan de Middelzee ontwikkelde zich reeds ten tijde van Bruno III de marktplaats Leeuwarden en daaruit de stad Leeuwarden. Die haven met een nieuw centrum lag ten oosten van de St. Vitus of Oldehove kerk, waar zich bevond het andere, en oudste, centrum van het dorp, maar beide centra lagen binnen de grenzen van het „dorp-parochie". Toen reeds vóór 1426, het gebied van de stad door een gracht werd afgescheiden werd merkwaardigerwijs het oudste centrum met de St. Vituskerk er buiten gesloten, zij het ook dat die kerk slechts 2 minuten gaans buiten de gracht kwam te liggen.

Het buiten de gracht gelegen gedeelte van het voormalige dorp-parochie, bleef geestelijk bij de stad Leeuwarden behooren, wereldlijk als uitbuurt. Een oorkonde van 1432 zegt dan ook dat „de tho Oudehove ende de Hoeck" te Leeuwarden ter kerke behooren. Het is duidelijk, dat op het gebied van het dorp-parochie Lienward, Liunvert, Leeuwarden geen plaats was voor andere zelfstandige dorpen en dat Oldehove en Hoek in 1435 slechts buurten konden zijn en geen dorpen. Wat er in 1435 geschiedde was, dat het buiten de gracht van Leeuwarden overgebleven gedeelte

Wumkes.nl

van het oude dorp-parochie, dat aanvankelijk geheel behoord had tot het rechtsgebied van de grietenij Leeuwarderadeel, voortaan zou behooren tot het rechtsgebied van de stad. Het bijzondere der uitbuurten Oldehove en Hoek was overigens, dat te Oldehove de geestelijkheid de lakens uitdeelde en te Hoek de edelman Peter Kammingha. — Tot zoover de uiteenzetting van Mr. Boeles.

Met bovenstaande beschouwingen kan ik mij zeer goed vereenigen[1]). Leeuwarden is dus wel uit een dorp van denzelfden naam ontstaan, maar niet op geheel normale wijze. Er is overeenkomst met Harlingen; beide zijn ontstaan om een haven of markt gelegen buiten den kern van het oorspronkelijke dorp. Maar Leeuwarden was Harlingen vóór en het gelukte haar langzamerhand het geheele rechtsgebied van het oude dorp onder zich te brengen, wat Harlingen niet gelukt is.

Als men de vraag stelt hoe de bedoelde friesche dorpen, of misschien buurten, steden geworden zijn, dan is het antwoord — wij roerden dit bij Leeuwarden en Harlingen zoo juist al aan — dat de gunstige ligging als handelsplaats of als markplaats daarvan, zooals veelal, wel de voornaamste oorzaak zal geweest zijn. Stavoren, Hindelopen, Workum, Harlingen hadden aan de westelijke zee een gunstige ligging als handelsplaats, minder als marktplaats, tenzij voor de schippers, daar er slechts aan één zijde land lag en dat meest niet extra dicht bevolkt; alleen Harlingen had hoogeren kleigrond in zijn omgeving .Leeuwarden, Dokkum, Sneek, IJlst, Sloten lagen gunstig aan goede waters.

Bolsward lag misschien wat ongunstiger, want als het al eenmaal aan de oude Middelzee mag gelegen hebben, dan zeker niet meer in den tijd van opbloei tot stad. De handels- of scheepvaartweg zal in den eersten tijd naar het Zuiden geweest zijn langs de Wymerts, later ook naar het westen over Makkum[2]). Bolsward lag echter in een oude kleistreek en was als zoodanig ook geschikt voor marktplaats van de omgeving. Franeker was alleen op dit laatste aangewezen; het wordt ook niet genoemd als woonplaats van schippers of handelaars. Intusschen was het ook niet zonder

[1]) Alleen zou ik, geloof ik, de uitdrukking dat „de tho Oldehoue ende de Hoeck" te Leeuwarden ter kerke behooren, zuiver praktisch opvatten en er slechts uit lezen dat men de kerken van Oldehove en Hoek ook Leeuwarder kerken noemde.

[2]) Daarop wijst het aanleggen en onderhouden van zijlen door de stad Bolsward (Sipma II, No. 65, 78, 79, 80).

Wumkes.nl

beteekenis als rechtplaats en als hofplaats. Rechtplaats als zetel van het gerecht der vijf deelen en hofplaats in zooverre de graaf er zitting hield de enkele malen dat hij in Friesland kwam [1])

Bij Dokkum moet vooral het feit gememoreerd worden dat spoedig na den dood van Bonefatius hier een kerk is gebouwd, waarbij een „monasterium" waarin geestelijken woonden. Het zal in den eersten tijd het geestelijk centrum voor een grooten omtrek geweest zijn. Hier kwam men van grooten afstand ter kerke; er vestigden zich handelaars, bij wie de boeren bij die gelegenheid hun inkoopen konden doen. Zoo werkte de kerk mee tot den groei van de plaats.

Het tijdstip van den overgang tot stad is voor de friesche steden niet aan te geven; in het algemeen moet hier beslissend zijn of de stad zoo genoemd wordt en of de inwoners burgers heeten. Het kenmerk van versterking heeft hier weinig waarde daar hier de steden meerendeels eerst versterkt werden lang nadat zij al als stad bekend stonden. In 1500 hadden, volgens een „onderzoeker" door Philips van Bourgondië naar Friesland gezonden, de versterkingen van de friesche steden nog weinig te beteekenen, zoodat volgens hem de kloosters Luinkerk en Oldeklooster sterker waren dan eenige friesche stad [2]).

II. HET BEGRIP „UITBUREN".

Het woord u i t b u r e n kan tweeërlei beteekenis hebben. Vooreerst kan het als meervoud van „uitbuur" personen betreffen, die buiten de kom van dorp of stad wonen. Het kan echter ook, meer geografisch, h e t g e b i e d b e t e e k e n e n, d a t t e g e n o v e r d e k o m w o r d t g e s t e l d maar toch tot het rechtsgebied van dorp of stad behoort. Ik vermijd hier te zeggen „het gebied buiten de kom gelegen" omdat we zullen zien dat dit toch niet geheel juist zou zijn; het is iets minder eenvoudig.

Met uitburen als personen maken we kennis in de geschiedenis

[1]) Zie over deze komst in Friesland in 1233 de „Gesta abbatum sancte Marie", p. 169 en over de gebruikelijke wijze van komen: Ch. I p. 136. Ik heb de lezing van deze oorkonde in het Charterboek met een fascimile van het Hs. vergeleken en geen belangrijke afwijkingen gevonden. Wel lees ik voor „Suitvinde" (langs welk water de graaf Friesland zou binnenkomen). S u y t u m d e, wat een verschrijving zou kunnen zijn van S u y t m u d e. In de er bij geplaatste overzetting staat Zuut Mude; verder heeft deze nog belangrijke afwijkingen: v i r i l e m (zeer duidelijk) schijnt als v i r i d e m gelezen te zijn en l a t a m is als L e k vertaald.

[2]) Afschriften Buma (I d_2), Bibliotheek v. h. Friesch Genootschap.

Wumkes.nl

van verschillende steden, vooral Franeker. In den Franeker buurbrief Sipma II No. 10) van 1417 worden herhaaldelijk „buer" en „vetbuer" tegenover elkaar gesteld. De grens tusschen deze twee schijnt de stadsgracht te zijn. In alinea *b* van dien brief blijkt dat de „vetbuer" tegenover de lieden „binna buren" wordt gesteld. De eerstgenoemde moet voor het keizersrecht (5 deelen of grietenijen gerecht) gedaagd worden, het stadsgerecht behandelt het misdrijf van de laatsten. Naarbuiten wordt de grens van den vetbuer niet duidelijk aangegeven. Uit *b* zou men afleiden dat de vetbuer toch in het stadsgebied in ruimeren zin thuis behoort, in *k* schijnt het wel dat hij daar ook buiten kan wonen.

In 1462 (Sipma II No. 50) vinden we de tegenstelling „bynna buren" èn „buta buren" (al. *h*). Daar er eerst over „wallen ende strata" daarna over „weghen iefta lanen" gesproken wordt, is het duidelijk dat hier ook de gracht de grens van de „buren" is.

Het woord zooals wij het bedoelen komen we eerst tegen in den sakischen tijd en wel in verband met de belastingen. De bewoners van de stad in engeren zin [1]) worden nu n.l. op andere wijze aangeslagen als de bewoners van het grondgebied buiten de kom. Dit verschil is kenmerkend voor de steden; in de dorpen wordt ook dikwijls onderscheid gemaakt tusschen buursters en huislieden (of de bewoners van kerkburen en „uitburens") maar hier bestaat geen verschil op belastinggebied. De scheiding is hier meer van praktischen aard. Te Gaast b.v. wordt een tijdlang één der beide kerkvoogden uit de buursters, één uit de boeren gekozen. In andere dorpen is het een praktische onderverdeeling bij het kiezen van volmachten en het verdeelen der lasten.

Als het dorp stad wordt, worden de buurtlieden burgers en komen als zoodanig tegenover de huislieden te staan, die huislieden blijven. En als er nu belastingen komen die voor stad en land verschillend zijn, als de jaartax, krijgt het verschil tusschen stadskom en omgeving belangrijke beteekenis. Ook kan er moeilijkheid komen over het onderhoud van de stadswerken enz. Nu treedt het begrip „uitburen" op den voorgrond.

Maar nu is het opmerkelijk dat wij niet bij alle steden van een uitburen gesproken vinden. Wij vinden deze alleen genoemd bij de steden Leeuwarden, Franeker, Harlingen, Bolsward en Workum [2]). Hier blijkt al dadelijk uit dat de zaak niet zoo eenvoudig

---

[1]) Deze stad in engeren zin heet in de 16e eeuw dikwijls c u y p e n of c o r p u s. (Zie b.v. Ch. III p. 1133 en Ch. IV p. 369).

[2]) Maar bij de beide laatste steden is het een naam zonder verdere praktische beteekenis; ten minste voor zoover mij bekend is.

Wumkes.nl

is dat de uitburen het land van de stadsgemeente buiten de gracht zou zijn, want de andere dan de genoemde steden hebben zulk land ook behalve Dokkum naar het schijnt na zijn uitbreiding in 1581.

Voor wij trachten uit te maken wat we er dan wel onder moeten verstaan, zullen we eerst eens nagaan wat er bij het opmaken van de landrente in Friesland in 1512 van die uitburens gezegd wordt. (zie Ch. II en R.v.d.A. I).

1. De landrente van Leeuwarden (zonder uitburen)	457 *fl*	7 *st.*
Van de uitburen (onder Leeuwarderadeel gerekend)	1609 *fl.*	3 *st.*
2. Van Franeker	642 *fl.*	14 *st.*
Van de uitburen (onder Franekeradeel) . .	970 *fl.*	$15^1/_2$ *st.*
3. Van Harlingen	303 *fl.*	21 *st.*
Van de uitburen (onder Barradeel).	248 *fl.*	25 *st.*
4. Van Bolsward	823 *fl.*	$24^1/_2$ *st.*
van de uitburen (onder Wonseradeel opgegeven)	339 *fl.*	$2^1/_2$ *st.*
Bij Bolsward staat echter direct het totaal	1162 *fl.*	27 *st.*

opgegeven, het 1e bedrag heb ik door aftrekking berekend. De jaartax die er bij behoort wordt hier ook niet zooals bij de eerste drie steden voor stad en uitburen afzonderlijk opgegeven.

5. Bij Workum wordt nu geen uitburen genoemd maar in latere lijsten wordt de 1250 *fl.*, boven voor Workum opgegeven, aangeduid met „Workum en uitburen". Het verschil op belastinggebied tusschen stad en uitburen blijkt nu al heel duidelijk bij Leeuwarden, waar de stad 250 *fl.* jaartax moet betalen en de uitburen (de 3 „dorpen": Nijelandt, Bilgaerdt, Cammyngha buer) slechts 88 *fl.* [1]). Er is blijkbaar bij den aanslag rekening gehouden met andere bronnen van inkomsten dan uit land. Bij de andere steden hebben wij ook wel iets van dien aard, maar niet zoo sterk.

Wij zien dus dat bij de eerstgenoemde 3 steden in 1511 de uitburen tot de omliggende grietenij gerekend wordt en niet tot de stad. Bij de 2 andere wordt ze genoemd, maar toch tot de stad gerekend; bij de overige zelfs niet genoemd. Er komt echter spoedig verandering: reeds in 1517 blijkt te Leeuwarden de uit-

[1]) Terwijl de landrente van de uitburen zooveel grooter is dan die van de stad (zie boven).

Wumkes.nl

buren op belastinggebied bij de stad te zijn gevoegd [1]). Dit is wel de consequentie van de „Articulen, Privilegien en Vrijheden" die Leeuwarden op 1 Juli 1515 van den stadhouder Florys van Egmont ontvangen had [2]).

Te Franeker blijkt zoo iets ten minste gedeeltelijk geschied te zij vóór 1554 [3]). Te Harlingen echter gebeurt dit niet; we zullen zelfs zien dat deze stad later nog een deel van de op haar naam gestelde landrente verliest.

Nu de beteekenis van deze uitburens. Wij zagen dat bij de steden, waar de uitburen genoemd wordt, de stad zelf in 1511 toch ook een landrente heeft; zelfs is dit een belangrijk deel van de geheele, te Bolsward het grootste deel [4]). Wat wordt nu als landrente van de stad beschouwd?

Wij kunnen dat het duidelijkste zien te Leeuwarden uit het R. v. d. A. van 1511. Daarin wordt opgegeven de landrente van de stad met de namen van de gebruikers der landerijen. Wij zien daar dat het bijna alle geringe aantallen koegrazen zijn, veelal door handwerkslieden gebruikt: Adam Scomaker, Poppe Pelserz, Jarich Goltsmit hebben we reeds op de eerste bladzijde. We kunnen dus al dadelijk voorspellen dat het wel stadsbewoners zullen zijn. Ik heb voor de eerste 25 landgebruikers nagegaan of ze ook bij de bewoners der stadshuizen voorkomen en vond ze op 2 na genoemd in Kempema espel (in overeenstemming met het feit dat de koegrazen meest lagen in fennen ten Z. van de stad).

Stellen we hiertegenover de gebruikers der landen in de uitburen, dan blijken dit meest grootere boeren te zijn (behalve een aantal bewoners van Cammyngha buer, waartoe het Vliet behoorde) die wel buiten de stad gewoond zullen hebben; in vele gevallen wordt dit er ook bij vermeld. Toch zijn er uitzonderingen: Heer Dithye pastoer en Jesse Pelser b.v., die landgebruiker in Kammingha Buur zijn, wonen daar niet. Vermoedelijk zijn dus ook wel de landen, die in 1511 niet daar ter plaatse gebruikt werden, maar „van ouds" wel, tot die buurt gerekend.

Globaal gezegd echter is Stadsland wat in de stad gebruikt wordt en uitburen-land, wat buiten de stad gebruikt wordt (dus door de menschen die „uitbuur" genoemd worden). Er zijn dus geen eenvoudige gren-

[1]) Zie de Rentmeesters Rekening van 1517—'19 (R. A. Leeuwarden).
[2]) Ch. II p. 315.
[3]) Losse stukken: 1554 No. 290 en 1558 No. 351 (R. A. Leeuwarden).
[4]) Geheel gerust ben ik echter niet over de juistheid van de daar gevonden getallen.

Wumkes.nl

zen tusschen de beide gebieden aan te geven: een stuk stadsland kan wel midden tusschen uitburen-land liggen. Toch is in Leeuwarden de scheiding wel in hoofdzaak geografisch; het stadsland ligt meerendeels in de groote fennen ten Z. en Z.W. van de stad en bij de Olde Galileën.

Ze zullen zien dat dit te F r a n e k e r wel eenigszins anders is. De zaak is daar echter niet zoo gemakkelijk uit te maken als te Leeuwarden omdat het R. v. d. A. van 1511 voor Franeker niet bewaard gebleven is, echter wel voor Franeker uitburen, onder Franekeradeel geplaatst. Wij zien in dit laatste dat het land van de uitburen alleen gebruikt wordt door flinke boeren, een 36 tal, waarbij op een enkele uitzondering na de buurtschap waar ze wonen wordt opgegeven. Van het stadsland vernemen wij nu echter niets. In 1700 in het floreenregister zijn er in stad en uitburen, die nu bijeen zijn gevoegd, 38 plaatsen en nog 85 andere gebruikers. Deze 38 plaatsen zijn meerendeels te herkennen als overeenkomende met de 36 van 1511 (en 1514, want wij hebben een dubbele lijst). Het is nu dan ook wel waarschijnlijk dat de 85 andere gebruikers het land hebben dat in 1511 als stadsland beschouwd werd, ten minste in hoofdzaak.

Dat deze gebruikers van „losse" landen hoofdzakelijk in de stad wonen wordt duidelijk door vergelijking met oudere floreenregisters op het Gemeente Archief te Franeker bewaard; vooral die van 1674 en volgende jaren kunnen ons in deze het een en ander leeren. Het is dan ook vrij duidelijk, dat hier, evenals in Leeuwarden, stadsland heette wat van ouds door inwoners van de stad gebruikt werd.

Wanneer wij nu echter met behulp van het kadaster de perceelen dezer losse stadslanden opzoeken lijken deze hier volstrekt niet een gesloten complex om de stad heen te vormen. Ik heb in alle 4 richtingen: N, W, Z, O, perceelen gevonden geheel aan de grens van de gemeente gelegen, die toch tot de stadsperceelen behoorden [1]).

Als we het gemiddelde landgebruik van de in de stad wonende gebruikers berekenen blijkt dit in 1700 te Franeker ongeveer 6.6 *fl* te zijn en te Leeuwarden in 1511 3.7 *fl*. In Franeker waren

[1]) Zulk stadsland zal natuurlijk in het dagelijksch leven toch wel land i n d e u i t b u r e n genoemd zijn. Dit gebeurde zelfs in de Ben. Boeken als we lezen: „Noch heeft de voorsz. Patroon in Franeker Vuytbuyren toe Erkens, vier pondematen landts..." Juister vinden we ditzelfde perceel aangeduid in het oudste kerkeboek (R. A. Leeuwarden) als gelegen „onder fraeneker aengbrengh ten noorden bij Erckens" (1562).

Wumkes.nl

het dus vrij wat grooter „bedrijven", waarbij echter nog al wat vetweiderijen geweest zullen zijn; ik vond hier nog burgers die 77, 60, 51 pondemaat land gebruikten. Daarmee stemt overeen dat men in de 17e eeuw bij de stadsinventarissen nog veel koeien aantreft.

In Harlingen is de toestand in 1511 evenmin als te Franeker geheel bekend, daar we den aanbreng van het stadsland in dat jaar niet bezitten. We hebben echter wel den aanbreng van het buitendijkster land van 1546, waaronder dat van Harlingen en zijn uitburen [1]). We vinden dan onder Harlingen 89 gebruikers met samen 794 pondemaat land en onder den uitburen 24 met 763 pondemaat; hier van zijn echter een aantal dezelfden. Uit het laatste volgt dat dus toen niet al het land werd aangebracht ter plaatse, waar de gebruiker woonde. Het land van de hierbedoelde gebruikers beteekende echter niet zóóveel, dat we niet kunnen aannemen dat in 1511 of ten minste „van ouds" het land werd gerekend te behooren waar de gebruiker woonde. Dus in hoofdzaak als te Leeuwarden en Franeker.

De grens tusschen de landen van stad en uitburen is niet aan te geven; daarvoor is in de 17e eeuw te veel veranderd. De vraag zou nu gesteld kunnen worden: waarom wordt bij de andere steden niet van een uitburen gesproken of wordt die beschouwd als tot de stad behoorend (zooals te Bolsward en Workum)? Dan is duidelijk dat bij verschillende steden in den Zuidwesthoek weinig reden voor een scheiding was wegens de geconcentreerde bewoning [2]). Men ziet dit op oudere kaarten uit het geringe aantal boerenhuizen in de omgeving van Stavoren Hindelopen, Workum, Sloten en IJlst. Het land werd grootendeels in de stad gebruikt. Bij Bolsward en Sneek ziet men meer boerenhuizen, al is het daar heel anders dan bij Franeker; wat hier de reden is voor het samengaan van kom en omgeving van den tijd van het R. v. d. A. af, durf ik niet uitmaken. Vóór dien tijd werd het land onder Bolsward gelegen nog wel in zeker opzicht als behoorende tot Wonseradeel beschouwd. Wij zien dit uit een paar oorkonden van 1478 en 1505 [3]). In het 1e geval geven de

---

[1]) Deze komt niet voor in Dl. III van het gedrukte R. v. d. A., maar bevindt zich in een Hs. op het R. A. te Leeuwarden.

[2]) Zie Postma, de Friesche Kleihoeve, Leeuwarden 1934. Daar blijkt ook dat er in den ouderen tijd te Hindelopen en Workum geen behoorlijke boeren waren.

[3]) Sipma I No. 287 en No. 502.

Wumkes.nl

beide grietluiden van Wonseradeel „ferdban" op den verkoop van land te Saerd in het 2e grietman en mederechters evenzoo van land te Knossens, beide onder Bolsward gelegen. In beide gevallen wordt gezegd dat het land behoorlijk over de ga-kerk is uitgeroepen, wat dus te Bolsward geweest is. Trouwens we zien hetzelfde gebeuren in 1502 en 1503 bij land of rente onder Franeker te Lioula en Gatswerd, waarvoor het gerecht van Franekeradeel ferdban of nyaer geeft [1]). Te Leeuwarden vinden wij een ferdban gegeven door den grietman van Leeuwarderadeels middelst Trimdel in 1462 [2]). Zoodra de Proclamatieboeken er zijn, in de 16e eeuw, vindt men het land van de genoemde uitburens steeds behandeld door het gerecht van de steden (behalve te Harlingen). Te Workum doen de schepenen dit al in 1485 [3]).

III. STRIJD TUSSCHEN STAD EN UITBUREN.

Wanneer een dorp stad wordt, komen de bewoners van de buurten buiten de kom gelegen in een twijfelachtige positie. De daar wonende huislieden behooren kerkelijk tot de stad, maar wat de jurisdictie betreft, eerst langzamerhand vindt men den weg in de moeilijkheden,die zich voordoen met betrekking tot de toepassing voor de uitburen van grietenijrecht of stadsrecht. Wij zagen daarvan al iets aan het begin van het vorige hoofdstuk.

Ook op administratief gebied ontstaan moeilijkheden, die zich vooral voordoen bij het omslaan der kosten van publieke werken. Hoofdzakelijk gaat het er dan om in hoeverre de uitburen zal moeten bijdragen in de stadsuitgaven.

In verschillende steden komen zulke moeilijkheden aan den dag. Betreffende L e e u w a r d e n vinden we hierover iets in het artikel van Mr. A. van der Minne in het Leeuwarder Gedenkboek 1435—1935 (p. 9—11) [4]). De tegenstellingen geven hier echter geen aanleiding tot een strijd als er te Franeker haast

[1]) Sipma I No. 460 en No. 469.
[2]) Invent. Boek II, p. 151 (Gem. Arch. Leeuwarden).
[3]) Sipma II, No. 221.
[4]) Mej. R. Visscher vestigde in dit verband nog mijn aandacht op de moeilijkheden tusschen de eigenlijke stad en de buurt „het Vliet", vooral in de 16e eeuw. (Zie hierover ook de Geschiedenis van Leeuwarden van Eekhoff, p. 180—182 en Aant. 42*c*). Dat ik over deze ongetwijfeld belangrijke zaak niet gesproken heb moge eenigszins zijn verontschuldiging hierin vinden, dat zij m.i. beter past in een meer economische behandeling van de geschiedenis der Uitburens dan in het kader van het hier behandelde.

Wumkes.nl

voortdurend gaande is. Met dezen strijd, waarvan vele stukken van het Franeker Gem. Archief spreken, zullen we ons iets nader moeten bezig houden. We willen echter geen volledige geschiedenis schrijven en zullen alleen de belangrijkste stukken noemen.

Wij zullen beginnen met een stuk van 1531 (Reg. Telting No. 40) waaruit duidelijk blijkt waar het om te doen is. Het is een verklaring van het stadsbestuur, waarmee dit tegemoet wil komen aan bezwaren van de uitburen tegen een aan den keizer gezonden request. „Burgemeesteren, Schepenen ende Raden sampt die gesworen gemeente der stede van franequer" blijken een request te hebben gezonden „aan de keiserlijcke maiesteit" waarbij zij „solliciterende sijn om zekere privilegien ende vrijheden, onder welcken een artikel begrepen is, dat onse vuytbuyren die altijts van oldts onder de iurisdictie van franequeradeel geweest zijn, dat deselue nu voortaen althoos souden wesen ende bliuen onder iurisdictie ende trecht der voorseider onser stadt franequer" [1]). Het stuk vermeldt dan dat meerdere heerschappen, waarvan 6 met name genoemd worden, en eigenerfden, die land in de uitburen bezitten, vreezen dat door inwilliging van bovengenoemd verzoek de uitburen „in eenige ongewoonlijcke lasten ende swarigheden solde mogen getogen worden, als te weten met grauen, bolwercken ofte andere mindere ofte meerdere lasten". Dezen zullen dus bedoelde inwilliging zooveel mogelijk trachten te beletten, tenzij het stadsbestuur hun waarborg geeft dat zij dergelijke lasten niet zullen hebben.

Het is daarom dat Burgem. schepenen, raden en gezworen gemeente van Franeker de verklaring afleggen: „dat wij die voorbegrepen heerschappen ende eigenerfden meyers ofte landzaten, daer die selve heerschappen nu in onse uytbuyren wonende hebben ende die sy ofte haer eruen ende naecomelingen in toecomende tijden in de selue uytbuyren sullen mogen vercrigen nu noch int eewich sullen ofte willen eenichsins belasten met grauen, bolwercken ofte met eenige meerder ofte minder gelijcke ofte ongelijcke lasten hoe datze solden wesen mogen werder ofte anders dan andere ingesetenen van franekeradeel".

No. 41 uit hetzelfde Archief is een request aan den keizer, om bevestiging en vermeerdering der privilegien aan Franeker

[1]) Intusschen bezat Franeker reeds een Privilegebrief van den Stadhouder Floris van Egmond, waarin als punt 7 voorkomt „dat die Uytbuyren van Franiker in allen moegen hoeren an die stadt Franicker" (8 Juli 1515; Ch. II, p. 316).

Wumkes.nl

gegeven, van hetzelfde jaar; het moet dus haast wel het request zijn, waarop in het vorige stuk gedoeld werd. Er wordt daarin echter niet over de jurisdictie van de uitburen gesproken, tenzij misschien in de ontbrekende bijlagen. In elk geval komt hierop geen zeer bevredigend antwoord, daar we aan den kant vinden aangeteekend: „Alzoe de supplten verzeuken confirmatie van preuilegien, is van noode zelve te zien".

Ook met de andere, misschien wel eenigszins vrijmoedige, vragen hebben de supplianten niet al te veel succes. Intusschen, al blijkt niet van een keizerlijke beslissing in zake de jurisdictie over de uitburen, een feit is dat omstreeks het midden van de 16e eeuw blijkens het Rechterlijk Archief de civiele zaken door het gerecht van de stad behandeld werden.

Van omslaan van kosten voor grachten en bolwerk over de uitburen merken we na de bovengenoemde verklaring dan ook niet veel, wel van kosten voor het graven van vaarten. In 1561 wordt een accoord gemaakt tusschen Franeker en uitburen (waarvoor dan gecommitteerden van de eigenaars optreden) dat de stad de vaarten zal slatten en dat de uitburen daarvoor jaarlijks $^1/_2$ stuiver per floreen zal betalen [1]). In 1594 [2]) is er oneenigheid over een bedrag van *f* 400, dat voor het veldleger betaald moet worden, welk bedrag de stad van de uitburen zou hebben „afgeperst". Het Hof beslist dat dit geld moet worden teruggegeven, daar de eisch zou strijden tegen het accoord van 1531.

In 1601 en 1602 is er ruzie over het slatten van de vaart naar Leeuwarden. De stad eischt een hoogere bijdrage dan de $^1/_2$ st. per fl. in 1561 vastgesteld. De Gedeputeerden wijzen tenslotte de vakken aan, die aan de stad, aan Franekeradeel en aan de uitburen ten deel zullen vallen [3]).

Tegen het midden van de 17e eeuw is er weer een schermutseling Het is bij die gelegenheid dat de uitburen verklaart het eerste dorp van Franekeradeel te zijn en zegt niet anders te willen slatten dan andere inwoners van die grietenij. Eerst in 1669 komt er een duurzamer accoord tusschen „gecommitteerden uit den Magistraat en Vroedschap ter eenre en gelastigden van de Edelen, Eigenerfden en Ingelanden van de Uitburen ter andere zijde". De magistraat belooft de uitburen verder met geen lasten

[1]) Telting, No. 113. Daarbij wordt ook overeengekomen dat in zaken van dijkage en op landdagen volmachten van de stad voor de uitburen mogen optreden.

[2]) Telting, No. 306.

[3]) Telting, No. 424, 426, 429, 446, 447, 456, 458.

Wumkes.nl

van welken aard ook lastig te zullen vallen, waarvoor de uitburen jaarlijks aan de stad 6 stuivers per floreen zal betalen [1]). Verder verklaart de uitburen zich voortaan te zullen onderwerpen aan de jurisdictie van de stad Franeker. Inderdaad blijft het nu meer dan een eeuw rustig, waarna nog eens, in 1702, het accoord van 1669 bevestigd wordt.

Wij krijgen echter weer moeilijkheden als in 1802 de uitburen niet aan het onderhoud van de armen wil meedoen. Het einde is nu dat er een commissie gevormd wordt die een belastingplan ontwerpt ter wille van het onderhoud der armen, dat door het Staatsbewind wordt goedgekeurd [2]).

In 1818 blijkt dat sedert 1806 de floreenschellingen, waartoe in 1669 besloten was, door de uitburen niet meer betaald zijn. Er komt een commissie van onderzoek dienaangaande; het resultaat is: de overeenkomst van 1669 is niet meer verbindend „omdat sedert 1 Jan. 1806 die van de Uitburen met de inwoners der stad, als zijnde één Gemeente zijn gehouden geweest te betalen dezelfde opcenten op de landsmiddelen ter bestrijding van de behoeften van de Stad en Jurisdictie, krachtens de Publicatie van Hun Hoog Mogenden van 20 Dec. 1805, alwaarom ook met Jan. 1806 bij de invoering van het stelsel van Algemeene Belastingen, de invordering der floreenschellingen had opgehouden [3]).

Zoo waren dus met de nieuwe staatsregeling de moeilijkheden voor goed beëindigd, of ten minste tot inwendige moeilijkheden van de stad Franeker geworden. Dat te Franeker de uitburen zich steeds met zooveel energie tegen de stad verzette, zal wel samenhangen met het feit dat zij in de 16e en 17e eeuw zoo invloedrijke edelen als grondbezitters had, die zich aan het hoofd van de beweging konden stellen.

IV. STRIJD TUSSCHEN STAD EN GRIETENIJ OVER DE GRENZEN VAN DE JURISDICTIE.

Zulk een strijd treffen we in de eerste plaats aan tusschen de stad Harlingen en de grietenij Barradeel. We vinden echter ook op beperkter schaal zulk een geschil tusschen Dokkum en Dantumadeel en tusschen Sloten en Gaasterland.

---

[1]) Telting, No. 1207; zie ook Ch. V, p. 800.
[2]) Telting, No. 3124.
[3]) Telting, No. 3243.

Wumkes.nl

A. Wij zagen dat in 1511 de landrente van Harlingen *fl.* 303–21 bedroeg en die van de uitburen *fl.*248–25. In de 16e eeuw werd de stad driemaal aanzienlijk uitgebreid; de eerste maal in 1543, daarna in 1579 en 1580 en eindelijk in 1597 [1]). Bij de tweede uitbreiding kwam de kerk van Almenum binnen de stadsgracht te liggen. Hoewel natuurlijk bij die uitbreidingen de grootte der landerijen belangrijk zal zijn verminderd, vinden we in 1550 de landrente van Harlingen nog op het oude bedrag van 1511 opgegeven [2]); de floreen schijnt nog op het vergraven en bebouwde terrein te zijn blijven rusten. In 1684 wordt echter voor Harlingen *fl.* 248–11 opgegeven en voor de uitburen *fl.* 215–7.

Daar ik geen tusschentijdsche gegevens gevonden heb, kan ik niet zeggen waaruit deze vermindering is voortgekomen. De verhouding tusschen Harlingen en uitburen is dus dan nog niet veel veranderd. Intusschen heeft Harlingen wel een poging gedaan daarin ten zijnen voordeele verandering aan te brengen.

Er is n.l. een verzoekschrift van 1582 aan den hertog van Anjou den „beschermer der Nederl. Vrijheid", gezonden door de stad Harlingen in zake de uitburen. Dit stuk luidt als volgt:

„Verthoonen met alle oitmoedicheyt Borgemren ende Raeden der stadt van Harlingen alsoo die wuytbuyren van steden allenthaluen in Vrieslandt resorteren onder de steden wyens wuytbuyeren die syn, vuytgesondert die wuytbuyren van Harlingen de welcke wuytbuyren hoe wel die by olde tyden onder de stadt aangebrocht zijn nochtans na langhe jaeren vermidts de stadt nyet vast is geuest noch met wallen ende grachten versien, onder die Jurisdictie van den byliggende grietmanschap namentelyck van Barradeel syn geuorpen geuesen dat daeromme V. Alteze gelieve de selue wuytbuyren wederom te bewerpen onder die Jurisdictie van de stadt. In conformiteit van alle andere wuytbuyren van steden in Vrieslandt, daertoe dan oock de selue wuytbuyren syn willich ende bereydt sichte accomoderen dwelck doende etc." [3]).

Of de Magistraat alles kan verantwoorden wat hier gezegd wordt?

De hertog zendt dit stuk aan „Onze seer lieue ende getrouwe

---

[1]) Zie Schotanus en Tegenwoordige Staat. Van de eerste uitbreiding vindt men ook bewijzen in de Ben. Boeken: 260*b*, 261*a*, 261*b*.

[2]) Losse stukken 1558, No. 351.

[3]) Losse stukken, 1582, No. 165*a*.

Wumkes.nl

die Staten onses landts van Vrieslandt oft hunne gedeputeerde" om advies [1]) Wij vernemen echter hieromtrent niets meer; de poging schijnt geen resultaat gehad te hebben, gezien de weinig veranderde verhoudingen in 1684. In dat jaar komt de groote verandering.

De aanval is dan naar het schijnt van Barradeel uitgegaan. De stukken zijn niet volledig bewaard maar we zien duidelijk dat Harlingen in de verdediging is en zeer tevreden zou zijn als het zijn floreen mocht behouden.

De oudste stukken zijn van 1673, afgezien dan van de oudere aangevoerde overtuigingsstukken [2]). Wij treffen dit jaar aan een opsomming van allerlei punten, naar het schijnt respectievelijk door den Magistraat van Harlingen en den grietman van Barradeel aangehaald, om het recht op de uitburen (speciaal het deel onmiddellijk bij de stad gelegen) aan te toonen.

Ten voordeele van Harlingen strekken dan verschillende aanhalingen uit het Proclamatieboek van Harlingen, waaruit blijkt dat eertijds landen en huizen buiten de stad gelegen bij verkoop gebracht zijn voor het gerecht van Harlingen, zoodat daar consentgelden werden betaald. (Deze consentgelden zullen niet zonder invloed op de oneenigheid zijn geweest.) Een belangrijke plaats neemt daarbij in de herberg „henste hof" buiten de Franekerpoort aan de vaart naar Wynaldum gelegen, die in 1639, in 1665 en in 1668 is verkocht en als zoodanig geproclameerd over kerk en gerecht van Harlingen. Een vrouw oud 56 jaar heeft daar gewoond en toen alle stadslasten betaald. Ook iemand wiens vader daar 47 jaar gewoond heeft verklaart zulks. Ook extracten uit het „collect boeck van de schorstenen" en uit de „beschrijvinge van de hoofden en goederen" van Harlingen en jurisdictie worden overgelegd om te laten zien wie tot de jurisdictie werden gerekend te behooren.

Maar de tegenpartij heeft ook zijn proclamatie boeken. Allerlei stukken land of tichelwerken, maar even buiten de stad gelegen, zijn in Barradeel geproclameerd. En wat de herberg „'t henstte hoff" aangaat, de dorpsrechter van Pyttersbierum oud 74 jaar heeft ± 50 jaar geleden in dat huis bier verkocht en tapte daarbij een groot mingelen voor 1 *st.* 8 penning, waarvoor in de stad

[1]) Losse stukken, 1582, No. 166.

[2]) Zie: „Stukken betrekkelijk de limietscheiding tusschen Harlingen en Barradeel" (Rijks Archief Leeuwarden) en „Questien tusschen de grietman van Barradeel en de Magistraat der stede Harlingen over de jurisdictie van gemelde stadt" de A° 1684; Stadh.-Archief, No. 286 (Algemeen Rijksarchief).

Wumkes.nl

1 *st* 12 *p.* werd betaald, „omdat buiten de stad in de grietenij geen stadsdaalder wierde betaelt". Ook een ander weet van deze prijzen af. De assistent van Barradeel heeft den herbergier op Zondag tappende in breuken geslagen, en deze werden ,,bij de grietenye gerispt".

Dan is er nog een lijst van 106 punten door Barradeel opgemaakt in 1673, waarbij verwezen wordt naar het bovengenoemde, met opmerkingen van de tegenpartij er telkens bij.

Al deze stukken [1]) hebben naar het schijnt gediend voor het gevoerde proces ,waaromtrent ik echter geen nadere berichten vond. Eerst in 1683 en 1684 krijgen we duidelijke mededeelingen over het eindverloop van de zaak. Daartusschen valt dan nog een niet gedateerde Remonstrantie door den Magistraat van Harlingen bij de Gedeputeerden ingediend, een merkwaardig stuk, waarin ook weer een groot aantal punten worden aangevoerd. Zoo is b.v. punt 16: De inwoners der wtbueren gaan te Harlingen te merk en te kerk en communiceeren daar; punt 75 en 76 zeggen: De drost van Harlingen is tegelijk grietman van Barradeel geweest. Beide zaken zijn volkomen waar, maar hier niet zoo onmiddellijk doorslaggevend.

Niet zonder verdienste zijn de volgende 3 punten.

No. 43: „Nu alle Regenten hebben dat ogenmerk, dat de burgerije voornamentlick in beroemde coopsteden, waeronder Harlingen met redenen mach werden genaembt, wel mogen varen, ende in hun hanteringe ende neringe gehandhavent ten dienste van de republ. ende gemeene ingesetenen."

No. 82. „Het is niet buiten reden dat de jurisdictie ende imperium van een trefflyke en beroemt koopstadt sich ten minste soo verre behoort te extenderen als het canon van stadswallen konen bereiken" en

No. 83. „Bij dier gelegentheit solde de stadt Harlingen noch groter gedeelte van des reqrnts jurisdictie konen aen sich trekken".

Hierop echter laat de Magistraat bescheidenlijk volgen dat Harlingen niet meer als de „olde jurisdictie en privilegien" wil beschermen en daarom Barradeel in het bezit van diens florenen wil laten, mits de stad ook de hare behoudt.

Nu komen nog in 1683 onderhandelingen tusschen gecommitteerden van Harlingen en den grietman Van Sixma van Barradeel

[1]) Opmerkelijk is wel dat in geen enkel stuk de vraag ter sprake komt,waar het land gebruikt wordt; oorspronkelijk zal dit toch wel de hoofdvraag geweest zijn bij de indeeling der florenen.

Wumkes.nl

in tegenwoordigheid van Stadhouder Hendrik Casimir. De stad wil zich nu bij een inkrimping van haar gebied neerleggen. Ten slotte wordt besloten dat men zal berusten in de uitspraak, die de Stadhouder zal doen. Deze uitspraak komt den 30en April 1684

De hoofdzaak van de beslissing wordt uitgedrukt in punt 1: „Dat de jurisdictie der voorscr. steede Harlingen sall werden bepaelt rontom deselue stadt, ter distantie van de Wynaemer vaert te reeckenen van de Henste Hoff aff tot aan de stadswallen welverstaande bij aldien 't een offte ander stuck landes wat grooter mochte weesen als de voorss. distantie dat in sulcken gevalle om alle questien oouer de floreen ende andere toevallen voortecommen het cleinste gedeelte het grootste volgen sall"

Punt 2 handelt over de drie herbergen waarover sprake was geweest (wij hebben daarvan alleen het henste = dichtst bijzijnde, hof genoemd). Hier mogen alleen de kleine stadsmaten gebruikt worden. De penningen uit de verpachting van de op den verkoop der dranken rustende lasten krijgt de stad. Daarvoor moet de stad ook de armen van Almenum onderhouden en Barradeel mag geen herberg buiten de stad toelaten dichter bij gelegen dan Ropta zijl.

Punt 3. Stad en grietenij krijgen hun inkomsten en uitgaven zooals die bij het hun toegewezen district behooren.

Punt 4. De stad moet aan den grietman 3150 c.g. proceskosten vergoeden.

Punt 5 en 6 zeggen nog iets over de armen en over het tappen in de genoemde herbergen.

Op 3 Mei 1684 komt dan nog de approbatie door de Gedeputeerde Staten van de uitspraak van den Stadhouder en op 6 Juni 1684 de verdeeling van de florenen tusschen Harlingen en Barradeel, voortvloeiende uit de genomen beslissing aangaande de limietscheiding.

Harlingen verliest een bedrag van $210^1/_2$ floreen, hetwelk Almenum en dus Barradeel krijgt. Terwijl tot nu toe Harlingen *fl.* 248–11 had en de Uitburen *fl.* 215–7, krijgt nu voortaan Harlingen slechts *fl.* 37–25 en Almenum *fl.* 425–21. Volgens het laatste floreenregister van 1858, is de floreen van Harlingen dan nog *fl.* 37–25 en de daarmee overeenkomende grootte van het land binnen het stadsgebied ongeveer 83 pondemaat. Voor het geheele grondgebied, de bebouwde kom meegerekend, wordt in 1875: 103 ha opgegeven. Na dien is er echter van Barradeel een belangrijk gebied bijgekomen, zoodat in 1937 wordt opgegeven 263 ha.

Wumkes.nl

B. Wij zullen nu over Dokkum moeten spreken. We lezen hierover in de Tegenwoordige Staat [1]): „Het rechtsgebied of klokslag deezer Stad is thans zeer gering, en loopt maar even buiten de Stadtspoorten..." [2]); en dan verder: „Echter heeft deeze Stad in de zestiende en zeventiende eeuw een grootere uitgestrektheid van rechtsgebied gehad, zooals genoegzaam kan beweezen worden uit de Proclamatieboeken ter Secretarye berustende..." De stad heeft echter berust in de Resolutie van Gedeputeerden van 10 Jan. 1662, waarbij het gebied werd beperkt tot de stadsgracht.

Het is echter de vraag of dit gebied ooit met recht grooter geweest is dan toen werd vastgesteld. Wij hebben boven al gezien dat er inderdaad meer florenen te Dokkum werden gerekend thuis te behooren maar van de meeste werd in 1511 reeds gezegd dat het land, waarop de florenen rustten, in Dantumadeel lag, en van het overige wordt in 1700 meest gezegd „onder Aalsum".

Het is waar dat er meer land in Dokkum geproclameerd werd, maar een zeker bewijs is dit niet; het komt meer voor dat verkocht land in een andere grietenij geproclameerd wordt dan waarin het ligt. Zelfs als er bij staat, „onder den clockslach van Dokkum" is dit nog niet te vertrouwen; ik vond in 1582 geproclameerd 8 pondematen lands „tot bierum onder den clockslach van Dockum", terwijl Bierum een gehucht is onder Hantumer Uitburen in Westdongeradeel, welke grietenij niet eens aan Dokkum grenst. Ook land in een zate te Bornwerderhuizen wordt te Dokkum geproclameerd.

Zulke proclamaties van landen, ook ten zuiden van de stad, waren herhaaldelijk reden van oneenigheid tusschen de grietmannen van Dantumadeel en den Magistraat van Dokkum. Beide partijen maakten aanspraak op de daaraan verbonden consentgelden.

We vernemen hiervan het eerst in 1636 [3]). Er waren toen een aantal perceelen land nabij Dokkum verkocht en in Dantumadeel geproclameerd, zoodat normaler wijze de grietman de consentgelden zou ontvangen hebben. De Magistraat meent echter dat deze proclamaties daar ten onrechte geschied zijn en hij heeft

[1]) Dl. XIV, eerste stuk (1785) p. 252.

[2]) Iets later wordt echter gezegd dat de Jurisdictie niet verder gaat dan tot in de Stadsgracht en het uiterst eind van de Valbrug (zie beneden).

[3]) Res. van 13 Sept. 1636, Oudste Resolutieboek van den Mag., p. 234 (G. A. Dokkum).

Wumkes.nl

„de consentpennigen inhanden van de respective vercoopers... doen arresteeren." Men komt echter ten slotte overeen dat de grietman ditmaal het geld zal genieten, echter zonder „praejudice ende consequentie".

Van iets meer principieelen aard is het contract tusschen Dokkum en Dantumadeel gemaakt in 1653 na „eenige proceduren" [1]). Besloten wordt nu dat Dokkum „sal beholden ende genieten het recht van proclamatien ende consendt gelden van alsulcke landen als van olds ende noch tegenwoordich de floreen ende lasten binnen Doccum schieten, ende onder die stadtstaeffel bevonden worden te behooren, en de oock ten tijde van de overledene Here Grietman Tiaerdt van Aylua alhier binnen Doccum te bode gestelt en de geproclameert zijn, waeronder alle landen aan de stadtsgracht leggende ende daer van vuytgaende beneffens de oosterbleecke buyten de Woltpoort ende Gerrijt Ubles plaets verstanden wordt mede begreepen te zijn doch voor soo veel die landen van Gerryt Ubles plaets onder de stadts taeffel zijn behoorende." Dit besluit bergt echter de kiem voor oneenigheden in zich door de beperkende bepaling „ende onder die stadtstaeffel bevonden worden te behooren." Het kwam er juist op aan dat uit te maken.

In 1662 is er dan ook weer een geschil tusschen den nieuwen grietman en den Magistraat over de consentgelden. De stad heeft groote kosten gemaakt met het graven van een vaart naar Groningerland en wenscht de gelden, die de grietman opeischt niet af te staan. De zaak blijft eenigen tijd hangende (het verloop van den strijd vernemen we niet) en eindigt met de resolutie van Ged. St. bovengenoemd. Deze luidt als volgt:

„De Heeren Haersma en Haubois hebben gerapporteert dat haer Ed. volgens dispositie commissariael van den 5 Decembris laastleden, de heeren Grietman Sioert van Aylva ende die Magistraat der stede Doccum door onderlinge conferentie hadden soecken te vereenigen raekende eenige verschillen van limit scheidinge ende iurisdictie tusschen parthien ontresen ende sulcx niet hebbende connen effectueren dat haer Ed. parthien stucken hadden doergenomen ende doorgesien, gelijck deselve mede alhier in het collegie bij het rapport syn gelesen ende gerevideert ende voorts daerop gedelibereert synde is goedt gevonden ende verstaen dat de Magistraat der stede Doccum sal worden geordon-

[1]) Res. van 7 Oct. 1653 in hetzelfde boek.

Wumkes.nl

neert, gelyck deselve geordonneert wort by desen om te gehengen ende gedogen: dat Repcke Jans Burger der voors. stede de consentgelden ter origenele Requeste geroert, aen den heere Remonstrant Aylva betaele ende wort de meergedachte magistraet daerenboven belast, van nu voortaen, ende in het toecomende geen vordere iurisdictie aan te metigen aen de syde van des heeren Remonstrants district als tot in des stadts gracht ende het uyterste eynde van de valbrugge ende de heere Remonstrant geen turbe in syn bedienende grietenie te doen" [1]).

Men ziet van de floreen wordt hier niet gerept, anders dan in Harlingen. De consequentie zou nu anders geweest zijn dat de florenen der landen bezuiden de stadsgracht van Dokkum naar Dantumadeel werden overgebracht. Dit geschiedt niet; in het floreenregister van 1700 vinden wij te Dokkum evengoed land buiten de Woudpoort (naar het zuiden) opgenoemd als buiten de andere poorten. Het bedrag van de floreen is in 1700 wel aanmerkelijk kleiner dan in 1511, nl. *fl.* 143–22 inplaats van *fl.* 267–7–3; deze vermindering schijnt echter langzamerhand tot stand te zijn gekomen: in 1550 wordt *fl.* 200 opgegeven [2]). Het bedrag van 1700 verandert weinig meer, in het laatste register, van 1828, is het *fl.* 147–22.

En dit terwijl men het in lateren tijd er toch over eens was dat het rechtsgebied van de stad bij de grachten ophield. In overeenstemming daarmee geeft de Teg. Staat voor de grootte van de stad $85^5/_6$ pondemaat [3]). In later tijd werd echter het stadsgebied aanzienlijk vergroot; van 32–95–13 ha in 1875 was het in 1937 op 210 ha gekomen.

Wanneer we den door Dokkum gevoerden strijd met dien van Harlingen vergelijken, zien we dat het te Dokkum geen strijd om de uitburen genoemd kan worden, omdat hier geen bepaalde uitburen was; een strijd om de floreen was het ook niet, daarover werd niet gesproken. Het was slechts een strijd over de consentgelden; en wel over de vraag of Dokkum de voordeelen mocht genieten voortvloeiende uit den verkoop van landerijen, die wel in een ander rechtsgebied lagen maar voor een belangrijk deel te Dokkum gebruikt werden. Deze vraag werd dus in 1662 ontkennend beantwoord. (Ten minste wat Dantumadeel betreft; van moeilijkheden met de Dongeradeelen blijkt niet).

---

[1]) In de vergadering van 24 Febr. 1662 legt de Magistraat van Dokkum zich bij deze Res. van Ged. St. neer (Oudste Res. Boek v. d. Mag. fol. 576).
[2]) Losse Stukken, 1558, No. 351.
[3]) De XIV, p. 255.

Wumkes.nl

De conclusie bovenvermeld, overgenomen uit de Teg. Staat, dat in 1662 het gebied werd ingekort is niet geheel juist. Het is altijd een twijfelachtige questie geweest hoeverre dat rechtsgebied zich uitstrekte. Geheel onjuist is zeker wat we ook wel eens vermeld vinden, dat Dokkum toen zijn rechtsgebied buiten de poorten moest v e r k o o p e n [1]). Dokkum moest zijn aanspraken opgeven zonder er iets voor te ontvangen.

C. De zaak in S l o t e n komt in hoofdzaak overeen met die te Dokkum, maar het proces wordt nu aanhangig gemaakt door de stad. Verder is de aanleiding nu slechts een enkel stuk land, dat ten onrechte in Gaasterland zou geproclameerd zijn.

De zaak begint hiermee dat Dirck Dircx zn. en Sipcke Samme zn. burgemeesters van Sloten protesteeren tegen de proclamatie van de helft, „ouer hoogh ende leegh" van zekere 7 pondemaat maadland „bij Slooten in de kaij" gelegen, door Poppe Haringhs en zijn vrouw Aensk gedaan voor het gerecht van Gaasterland. De burgemeesters dienen nu „schriftelijcke reeden van spieringhe" in bij dat gerecht en verklaren dat de landen in de kaij en speciaal de geproclameerde landen „onder den clockslach ende bedrieve der steede Slooten" liggen, zoodat deze landen te Sloten hadden geproclameerd moeten worden. Evenzoo had zulks moeten geschieden over de kerk te Sloten en niet over die te Wikel.

Dit is het eerste stuk in het proces, dat zelf geen datum draagt; de spieringe heeft echter 15 Jan. 1612 plaats gevonden. De stukken in dit proces, dat dient „voor den Gerechte van Geesterlandt" zijn alle nog aanwezig; ook de sententie aan het slot, die echter geen eindbeslissing geeft [2]).

Het tweede stuk gaat uit van den grietman Obbe Obbes van Gaasterland, die „ex officio" intervenieert voor Poppe Haringhs en zijn vrouw tegen de burgemeesters van Sloten en nu verder het proces tegen dezen blijft voeren. (Hij heeft dus ten slotte de medebeslissing in zijn eigen zaak). In dit 2e stuk wordt verklaard dat de „Impetranten", de burgemeesters, het mis hebben

---

[1]) Zie hierover „Arm Dokkum" in Waling Dijkstra's „Uit Frieslands Volksleven" Dl. I, p. 113. Deze vermeldt daar hoe P. C. Scheltema vertelt: „Door het graven der trekvaart van Dokkum naar Stroobos in 1656 geraakte de stad zoodanig in schulden, dat zij haar rechtsgebied buiten de poorten aan de aangrenzende grietenijen Oostdongeradeel en Dantumadeel moest verkoopen", enz.

[2]) Processtukken E4 en Sententieboek G7, Gaasterland, (R. A. Leeuwarden).

Wumkes.nl

en dat zelfs meestendeels de landen in de Kaij tot de grietenijen Gaasterland en Doniawarstal behooren (de Kaij ligt ten Z.O.-van de stad), en daar hun lasten en schattingen betalen. In dit stuk, dat 11 Maart 1612 „gedient" heeft, worden evenmin als in het eerste bewijzen geleverd; het zijn slechts voorloopige schermutselingen. De bewijzen komen langzamerhand opdagen, het gaat n.l. tot een „sexduplique" toe.

Het gaat niet aan hier de zaak geheel te bespreken; zij is echter interessant genoeg om de hoofdpunten te noemen. Wij willen eerst opmerken, dat de genoemde 7 pondemaat eigenlijk $7^1/_2$ p. blijkt te zijn en bestaat uit 4 p. en $3^1/_2$ p. en dat het nu gaat over de helft, 2 p. van die 4 p. Dit land ligt binnen de grenzen van de tegenwoordige gemeente Sloten, maar werd toen als los land gebruikt bij een plaats onder Wikel.

Verder blijkt dat dit land in 1511 te Sloten is aangebracht en dat er geen vroegere proclamaties bekend zijn daar het bij menschen heugenis niet eerder verkocht is. Nu zou men geneigd zijn deze aanbreng van 1511 als beslissend te beschouwen; het ongeluk wil echter dat er in 1535, toen het land al in Gaasterland scheen gebruikt te worden, een contract gesloten werd tusschen „ws burghemastren in Slaet ende ws rijochteren in Wickel" dat van de bovengenoemde $7^1/_2$ pondemaat, „taxe ende dominien" te Sloten en „alle ora pecunien ende scattinghe" te Wikel betaald zouden worden. Daar onder dit laatste, behalve de dijkschatting, ook wel de floreenbelasting schijnt te vallen, wordt de zaak dus zeer lastig.

Zoo komen dan ook allerlei andere argumenten ter sprake, die buiten dit bepaalde perceel om gaan. Zoo verklaart de grietman van Gaasterland dat Sloten eigenlijk geen jurisdictie heeft; de landen in 1511 aangebracht liggen zeer verstrooid, zoodat stukken land van Sloten en Gaasterland telkens door elkaar heen liggen. Sloten spreekt dit tegen (en het komt mij voor dat de grietman sterk overdrijft). Zijn jurisdictie gaat tot bepaalde punten, oost en west, oostelijk tot aan zeker hek en westelijk tot aan zeker stuk land. Men moet n.l. rekenen, zeggen de burgemeesters, dat de jurisdictie zich zoover uitstrekt als de stad gerechtigd is de heerwegen te schouwen.

Als laatste troef komt de grietman ten slotte nog met de verrassende verklaring dat die van Sloten volstrekt geen klokslag hebben „want zij noyt haer dagen eenyge prochie kercke gehadt

Wumkes.nl

hebben nochte noch nyet hebben" [1]). Daartusschen door worden door Sloten tal van proclamaties aangevoerd van landen in de omgeving van de stad en nabij de questieuze landen, die te Sloten geproclameerd zijn, waarbij landen door den grietman Obbe Obbes zelf gekocht.

Zoo loopt de zaak het jaar 1612 door. In het sententieboek van 1613 vinden we de uitspraak, gedaan 24 Maart 1613. Wij vernemen dan dat het gerecht „op alles geleth ordeniert partijen te comen pareeren voor commissaris van den gerechte, die hun luyden in haere questie sal verstaen ende vereenighen indien hy can, indien niet hem informeeren op sekere poincten van offisie die hem ter handen gestellt sullen worden, zijn informatie stellen bij geschriffte, den gerechte rapport doen om voorts gedisponeert te worden naer behoeren".

Of dit den commissaris gelukt is, is mij niet gebleken; ik heb verder in de sententieboeken van Gaasterland en die van het Hof niets meer over de zaak gevonden.

V. ENKELE HOOFDPUNTEN.

Ten slotte zij gewezen op enkele belangrijke punten, die uit het behandelde voor den dag treden.

1. Vóór het ontstaan van de steden vormen de friesche dorpen ieder een afzonderlijke gemeenschap en rechtskring, waarvan weer een aantal tot een „deel" vereenigd zijn. De meeste steden ontwikkelen zich nu uit een bestaand dorp en behouden, stad geworden, de grenzen van het oorspronkelijk dorpsgebied.

Enkele ontstaan buiten de kom van een dorp als nieuwe nederzetting op het gebied van dat dorp of aan de grens van meerdere zulke dorpen (Harlingen, Dokkum, Sloten). Leeuwarden vormt een geval op zich zelf, door dat het de voortzetting is van

---

[1]) Wat hier voor spitsvondigheid achter mag schuilen? De grietman moet toch geweten hebben dat reeds bijna 40 jaar lang de stad eerst een pastoor en daarna een predikant had gehad. In de Hist. episc. Leovard. p. 69 vinden we vermeld dat met het afloopen der 16e eeuw (labente seculo 16) de bisschop van Leeuwarden de kapel te Sloten in een parochiekerk veranderde, gewijd aan Johannes den Dooper. Verder vernemen wij uit de stukken van het Gem. Arch. te Sloten, gedeponeerd te Leeuwarden, dat Sloten in 1574 om een pastoor vroeg (tegelijk met 2 jaarmarkten en een waag) en in 1576 wegens het overlijden van den ouden pastoor een nieuwen koos (No 19, 7 en No 21. 6). Het request van 1574 schijnt dus spoedig succes te hebben gehad.

Daar deze verrassing van den grietman in het laatste stuk voorkomt, vernemen wij niet, hoe Sloten er op reageert.

Wumkes.nl

een dorp van dien naam, maar in den eersten tijd de daartoe behoorende parochiekerk niet omvatte.

2. De steden kunnen hierin onderling verschillen, dat de bevolking geheel of bijna geheel in de eigenlijke stad woont of dat ze voor een niet onbelangrijk deel in het veld woont. In den Zuidwesthoek, waar men geconcentreerde bewoning heeft, is het eerste het geval (Stavoren, Hindelopen, Workum); ook te IJlst dat eigenlijk niet meer tot den Z.W.-hoek behoort, wonen de landgebruikers vrijwel bijeen. In deze steden zijn dus weinig afzonderlijke huislieden, bewoners van een „uitburen". In Workum wordt nog wel een uitburen genoemd, maar zonder veel consequenties.

Ook Dokkum en Sloten hebben geen boerenplaatsen in het veld. De andere steden wel; de landerijen bij die boerenplaatsen behoorende zullen nu samen de „uitburen" kunnen vormen. Te Bolsward en Sneek heeft zich echter dat begrip niet ontwikkeld.

3. Door de tegenstrijdige belangen van de eigenlijke steden en de bijbehoorende uitburens kunnen tusschen deze gemakkelijk questies ontstaan. Wij zien zoo iets vooral te Franeker gebeuren. Ten slotte worden echter die uitburens geheel in het stadsbestel opgenomen. Dat dit te Harlingen niet gebeurd is, zal wel samenhangen met het feit dat de kern van Almenum eerst tegen het einde van de 16e eeuw binnen de stad kwam te liggen. Het gelukte toen niet meer het overige gebied van het dorp te annexeeren.

4. Bij de steden, die niet zelf een dorp geweest zijn, kan men moeilijkheden krijgen wat de grenzen betreft met de naburige grietenijen. Er moeten nu nieuwe grenzen afgepaald worden. Wij zagen zoo iets bij alle 3 steden van die groep: Harlingen, Dokkum, Sloten.

Oorspronkelijk zullen de grenzen van de dorpsgemeenten wel tot stand gekomen zijn door de landerijen te rekenen onder de dorpen, waar de gebruikers woonden. Wij zagen dat hetzelfde principe gold voor de grenzen tusschen stad en uitburen. Het register van den aanbreng van 1511 was daar naar opgemaakt; alleen zal hier en daar ook op het gebruik „van ouds" gelet zijn. Wanneer men in Dokkum in 1511 uitdrukkelijk verklaart dat het aangebrachte land in Dantumadeel ligt, zal dit ook beteekenen dat het daartoe van ouds behoorde en daar dijklast en andere verplichtingen had.

Na 1511 vormden dit R. v. d. A. en de floreenregisters als

Wumkes.nl

voortzetting daarvan de beste aanwijzing omtrent de ligging van het land; het behoorde als regel tot het dorp, waar de floreenbelasting en de dijklasten betaald werden. Wij zagen dat ook de plaats waar het land bij verkoop geproclameerd was, wel als kriterium dienst deed; hier hing echter veel van toevallige inzichten af. Verder kon het voorkomen dat men daarvoor ver in den tijd terug moest gaan.

In de 19e eeuw zijn de floreenregisters door het kadaster vervangen, waaruit nu kan blijken tot welke kadastrale gemeente een stuk land behoort. Daar deze gemeenten echter als regel meerdere dorpen omvatten, kunnen daar de oude dorpsgemeenten slechts zeer gedeeltelijk uit worden afgeleid. De historicus zal dus dikwijls nog de floreenregisters noodig hebben.

Wumkes.nl

Kloosters onder Workum.

Grauwe Zusters en Karthuizers.

Door M. P. VAN BUIJTENEN.

Dicht opeen als boomen in een bosch stonden eens op den Frieschen grond de kloosters. Veel van wat wij thans graag zouden weten blijft in het half duister verborgen wanneer men op onderzoek uitgaat. Slechts op enkele punten werd er licht gebracht door uitgaven van kronieken, akten en bescheiden. Meestentijds kan men door gemis aan literaire bronnen niet verder komen dan tot een beschrijving van de uitwendige geschiedenis van deze instellingen, terwijl men aan de inwendige maar zelden toekomt, tot schade van de kennis omtrent het cultureele leven in het Friesche gewest.

Hetgeen hier volgt is een samenlezing van Workums kloostergeschiedenis aan de hand van een aantal charters van het klooster Mariënakker aldaar, waarvan de in het Friesch gestelde reeds werden afgedrukt in de „Oudfriesche Oorkonden" [1]) Ook hier mag men geen zuiver omlijnd beeld verwachten, daar de bewaarde oorkonden grootendeels aankomsttitels van onroerend goed zijn, die veelal slechts minimaal uitzicht op het interne leven geven.

Voor de eerste maal bereikt ons een bericht over een klooster in Workum in 1399, wanneer Hertog Albrecht „heren Godevairt, vicarius tot Woldrinchem enen outair gelegen inder kercke tot Woldrinchem, geheten Beghinen-provende" [2]) geeft.

Hertog Albrecht, die wegens handreiking op politiek gebied zijn creaturen met beneficies beloont, sticht hierdoor allerminst een bagijnenklooster, zooals Workums stadsbeschrijver [3]) meende; wel kan men de aanwezigheid van nonnen in de stad er uit afleiden.

---

[1]) P. Sipma, Oudfriesche Oorkonden, 's-Gravenhage I, 1927. II, 1933.

[2]) E. Verwijs, De oorlogen van Hertog Albrecht van Beieren met de Friezen in de laatste jaren der XIV eeuw, p. 535, Utrecht 1869.

[3]) T. H. Siemelink, Geschiedenis van de stad Workum, T. Gaastra, firma H. Brandenburgh, Workum 1903.

Wumkes.nl

Zuidwaarts buiten de stadsgracht lag het klooster Mariënakker, zooals duidelijk op de kaart van Van Deventer (± 1558) en op die van Schotanus (1718) te zien is. Bovendien leeren de Friesche kloosterlijsten van 1505 en 1529, dat het bewoond werd door „graew baghijnen", die leefden volgens de derde regel van St. Franciscus: „domus sororum in Workum de eadem tertia regula S. Francisci" [1]).

Workum was evenwel nog een klooster rijk, waarvan met zekerheid niet veel te zeggen valt; dit klooster gaf in de litteratuur de noodige verwarring. Op de kaart van Leo Sibrandus (1592) [2]) komt, een half uur van de stad verwijderd, een S. Vrzel klooster voor, waarmee men tot op heden niet goed raad weet. De meest radicale manier om tot een oplossing te komen vond A. Bruinsma wiens handschriftelijke collectie [3]) overigens een indrukwekkend getuigenis geeft van zijn belezenheid in Friesche kloosterzaken. Hij plaatst het onder „Kloosters, die niet bestaan hebben". Hiervoor beroept hij zich op de kaart van Schotanus, waar men de St. Urselpoel vindt „en daarbij St. Ursel met een klein kerkje, geen klooster. Andere bewijzen van het bestaan van dit klooster hebben wij nergens aangetroffen; vermoedelijk heeft het Franciskaner vrouwenklooster te Workum tot patrones gehad de H. Ursula, waaraan de poel de naam ontleende, en men heeft er willekeurig een klooster bij geplaatst, dat niet bestaan heeft." De anders zoo behoedzame Muller aarzelt niet eens en poneert: „Het St. Ursulaklooster Mariënakker van Tertiarissen bij de St. Ursulapoel in 1589 te niet gegaan" [4]). Hallema [5]) maakt er zonder nadere motiveering twee door tertiarissen bewoonde kloosters van, één in Workum en het andere in de nabijheid van de Ursulapoel.

Op grond van een traditie komt Siemelink [6]) tot het bestaan van een mannenklooster; in zijn tijd kwamen bij opgravingen ter plaatse skeletten te voorschijn, die naar het oordeel van een medicus van mannen afkomstig waren. Ook voert hij aan een prent,

---

[1]) Oud Vaderlandsche Rechtsbronnen, IIe Reeks, No. 8. Kerkelijke Rechtspraak in het Bisdom Utrecht in de Middeleeuwen, ed. Mr. J. G. C. Joosting en Mr. S. Muller Hzn., p. 307 en 309.

[2]) D. A. Wumkes, Sibrandus Leo's Abtenlevens, Groningen 1929.

[3]) Collectie Bruinsma, Provinciale Bibliotheek te Leeuwarden sign. 6305 V 4. c.

[4]) S. Muller Hzn., Geschiedkundige Atlas van Nederland, De kerkelijke indeeling omstreeks 1550 tevens kloosterkaart I. Het Bisdom Utrecht, p. 591, Den Haag, 1921.

[5]) A. Hallema, Friesche kloosterlijsten, De Vrije Fries XXVI, p. 109.

[6]) Siemelink a.w., p. 58.

Wumkes.nl

waarvan een copie in het Friesch Museum aanwezig is (de origineele is op de R. K. Pastorie van Workum). Deze teekening met haar reeds suspect onderschrift: „Het klooster van St. Urzula is gebouwd in 't jaar 1389, ten tyde van Paus Bonevacius de IX, door de Heeren Katholyke Pastoren (!) Petrus Niclaas, Louis de Montagne, Johan Thinge en Jacobus Danielsz" kan hoogstens als een getuigenis van een vrij gemutileerde traditie worden beschouwd. Op gezag van den pastoor nam Siemelink aan, dat het habijt van de monniken dat van de Benedictijnen was.

Het toppunt van vindingrijkheid bereikt ongetwijfeld Johan Winkler in den volgenden met romantiek oversuikerden passus: „Maar wel bestond daar in de laatste middeleeuwen een kloosteke, het klooster van Sinte Ursula, in de volksspreektaal „It Sinte Orsele-Kleaster" genoemd nabij eenen poel, die nog heden den naam draagt van Sinte Orsele-Poel. St. Ursula- of St. Urselpoel. Daar woonden dan in heur cleyn cloisterkyn die vrome, nederige zusterkens van Sinte Ursula, de donkere grove wollene pij in breede, zware plooien om de slanke leest, de witte huive het hoofd omhullende, liefde, vrede en eenvoud als weerspiegelende in hunne stille, liefelijke gelaatstrekken, en zij brachten in begeesterende toewijding door leer en leven, de blijde bloodschap in de hutten en de harten der ruwe, schier nog heidensche landzaten. Daar klonk het fijn tinkelende kloosterklokje over de woeste vlakte en over de donkere diepe poelen en noodde het volk tot zonden-belijdenis en gebed" [1]). Een verteekend beeld van het 15e eeuwsche Friesland, voorbeeld hoezeer tradities, niet getoetst aan de bronnen, verminkt worden.

Een goede bron voor de kennis van het kerkelijk leven in Workum, al blijven sommige punten nog in het duister, is het testament van Heer Jarich Haringzoen van 1520 [2]). Allereerst legateert deze priester groote sommen tot opbouw van St. Geertruidskerk in Workum, die in 1515 door den Zwarten Hoop in de asch was gelegd [3]). Deze kerk stond onder jurisdictie van den abt van Staveren; het instituut van twee pastoors aan één parochie was ook hier bekend: een oorkonde van 1468 noemt broeder Dowa ende Meynardus, Cureiten in Wolderkum. Het testament

[1]) J. Winkler, Friesche Volksalmanak, p. 3, 1894.
[2]) P. Sipma II, p. 304.
[3]) „... op Pinxter avent doe branden sie die stat van Woerkum mit die kerck ende al dat daer was, wtghenomen dat Suster cloester; want dat bleef staen. "Petrus Jacobsz. van Thabor, Historie van Vriesland, p. 187.

Wumkes.nl

van 1520 spreekt verder van: „ws sex presteren ebdomadarij" die alle jaren een stuiver krijgen „foert yn schryuwen op dye stoel". [1]) De schenker laat achthonderd hoorntjes guldens na aan de bagijnen voor de instelling van een „jongherschap" in het convent „ende deer ee[n p]rester vp tho halden int habyet of vth dat habyet ende dye prester alle daeghen mysse to dwaen", bovendien drie honderd hoorntjes gulden om daarvan jaarlijks op Allerzielen voor 15 gulden aan grauw laken en schoeisel aan de armen uit te deelen. Vervolgens vestigt hij renten voor de St. Pancratiuskerk in Ferwoude, waar wij hem in een oorkonde van 1505 als „persona" aantroffen.

Behalve het bagijnenklooster Mariënakker moet er in Workum nog een tweede stichting van deze zusters geweest zijn. De erflater maakt verschil tusschen „het beghyne huys" en „ws beghynen seeckhuys", waaraan hij 14 klinkerden vermaakt: op zichzelf is dit geen voldoende grond om tot bestaan van twee kloosters te besluiten; toch schijnt zulks waarschijnlijk, omdat naast het testament van Heer Jarych een oorkonde is bewaard van 1521, waarbij frater Odulphus, „pater des susteren convent in Workum op Dekensstrate [2]) en Katherina Pietersdochter verklaren, dat zij de gelegateerde sommen ontvangen hebben, doch onder de specificatie de 14 klinkerden niet noemen. Vermoedelijk is dan het begijnenziekenhuis identiek met het gasthuis, waar volgens het testament heer Johannes pater is, die in andere oorkonden (eveneens) als zegelaar optreedt.

De geheele opsomming van door Heer Jarych begiftigde instellingen en personen is op Workum ingesteld. Het is goed hierop te letten, daar dit de sleutel biedt voor de oplossing van Workums derde klooster. „Int aerst so beyerret hy syn legger steed hyer (d.i. te Workum) int claester. Item dya lettera tyet so bespreckt hy tho dae tymmerynghe fen sente Gertruds tzercke twae hondert enckel gouwenen." Zoodra zijn liberaliteit de

---

[1]) De abdij der Benedictijnen van Stavoren, later overgebracht naar Hemelum, had de zorg voor de parochie van Workum. „Sex presteren ebdomadarij" wijst op zes priesters van de abdij, die om beurt telkens voor een week den pastoor assisteerden, en dus niet waren „vicarii perpetui", maar „vicarii ebdomadarii". De jaarlijksche stuiver krijgen zij voor hun werk, waarvan krachtens canoniek recht de „jura stolae" aan den pastoor kwamen. Prof. Dr. T. Brandsma te Nijmegen was zoo vriendelijk deze verklaring te geven.

[2]) Zooals men kan zien in Mullers' Indeeling, p. 3 n. 1, werd Workum later een zelfstandig dekanaat. Hiermede zal deze benaming wel samenhangen.

Wumkes.nl

grens van de gemeente overschrijdt wordt dit uitdrukkelijk gemeld: „Ferwalder tzercke; die beghynen tho Aelsum" opeens komt dan achter Sinte Gertruds tzercke zonder nadere verklaring of aanduiding van plaats en als bekend verondersteld „Item aldat oer jyld deerer dan blyfft dat salmen alle jeeren aen [e]en lest rogghe of twae den eermen [1]) der tho ka[e]tusers foer dye porte vm Gods wylle gaed deelen also lang dat jyld dueret".

Hiermede is dan waarschijnlijk het raadsel van het Ursulaklooster opgelost. Nergens toch is er in Friesland een klooster van Karthuizer monniken bekend en nu er in dit testament over gesproken wordt als over een instelling aan iedereen wel bekend, terwijl er voor de historici een klooster staat zonder bewoners, moet deze conjectuur niet onaannemelijk worden geacht. Stringenter bewijzen zijn tengevolge van de bronnenschaarschte moeilijk te brengen; niettemin zijn er aanwijzingen die het vermoeden versterken.

De ligging van het Ursulaklooster in het Heidenschap, een vrij onherbergzaam oord, doet misschien vreemd aan voor Friesland, waar men gewoon is Premonstratenser en Cistercienser monniken aan het openbare leven te zien deelnemen. Dit zoeken echter naar een woeste afgelegen plaats voor een Karthuize ligt geheel in de lijn van deze orde. Sinds hun stichter St. Bruno Keulen vaarwel zei voor de bijna ontoegankelijke Chartreuse (1084), volgen de monniken van de orde, die hij stichtte, dit voorbeeld. Hoeveel de Karthuizers ook gedaan hebben voor het in cultuur brengen van de woestenijen, waar zij woonden, toch zijn zij geen „agrarische" kloosterorde; de Karthuizer monnik is contemplatief en zijn sociale functie is niet het stimuleeren van de bodemproductie, maar het cultiveeren van den geest: het afschrijven en op de markt brengen van boeken is meer zijn domein. Een eerste gevolg van deze teruggetrokkenheid is, dat corruptie bij deze, ieder op zichzelf in eigen huisje levende, monniken moeilijk insloop. Tafereelen van bandeloosheid als de Friesche kloostergeschiedenis nog al eens te zien gaf zijn bij hen onbekend; een hervorming in hun regel hebben zij nooit gekend: „Carthusia, numquam reformata quia numquam deformata".

Vanwaar zouden deze monniken in Friesland gekomen zijn en wat is de reden, dat men in hun eigen kloosterlijsten geen spoor van dit klooster vindt? De naam St. Ursula deed allereerst

[1]) Lees: besteden of iets dergelijks.

Wumkes.nl

zoeken in de richting van Keulen, de voornaamste plaats van vereering van deze heilige, waar het bloeiende Karthuizerklooster St. Barbara stond, waaraan de naam van vele op wetenschappelijk gebied verdienstelijke Nederlanders verbonden is. Het is mogelijk, dat het klooster van Workum daarom niet in de geschiedenis van de orde staat opgeteekend, wijl het wellicht te gronde ging alvorens geïncorporeerd te zijn, zoodat men nergens gegevens aantreft tot het vaststellen van een stichtingsdatum. Later bleek mij, dat er vanuit de Karthuize van St. Andries bij Amsterdam relaties met Friesland onderhouden werden en men zich beijverde, om in dit gewest een stichting van deze monniken te krijgen. In het testament van Epo van Lyauckema van 16 April 1535 lezen wij, dat hij onder bepaalde condities goederen vermaakt, „in die eere Godes ende sijn siele sillicheed ,to dat Catusier Claester by Amsterdam, *ter tijdt to hier int landt een sticht wirdt*, als dan hier in dit Claester te blyuwen" [1]) De terminus ad quem voor Workum is m.i. hiermee gegeven en naar de reden van het verdwijnen zullen wij niet gissen. De Amsterdamsche Karthuize had relaties met Workum, zooals blijkt uit de naamlijst der broeders, waarop in 1479 Broeder Jacob van Workum in Friesland monnik en priester genoemd wordt [2]). Ook de vereering van de H. Ursula als patrones van dit klooster kan een survival van den Amsterdamschen tijd zijn, omdat in het kruis, dat in 1517 voor de monniken van Amsterdam gemaakt werd o.m. reliquieën van S. Ursula gesloten werden [3]). Onderzoek in het archief van de Amsterdamsche Karthuize heeft geen afdoende bewijzen kunnen brengen. Voorloopig is de Friesche kloostergeschiedenis met een nieuwe orde verrijkt; later zal het misschien mogelijk zijn de invloedssfeer vast te stellen.

Een tweede punt dat in Workum om oplossing vraagt is aan het klooster Mariënakker verbonden, nl. aan wie de jurisdictie over dit klooster toekwam. Op zich zelf is deze kwestie niet van zooveel belang, doch het prikkelt den onderzoeker, wanneer hij voor tegenstrijdigheden komt te staan. Schoengen [4]) meende te moeten protesteeren tegen een bewering van een Dominicaan [5]), die

[1]) Sipma, II, p. 366.
[2]) P. Scheltema, Aemstel's Oudheid, II, p. 43, Amsterdam 1856.
[3]) Scheltema, a.w. p. 50.
[4]) M. Schoengen, De schraapzucht van Cunerus Petri, De Vrije Fries XX, p. 16.
[5]) B. de Jonghe, Desolata Batavia Dominicana, Gent 1717.

Wumkes.nl

in 1717 schreef, dat te Workum zusters van de derde orde van St. Dominicus geleefd hadden. Vast staat allereerst, dat van oudsher reeds in de kloosterlijsten hierboven genoemd de zusters de derde regel van S. Franciscus heetten te volgen. Ook in een oorkonde van 1485, uitgegaan van de Kruisbroeders binnen Sneek, wordt gesproken van de „ghemene zusteren oirdens Sinthe Francisci" in wier archief de oorkonde berust. Nergens blijkt, dat het klooster aangesloten was bij het kapittel van Utrecht [1]) waartoe veel kloosters van de derde orde behoorden. In 1519 staan de zusters onder jurisdictie van de Minderbroeders; in een geschil tusschen de zusters en haar biechtvader Heer Wolterus Johannis worden „broeder Jan van Scaghen, nu ter tijt gwardiaen tot Boelzwart ende Petrus Alcke Gherardi (?) gardiaen toe Liewerden visitatores des sulven cloesters" genoemd. Verband met de Minderbroeders valt ook te constateeren in den giftbrief van 1468, toen drie stukken land aan de zusters en Minderbroeders gegeven werden, om samen te deelen.

De Jonghe beweert echter dat er in Workum in West-Friesland behalve een kerk, gasthuis en bagijnhof, een klooster was van zusters van de derde orde van St. Dominicus, daar in 1568 op een provinciaal kapittel dit klooster vereenigd werd met het klooster in Asperen, hetgeen in het generaal kapittel van 1569 werd goedgekeurd. De Jonghe is zijn tegenstanders vóór geweest en merkt in een noot op, dat er zijn, die zeggen, dat met het klooster in Workum dit van Woudrichem aan de Waal bedoeld is, maar hiertegen verzetten zich eenige oorkonden, die betrekking hebben op het klooster van Leeuwarden en eenige kaarten [3]). De verwarring tusschen Workum in Friesland en Woudrichem is niet van vandaag of gisteren. Op de kaart van Van Deventer (± 1558) staat Woudrichem aan de Waal als Workum aangegeven, terwijl in de zeer moderne uitgave van de rekeningen van het Bisdom

---

[1]) D. v. Heel, De Tertiarissen van het Utrechtsche Kapittel, Archief van het Aardsbisdom Utrecht, 1939.

[2]) Sipma, I, p. 128: „... thria stuck landes der Tyeitie Gattiama da Mynre broderen to Lyowerd ende da sesteren voscr. [Mariënakker] te gara hath mit frier iefta iouwen te like te delen.

[3]) Quidam putant Monasterium hoc fuisse Worcumii ad Wahalim fluvium in Comitatu Hollandiae et confinibus Brabantiae, ob illius forte oppidi Flandris magis noti appellationem: sed obstant instrumenta quaedam publica concernentia Monasterium nostrum Leowardiense et mappae geographicae, quae Monasterium hoc non in Comitatu Hollandiae, sed in Dominio Frisiae fuisse demonstrant. De Jonghe, a.w. p. 53.

Wumkes.nl

Utrecht [1]) een post, die kennelijk over Woudrichem (= Workum Friesland) gaat zonder verwijzing onder Woudrichem is opgenomen. „1408/09." „Item de commissione facta curato in Woudrichem decano Staurie."

Bruinsma, in navolging van Van Heussen en Van Rijn, zegt, dat de Jonghe op een dwaalspoor is, daar het voor de hand ligt, dat de kloosterlingen van Woudrichem naar het naburige Asperen in Zuid-Holland werden verplaatst.

Een rechtmatige twijfel aan de tegenbewijzen van Bruinsma en Van Heussen blijft bestaan, omdat onder de oorkonden van Mariënakker er zich een bevindt, waarin „broeder Claes, pater toe Workum, dye daer was een broeder van der Precaren orde" aan de zusters zijn goederen vermaakt, ofschoon die de Predikheeren te Leeuwarden competeeren „ondervelker priors obedientie hy altyt heft ghestaen", „Nochtans het convent van Vorkum arm ys ende sy den pater in syn cranckheyt voele guedes ghedaen hebben": daarom zien de Dominicanen van hun recht af. Men zou hieruit kunnen opmaken, dat in later tijd Mariënakker zich aan de jurisdictie der Minderbroeders heeft onttrokken en zich gesteld heeft onder die der Predikheeren. Het is dus erg verleidelijk De Jonghe op grond van zijn „instrumenta quaedam publica" in het gelijk te stellen, maar zelf stuitte ik op een onoverkomelijk bezwaar. Terwijl in 1519 de zusters zeker nog onder de jurisdictie der Minderbroeders staan en de derde regel van St. Franciscus volgen, blijkt uit de „Archivalia in Italië [2])" dat reeds in 1501 aan Johannes de Becka wordt toegestaan voor de kloosters van Workum en Asperen „de prima S. Dominici" — die dus de regel van St. Dominicus onderhouden, — kapelaans aan te stellen. Alleen de „instrumenta quaedem publica" kunnen een duidelijker taal spreken. Tevergeefs trachtte Cleveringa [3]) er reeds beslag op te leggen: hij kreeg ten antwoord, dat deze stukken niet meer in Mechelen waren, waar zij eertijds berust hadden; het is mij echter bekend, dat in het particulier bezit van

[1]) K. Heeringa, Rekeningen van het bisdom Utrecht 1378—1573, II. Dl. Geestlijk Gezag, p. 13. Werken van het Historisch Genootschap, 3e Serie IIe Deel.

[2]) Archivalia in Italië III, ed. G. Brom, Rijks Geschiedkundige publicatiën, 1914, Kleine serie, Approbatur institutio et commissio magistri Johannis de Becka, facta super domibus et conventibus sen monasteriis in Worcum et in Asperen de prima S. Dominici et opprobantur capellani instituendi per dictum magistrum..." f. 90 Die 25 Januarii 1501.

[3]) R. P. Cleveringa, Historische schets van den rechtstoestand van het Waalsche Kerkgebouw te Leeuwarden, „Themis" 1922, No. 2, p. 157.

Wumkes.nl

de Dominicanen te Gent archivalia uit Nederland zijn, waarvan mij één stuk onder oogen kwam. Rustiger tijden brengen deze Friesche stukken misschien wel weer aan het licht.

In 1580, toen de dagen van Mariënakker waren geteld en de kloosterlingen niet meer in conventsverband leefden, stelde de magistraat van Workum een daad, die hem in het bezit bracht van de charters van het klooster, waardoor wij „in medias res" geplaatst zijn. De omwenteling had reeds haar beslag gekregen na de gebeurtenissen in 1572 en in 1580 waren de zaken reeds in zooverre geconsolideerd, dat men in Workum was gekomen tot het formeeren van een „geestelijken staat" voor het beheer van de kerkegoederen. De burgemeester Hein Houckzoon en Douwe Abbes (die in 1579 gevolmachtigde voor Workum was bij de onderteekening van de Unie van Utrecht) verklaarden (1580) [1]) van den pater Lijuwe Jacopzoen, de mater IJde Claesdochter en de procuratrix Thaet Evertdochter van Oegeklooster ontvangen te hebben „sekere brijeven to hoerende het convent van Woerkum". In hoeverre er oprechtheid stak in hun woorden, dat zij „als mannen van eeren tot wat tijt den pater ende mater ende procuratrix mochte gelijeven" de brieven zouden terug geven, kunnen wij buiten beschouwing laten, als men weet, dat zij practisch het beheer der goederen reeds ter hand hadden genomen.

De oudste oorkonde, welke ongetwijfeld op Mariënakker zelf betrekking heeft, is van 1457, wanneer de kerkvoogden van Ste. Gheertrude kerke te Workum land ruilen met de zusters. Het onderling verband van alle stukken aan te wijzen, ligt niet in de bedoeling: genoeg is het te constateeren, dat de stukken, of de aankomsttitels bevatten van goederen, welke de zusters bij haar intrede als „dos" meebrachten of dezulke waarmede erflaters haar begiftigden, of ook stukken, welke den biechtvader der zusters privatim toekwamen en na diens dood in het klooster zijn gebleven. Er zijn enkele bescheiden, welke zijdelings licht werpen op de interne aangelegenheden en dus onze aandacht verdienen.

Het bestuur van het convent berustte bij de „mater", bijgestaan door de „senioren" en in vele zaken ook door den pater of biechtvader. Een oorkonde van 1473 is een kwitantie „dat myn

[1]) Archief Gedeputeerde Staten Finantiën (Kloosterstukken XXIII).

Wumkes.nl

oem Her Johannes ende die susteren to Woerkum van mi scheiden sint als van myn patrimonium", terwijl in 1484 Johannis Johanniszoen verklaart, dat „die kloester in Woerkum als pater ende maeter hebben mij fol ende al wel bytaeld". Bij de intrede van nieuwelingen hebben zoowel de zusters als de pater stem in het kapittel, zooals blijkt wanneer Aefwen de dochter van Harke Ewerts wordt aangenomen in 1484. Zij is een jonge vrouw nog, wier jong huwelijksgeluk door den dood van haar man ontijdig is afgebroken. De halve fenne, door haar vader eerst als bruidschat geschonken komt nu aan het klooster. „Ende soe heb ic Harke vorscreven ende Griete myn wyf mit Aefwe onse dochter ghegaen in onse susteren cloester tot die pater ende mater ende heb bygherende weest om Godes willen dat sye Aef vorscreven wolden ontfanghen tot een ghestelic kynt ende gheven hoer een steed, want sye groete begheerten daer toe hadden ende wolde in onderdanicheit staen als hoere ghestelike kynt. Ende dese pater ende mater mit byraed ende consent des andere susteren hebben Aef myn dochter ontfanghen om Godes willen ende an ghenomen... Hier om om dese groete guedertierenheit ende barmhertichеit daer die vorscreven pater ende mater by dat consent der andere ghestelike kynderen hebben ghedaen... hebben wy overdraghen dese vorschreven halve fenne".

Intusschen schijnt de eene pater, de andere niet geweest te zijn, want in 1519 komt het tot een twist tusschen dezen en het convent. De kwestie is ontstaan over „geeld, beesten, roggh, speeck ofte daer ghelijck, dat die pater Wolterus hefft ghebrocht uit clooster." De gardiaans van de Minderbroeders te Bolsward en te Leeuwarden traden, zooals wij reeds zagen, als scheidslieden op met Heer Hans, vicarius van Workum, en bepaalden „foer die senioren fan des convents", dat zij twee honderd klinkerden moeten betalen aan pater Wolterus Johannis t.w. tien jaar lang 20 klinkerden per jaar, indien hij blijft; zou hij vertrekken, dan is het blijkbaar moeilijk om de zaken los te maken en wordt bepaald, dat hij van het roerend goed zooveel zal krijgen als scheidslieden noodig vinden. Kan men hem niet voldoen, dan „sal hy syn kyns, dath daer is professyth uit cloester geven ende geffteth nu meeth desen brief". Wanneer aan Heer Wolterus na tien jaar de som is betaald „soe willen wy ... dath hy dath arme suster cloester daer syn kynt is professyth sal hy besprecka om Godes wylle opt dath sie moghen trowlijck bidde foer syn siel ende foer die ghene daer dath gued fan wthkomen is die

Wumkes.nl

meeste part fan die twiehondert klinckerden". Nadat het contract was opgemaakt is de clausule van wat er moet geschieden bij vertrek gewijzigd in dien zin, dat hem de twee honderd klinkerden in twee termijnen binnen twee jaren betaald zullen worden. Wie van beide partijen zich aan deze schikking niet houdt, verbeurt 20 gulden: 10 voor de partij, welke in het gelijk wordt gesteld, 10 voor de herbouw van Sinte Geertruidskerke.

Twee zaken treden hier duidelijk naar voren: ten eerste, dat het convent arm is, ten tweede, dat tegen de geldende positieve voorschriften in, — al hebben deze in Friesland nooit in die mate burgerrecht verkregen, daar contrôle en sancties van Utrecht in dien tijd moeilijk te verwezenlijken waren — de pater samenleefde met een vrouw.

De armoede van het klooster behoeft in dezen tijd geen verwondering te wekken: in Frieslands Zuidwesthoek voltrok zich voor een groot gedeelte het drama van Schieringers en Vetkoopers, waaraan Workum het volle pond in plundering en brandstichting moest opbrengen. Tientallen jaren lang. De groote legaten in het reeds genoemde testament van Heer Jarich Haringzoen van 1520 en de boete gesteld op het onderhouden van de scheidsrechterlijke uitspraak tusschen Heer Wolterus en de zusters gesteld „tho tymmeringhe van Sinte Ghertrud kercke" spreken duidelijk van de aangerichte verwoesting, waarbij alleen het klooster intact was gebleven. Zwaar drukte de hand van Geldersche en Bourgondische troepen, waarin de partijschappen van Schieringers en Vetkoopers waren opgegaan, op de bevolking Al is er onder de charters van Mariënakker één, waarin pater Odulphus en Katharina Pietersdochter verklaren, het rijke legaat van wijlen Heer Jarich ontvangen te hebben, een ander charter toont aan, dat de bezettende Geldersche machthebber, op dat moment in Workum, in de persoon van „Christoffel, Grave tot Moerze" trachtte zich in deze kwestie te mengen en eischte „dat de genoemde voogden rekening en verantwoording zouden doen van hun beheer binnen veertien dagen, hetgeen wel geen philanthropische bedoelingen zal hebben gehad. Bovendien behoeft men in de „Proeliarius" [1]) slechts te lezen over het gedrag van den pastoor van Workum, monnik uit de abdij Hemelum, op het punt geldzaken, om te zien hoeveel onrecht hierom werd

[1]) Proeliarius of Strijdboek door Paulus Rodolphi van Rixtel, Leeuwarden, 1855.

Wumkes.nl

bedreven. Tot welstand is het convent waarschijnlijk niet meer gekomen, daar het charter van 1551 is uitgegaan van den prior van de Dominicanen in Leeuwarden Johannes Julii „anmerket dat het convent van Vorkum arm ys".

Het tweede feit, dat opvalt is de schending van het celibaat door den biechtvader. Van pater Wolterus moet dit als vaststaand worden aangenomen, want het geschil van 1519 is met de aftocht van den biechtvader beëindigd: in 1522 woont hij als „vicecureyt, in Buscoop partium Hollandie decanatus Rynlandie" en stuurt vandaar „Barbara Jelysdochter mit my wonende" naar Workum om de 100 klinkerden, welke de zusters hem nog schuldig zijn te innen. Hoe nauw beide gelieerd zijn blijkt uit de haar verstrekte volmacht om „die somma op te voerderen ende quitancie van te gheven mit myn eyghen wontlike sighil te beseghelen, welke sighil ic hoer toe betrouwe".

De geest van de kloosterlingen, voorzoover deze uit een enkel stuk te peilen valt, moet goed geweest zijn. Wanneer „medeleven en medelijden" de basis vormt van iedere ware cultuur [1]) zonder welke er alleen technische volmaaktheid bestaat, dan kunnen wij Workum — wat ook de gebreken mogen zijn — een goeden naam niet ontzeggen. Douve Siboldzoen geeft den pater en zusters kwitantie voor het betaalde loon door hem als kloosterknecht verdiend. Tevens worden er typische arbeidsvoorwaarden opgemaakt voor den komenden tijd, die den bejaarden man in het onrustige Workum niet veel goeds belooft. „Ende desz soe hebben frater Odulphus pater, Katerina mater vorscreven bij consent den gemeene conventuale susteren vorscreven mij Douve vorschreven wt meedelien, barmharticheit ende doer mynen begeerte gegond gegeven ende toegestaen toe minen lijffstond den ffrien cost ende dranck in cledinge, scoyngh huswestinghe ende allen oeck dat hem van noeden sin sal in gesontheit ende cranckheit zuynre lijchaem... toe besorgen als een fader ende moeder een gued conventuael kind schuldich isz toe doen totten doet toe alsz dat convent mij tot deese wre toe heeft gedaen ende beveesen. Ende ick sal den convent voerdan tot mijnen lijffstond toe dienste staen als ick hier foermaals hebbe gedaen ende beveesen tot dat mij desz fulbrenglicken isz daer inne my desz convent boven mine vermoegen in crancheit ende olderdom niet sal belasten noch moyen ende oft daerinne

[1]) J. Huizinga, Der Mensch und die Kultur, Wien (z.j.).

Wumkes.nl

gebrecke in ffiel alsz vorschreven staet bij schulde desz convents ofte mij Douve alsz dat ick yegenst onssen convent durich ofte weerspannich weere ofte bovent conventz wille wechlieppe ofte andersz boven recht ofte reeden yegenst convent hilde deede ofte beweese, dat sal weesen tot twie ofte drie guede mannen in Woerckum hoere seggen, wat die den schuldige onderkennen". (1521). Dezelfde welwillendheid treffen wij 30 jaar later ook nog aan als de Dominicanen van Leeuwarden moeten erkennen, dat „sy den pater in syn cranckheyt voele guedes ghedaen hebben."

Wat de zusters in 1536 bewoog afstand te doen van de aanspraken, die haar medesuster Wybrich Ryoerds kon doen gelden op de nalatenschap van Heer Wabbe Romkes, vicaris in Lekkum, is niet duidelijk. Pressie schijnt hier niet buitengesloten, al luidt het in de akte zelf: „dat de selve wylen Heer Wabbe altyt dye meyninge geweest isz tselve zyne achtergelaetene goet der voerscreven kercken [Lekkum] te laeten, want oeck hy tselve zyne achtergelaetene goedt daer meest overwonnen heeft". Nergens wordt in het stuk gesproken, om hoe groote som deze erfenis gaat, maar toevalligerwijze vonden wij elders aanduidingen, dat het voor het „arme klooster" een geenszins te versmaden erfportie ware geweest.

Het testament van Wabbo is bewaard gebleven in het archief van het St. Anthony Gasthuis en dateert van 22 Dec. 1535 [1]). Hierin wordt als laatste wilsbeschikking vermeld, dat de kamer achter meester Thys' huis ter bewoning aan drie armen weduwen of weduwnaars wordt nagelaten, terwijl bovendien hen een jaarlijksche rente van 4 gulden moet worden uitbetaald. Het bedrag aan geld, dat tot de nalatenschap behoorde bedroeg 32 goud guldens, 19 stuiver t.w. 9 Jochimsdalers, min $^1/_4$, twaleff golden gevalwierden gulden, een golden rozennobel, een angelott, twe golden cronen, een halve golden reael van 22 st., twee carolus guldens, een Deventer gulden, ses ende twintichstehalue stuuer aen payement" [2]) Terzelfder tijd, dat het convent namens Wybrich al of niet genereus afstond doet van zijn rechten, verklaart Yds Hamkezoen, wever binnen Workum als man en voogd van zijn vrouw Rinke hetzelfde te doen in deze erfeniskwestie voor het haar competeerende deel [3]). Van de cessie van

[1]) Sipma II, p. 371. In de „Oorkonden van het St. Anthony-gasthuis I staat als datum aangegeven 20 December 1535.
[2]) Oorkonden van het St. Anthony-Gasthuis I, p. 307.
[3]) Oorkonden van het St. Anthony-Gasthuis I, p. 290.

Wumkes.nl

Wybrich wordt in deze akte eveneens melding gemaakt „Ende alsoe ick Rincke voerscreven noch een suster hebbe, Wybrich genoempd, wesende een suster in 't sustercloester tho Waerkum, die heer Wabbe zoe nae te blode bestaedt als ick doe, soe is 't nochtans, dat wy Yds en Rinke en een yder van ons belouen, dat zie ter cause van Heer Wabbe legaet ende tegens onse overdracht tot genen tyden zaen off sprake zall maken etc." Alvorens Heer Wabbe zijn rust te hergeven, is het goed meteen nog even iets recht te zetten. Onder de bescheiden, welke met zijn testament en penningen aan het St. Antony-Gasthuis kwamen, bevond zich ook de presentiebrief van Graaf Hendrik van Stolberg en Werningerode, stadhouder van den Hertog van Saksen, die zich invloed in kerkelijke zaken trachtte aan te matigen, gericht aan den proost van St. Salvator te Utrecht voor Heer Wabbe als candidaat voor de vicarie van St. Cecilia te Lekkum, waar hij, om met zuster Wybrich te spreken, „zijn achtergelaetene goedt meest overwonnen heeft". Het standpunt van de vervaardigster van den inventaris der archieven van het St. Anthony Gasthuis, die dit charter opneemt onder „Stukken die niet in het archief van het St. Anthony Gasthuis behooren" [1]) is derhalve wel wat materialistisch en archivistisch onjuist.

Onder de teekenen van verval, welke het conventsleven kenmerken moet ook gerekend worden, dat men in 1544 ertoe overgaat tegen belofte van een niet onaanzienlijke „dos" een zieke novice op te nemen, van wie het onderhouden van een gematigd strenge levensregel niet te verwachten viel. Eewk is de dochter uit een eerste huwelijk en haar moeder belooft aan het convent 2 pondematen, 2 eynsen land onder Burgwerd en een vijfde part van een huis binnen Hindeloopen en bij haar dood nog meerdere goederen, waarvoor de zusters haar zullen opnemen in het klooster, kost en kleeding verschaffen, „om dat Eewk een cranck persoen ende brecklich ende waecklich is ende neen graet off herdt wyrck dwaen mey Ende off secke weer, dat Eewck all yn God foerstorwe eer hyoe professie deet als yn dyt jenuerdich jeer nochtans, seelt claester dat landt habba ende part huys toe frya aeyndom" [2]). Eewk moet dan wel op haar laatste beenen geloopen hebben, als men vreesde, dat zij de professie in dit jaar (de akte dateert van 10 December 1544) niet meer zou halen.

[1]) R. Visscher, Archieven van het St. Anthony-Gasthuis, p. 78, Leeuwarden 1921.

[2]) Sipma II, p. 380.

Wumkes.nl

Het heeft iets van een levensverzekering met een zwaar speculatieven kant.

Het heeft verder den schijn alsof het bestuur van het klooster niet meer in vaste handen is. De afrondingen van het bezit door landwandel, zooals wij die vinden rond 1480, maken plaats voor het verkoopen en verpachten van landen en huizen. Wanneer er dan nog eens een transactie plaats heeft — een vrij ingewikkelde landruil van den vicaris Eelka Abbazoen met de zusters, geassisteerd door den pastoor Wybrant Symonis „soe sy nu gene pater hebben" — dan schijnt het voordeel niet aan haar kant te zijn. Als scheidslieden worden gevraagd, „overmydts sy beyden huysluyden syn ende selfs wel landen hadde ende de saecke wel verstonden Yarych Yarychzoen ende Claes Albertzoen, „die vorschreven mijt oeghen gesyen ende mytten voeten betreden hebben... verclaeren beyden portien effen guet te syn also dat nyemant ijet salden toegeven ofte adderen overmits de susters beter ende geryflycker ys, al hoe wel de vicarie lant groeter ys ende soe sy tselve met diligenti gemeten hebben gehath ende moeyte, des hebben sy de susters afgesecht een keysers gulden fan costen, de vicarie fanden selven vrij"!

Het kan zelfs niet meer baten, wanneer in 1560 Thaed Aelsdochter, de mater, door het van ouds in Workums convent bekende instituut van proveniers — eveneens fnuikend voor een goede tucht — nieuwe bronnen van inkomsten aanboort. Reeds in 1468 had men „om die cost" Sappe Oghama in het klooster opgenomen tegen een jaarlijksche rente van 9 snees klinkerden te betalen door de Regulieren van Thabor en de kerkvoogden van Lutkewierum. De condities van 1560 zijn voor de zusters heel wat bezwarender, want tegen 15 eynsen land en een ettinck op de Grotescher (d.i. het recht van weide op den gemeenschappelijken grond) moeten zij Ffeyck Folckerts weduwe „bestellen een camer naest an dye gastcamer gelegen met fuier, ende kersen turf en hout cost ende dranck ende haer gude bewaringe te bestellen by cranckheyt ofte gesontheyt by daege ende by nacht, hoe dattes geboren mocht"'.

Onder deze crisisverschijnselen nadert dan beslissend „finis monasterii" als de Reformatie aan de oude instellingen aanklopt.

Er is weinig verbeeldingskracht toe noodig om te zien, dat voor het toch al niet prospereerende klooster het jaar 1572 een rampjaar werd. De plunderingen, onder allerlei voorwendsels bedreven, troffen ook Mariënakker, daar zich onder de bewoners

Wumkes.nl

toen even snel een „oorlogsgeweten" gevormd had als nu. Zoo requestreert Taed Aelsdochter, moeder van het convent bij het Hof „dat hoor affhandich gemaect is in desen truble tyden zekere twe koeyen, die nu by eenen Jacob Corneliszoen mede te Worcum gedetineert wordende, synde in weygeringe, om dsupplianten dzelfde weder te laten volghen." Jacob Cornelis beweerde de koeien van Ids Janszoen voor tien goudguldens gekocht te hebben. Dit is niet het einde van Taed Aels' klacht, eronder staat de tweede akte van het drama: „Alzoe eenen Reyndt Ebezoen mede te Workum een koe heft om de melck daer dsuppliante thooij zelfs toe gedaen heeft ende dforscreven koe in zyn bewaerynge gestelt is om het perikel van de rebellen te ontghaen ende hij mede onwillich is om dzelfde koe hoor suppliante te restitueren", verzoekt Taed Aelsdochter weer in het bezit van de beesten gesteld te worden. Het Hof draagt de „wethouders" van Workum op om de zaak te onderzoeken en indien deze zich inderdaad zoo heeft toegedragen, de restitutie van de koeien te gelasten.

Uit dezen benarden tijd moet ook stammen het verzoekschrift van Taed Aels aan de Staten, naar het schijnt, om opnieuw vrijgesteld te worden van schatting zooals „op den XVII Novembris myn Edele Heeren geleefft [had] den wethouders der stede Workum te ordonneeren de conventualen onbelast te laeten van schattinge". Een ware klachtenlitanie gaat aan het verzoek vooraf „... hun armoet ende cleinvermogentheit en yegelick wel kenlick is, als hebbene te sustenteeren ende te onderholden X persoenen, waeraff de dre soe miserabel sijn, dat sy sich selffs neet koenen redden"

De bewering van Siemelink, dat het klooster bij gebrek aan bewoners te gronde ging, gaat dus niet op. De nood is anders wel hoog gestegen: „in disse laetste troebelen [zijn zij] van allen hun beesten, husraet, hoey ende allen „goeden beroefft ende ynsunderheit mede verbrant". Kelken en kleinodiën moeten zij verpanden om rogge en andere eetwaren te bekomen; van aflossen is derhalve geen sprake.

Met de finantiën van het klooster gaat het steeds verder bergafwaarts, zoodat in 1580 Janthien Jansdochter, die zich opeens eenig conventuaal noemt, met Pyets Douvedochter provenierse aan den bouwknecht van het klooster uitstel van betaling vraagt. Men is hem reeds 3 jaar loon verschuldigd tot een bedrag van 200 hoorntjes gulden — ongerekend de 180 goudguldens, welke uit anderen hoofde de zusters hem schuldig zijn. In ruil voor vrij

Wumkes.nl

kost en inwoning wordt hem tegen Mei 1581 betaling toegezegd ,,over eer, vaster trouve ende in goede crystenlycke gelove".

De burgemeesters bevestigen deze overeenkomst, maar tot betaling was het in 1587 nog steeds niet gekomen. Aangezien in Workum na 1580 de kerk- en kloostergoederen tot stichtingsgoederen waren geworden [1]) waarvan pro forma in 1581 de zusters alleen nog de administratie hadden onder toezicht van den magistraat, handelde deze in 1587 de zaak af. Aan den bouwknecht wordt door de stad Workum die ,,van tzelve convents opcomsten gemetende was en de possessie daer aff hadde" toegestaan zijn leven lang vrij in het klooster te wonen. Voorts het vruchtgebruik van de boomen en zes eijnsen land voor twee jaren en bovendien jaarlijks 14 goudgulden rente. In margine wordt vermeld, dat in 1605 alles is voldaan en betaald. De geschiedenis van kloostergoederen valt voor het vervolg samen met die van ,,den geestelijken staat" van Workum.

De charters waren sinds 1580 in het bezit van den magistraat, de goederen onder zijn beheer, maar nog eenmaal hoorde men naklanken uit den kloostertijd. In November 1608 richtten zich burgemeesteren, schepenen en raad van Bolsward tot Workums stadsbestuur om te recommandeeren ,,de wttersten armoede ende olderdom van Tryn Dircksdochter gewesene conventuale binnen U.E. stede. Seer dienstelijck ende op alle nabuierlijcke vruntschap versoeckende dat U.E. believe haer noch voor ditmael tegen desen aenstaenden duiren benauden winter mit eenen cleynen aelmoese te voorsien, gelyck wy alhier oock aen haer onse milde handt syn betonende". Voorwaer haer olderdom van tusschen de 80 en 90 iaeren ende grote armoede meriteert een christelycke medelydentheyt."

De hier gedane mededeeling is in strijd met de verklaring van de burgemeesters in 1587 nl. dat zuster Janthien Jansdochter, ,,alleene professide suster [was] aldaer, overmits dandere inden Heere verstorven zijn". Tenzij men zou willen aannemen dat de nadruk op ,,professide" valt en Tryn Dircksdochter de geloften niet had afgelegd. doch dit is niet waarschijnlijk daar men onder Thaed Aelsdochter nog met tien personen was, al zijn hiertoe eenige proveniers te rekenen. Het ligt meer voor de hand, dat Janthien Jansdochter met de provenierse Pyets Douvedochter en de

---

[1]) L. J. van Apeldoorn, De Kerkelijke goederen in Friesland II, p. 368, p. 351—368 en 466—468.

Wumkes.nl

bouwknecht bij den overgang in 1580 de zijde van den magistraat kozen, waardoor zij gerechtigd werden in het klooster te blijven wonen. Uit het feit, dat de stukken van het klooster te Workum later in Oegeklooster zijn, bovendien de stad Bolsward voor een conventuale te Workum opkomt, kan men concludeeren, dat een deel der zusters daarheen de wijk genomen hadden, toen het leven in Workum naar ouden stijl haar onmogelijk werd gemaakt.

Het lot vanMariënakker was hiermede bezegeld: niet aan weelde, zooals sommige andere Friesche kloosters, ging het ten onder, maar als „arm susterklooster" zooals het in den loop der jaren geleefd had.

Wumkes.nl

Bespreking van Literatuur

I. Nederlandsche Kloosterzegels vóór 1600. (*Met een Abtenlijst van Klaarkamp.*)

Ondanks de abnormale omstandigheden, waaronder wij leven, zagen sinds de bespreking van afl. XI—XIII (in het vorige deel van de Vrije Fries) opnieuw twee afleveringen van deze belangwekkende uitgave het licht. Verheugend klinkt de mededeeling aan inteekenaren: „De redactie stelt alles in het werk om, ondanks belemmeringen van verscheiden aard, voorshands tenminste de bewerking van de zegels der Cistercienserkloosters in Nederland tot een einde te brengen (deel II)".

Afl. XIV beëindigt met het (hier onbekende) grootzegel van den laatsten abt, Thomas van Groningen, de behandeling van Bloemkamp, om dan, na een tweetal kloosters te Heusden, de beroemdste Friesche abdij Klaarkamp aan de orde te stellen. In verband met de reeds verrichte en nog voortdurende terpafgravingen onder toezicht van prof. van Giffen heeft deze publicatie thans bijzondere actualiteit. De mededeeling in de inleiding, dat geen „bouwresten" meer aanwezig zijn, is cum grano salis op te vatten: de door van Giffen in kaart gebrachte bouwsporen van de abdijkerk en den kloosterhof geven reeds thans een goed denkbeeld van ligging en omvang dezer verdwenen bouwwerken en vermoedelijk zal verdere afgraving nog vrijwat meer gegevens en.... Friesche „moppen" aan het licht brengen. — Het in afl. XIV en XV afgebeelde en besproken materiaal brengt, behalve het conventszegel (dat gedurende 2½ eeuw gebruikt blijkt te zijn en hier m.i. niet naar de fraaiste afdruk uit het Rijksarchief in Friesland is gereproduceerd) met contrasignet, 12 verschillende abtszegels uit de jaren 1323—1551, waarvan trouwens enkele door opvolgende abten blijken te zijn gebruikt, met verandering alleen van het randschrift. Nieuw voor Friesland zijn daarbij het anonieme oudste abtszegel, waarvan afdrukken uit 1318 en 1323 resp. te Groningen en Hamburg werden gevonden, dat van abt Wibrand (1337 te Parijs, 1347 te Hamburg) en dat van abt Elle, hetwelk slechts in èèn exemplaar te Groningen aanwezig bleek. Op Bernardus, abt van Klaarkamp en „sacre theologie professor", zooals hij zich in een charter van 1443 in het Staatsarchiv te Aurich noemt, kom ik aanstonds nog terug. Wel bekend bij name, doch niet door zijn zegel, was een der laatste abten, Gerard van Sutphen: hier maken we kennis met een exemplaar uit 1551 in het Algemeen Rijksarchief. Een anoniem contrasignet, herkomstig van een eenigszins gewijzigd ouder zegelstempel, komt in duidelijke afdruk alleen voor op een charter van 1481 in het Sminia-archief.

Wumkes.nl

De hier bijeengebrachte abtszegels illustreeren duidelijk het groote nut van deze uitgave, niet alleen voor de sphragistiek, maar ook voor de samenstelling van abtenlijsten waar die, zooals o.a. voor Klaarkamp, bij gebreke van kloosterkronieken als anderszins ontbreken. Het spreekt vanzelf, dat uit de alleroudste tijden slechts zeer sporadisch „urkundliche" gegevens bewaard zijn, maar ook de bronnen uit de 15e en 16e eeuw vertoonen al te veel lacunes om de abtenreeks zonder vraagteekens ononderbroken op te stellen. De Klaarkampster zegels nu geven eenig nader houvast, doordat sommige abten in het randschrift hun rangcijfer hebben opgenomen. Zoo weten we nu, dat Elle (1388) de 15e, Thaddeus (1412, 1423) de 17e en Bernardus (1468, 1469) de 23e abt van Klaarkamp was. En aangezien ons van elders tusschen Thaddeus en Bernardus met zekerheid vijf abten bekend zijn (terwijl Schoengen, zonder bron of jaartal, in deze periode als zesden zekeren Dominicus of Douwe vermeldt), kan gerectificeerd worden een opmerking, die bij no. 292 — het zegel van den bovenvermelden abt professor Bernard uit 1443 — gemaakt wordt. Het wordt daar „niet onmogelijk" geacht, dat hij identiek zou zijn met abt Bernard, die in 1452, 1468 en 1469 voorkomt. Tenzij Dominicus nader zou blijken een mystificatie te zijn, moet prof. Bernardus uit 1443 dezelfde zijn als „meester Berent", die in een charter van 25 Oct. 1452 voorkomt en ook dezelfde als „Bernardus Clinge", dien het Charterboek (I, fol. 526) 25 Apr. 1444 vermeldt; hij was dan de 21e abt van Klaarkamp. Op hem volgend vinden we in twee charters van 1465 Petrus genoemd, terwijl dan als 23e abt een tweede Bernardus komt, die in 1468 en 1469 vermeld wordt en wiens zegel onder no. 293 behandeld wordt.

Op Klaarkamp volgt in afl. XV de, oudtijds Benedictijner-, later Cistercienser-abdij Menterna (Termunten) in Groningen. Hieromtrent is veel zegelmateriaal met name uit Duitsche archieven verzameld; een tweetal 15e-eeuwsche abtszegels zijn aan het Rijksarchief te Leeuwarden ontleend. Afl. XVI zal — naar we hopen, spoedig! — het vervolg brengen.

Ik laat hier volgen een proeve van reconstructie eener *abtenlijst van Klaarkamp*, waarbij ik de vroegste en laatste data, waarop de opvolgende prelaten werden aangetroffen, vermeld.

Na de eenigszins legendarische figuren der beide oudste abten, Eyso en Gerbrandus (1191), is ons uit 1228 bekend zekere H.... en uit het midden der 13e eeuw abt Sidachus, waarna eerst in de 14e eeuw de (aanvankelijk geenszins volledige), lijst kan beginnen:

	Nov. 1337—1347	Aug.	9	Wibrand	
11	Aug. 1355—1362	Juli	22	Poptatus	
	1388	Mei	10	Elle	(XV)
	(vòòr 1408?)			Dodo Feitama	
10	Oct. 1408—1423	Mei	27	Thaddeus	(XVII)
	1431	Juni	29	Boldwinus	

Wumkes.nl

		(1437?)—1440				Ulbodus Tienstra
		?				Dominicus
3	Juli	1443—1452	Oct.	25		Bernardus Clinge (Elinghe?)
6	Nov.	1465—1465	Nov.	29		Petrus
20	Oct.	1468—1469	Sept.	2		Bernardus (XXIII)
5	Aug.	1479—1488	Mei	7		Johannes (van) Gogh
3	Mrt.	1503—1515	Sept.	10		Paulus
21	Oct.	1524—1525	Sept.	5		Johannes van Hoogstraeten
2	Apr.	1528—1533	Sept.	19		Albertus Zwollensis
11	Oct.	1537—1543	Juli	10		Johannes van Delden
5	Oct.	1545—1551	Aug.	25		Gerardus Zutphaniensis
29	Jan.	1554—1559	Juli	22		Theodoricus Leoverdie [1])
8	Juni	1560—1565	Mei	6		Eyso Wyltinck van Dwyngel [1])
15	Juli	1570—1578	Aug.	18		Gerardus Jacobi Leovardiensis.

A. L. HEERMA VAN VOSS.

---

[1]) Zoekend naar gegevens ter nadere begrenzing van den ambtstijd der laatste abten bleek mij, dat in deel III van het Charterboek (fol. 232—258) in het verslag over den Landdag, aangevangen „8 Juni 1551", opgaven voorkomen betreffende Theodoricus Leoverdie en Eyso Wyltinck van Dwyngel, die chronologisch niet overeenkomen met authentieke gegevens van elders. De zaak nader onderzoekende ontdekte ik, dat hetzelfde relaas in zuiverder tekst in bedoeld deel III nogmaals voorkomt op fol. 488—515, daar echter met de juiste dateering 8 Juni *1560*. De geheele „Landdag van 8 Juni 1551" dient dan ook uit de geschiedbronnen te worden geschrapt: hoe deze foutieve dateering in de wereld is gekomen, valt niet na te gaan, daar de aangegeven bron (Statenresolutieboek ter griffie van den Hove) niet meer voorhanden is. Dat de bewuste Landdag inderdaad 8 Juni *1560* geopend is, blijkt uit de authentieke stukken in het Gabbema-archief (afd. A) en in de collectie Burmania-Eysinga (inv. nr. 96, Vrije Fries XXVII, pag. 144), waaraan de juiste tekst (Chbk. III, fol. 488—515) ontleend is.

J. J. HOF. FJIRTICH JIER TAELSTRIID. EARSTE DIEL. FA. J. KAMMINGA, DOKKUM 1940.

Bij het jongere geslacht in Friesland heeft, onder invloed van het forsche optreden der Jong-Fryske Mienskip, de meening wortel geschoten, dat belangstelling voor en beoefening van het Friesch in de laatste jaren der vorige en de eerste van deze eeuw vrijwel was ingesluimerd, en dat de Friesche jaartelling eigenlijk begint met 1915. De wensch om van die meening de onjuistheid aan te toonen, is de aanleiding geweest tot het schrijven van bovengenoemd boek. Aanleiding, niet de reden, want reeds voor lang was de schrijver voornemens geweest van zijn en anderer aandeel in den Frieschen taalstrijd gedurende de laatste veertig jaren rekenschap te geven in een werk, dat daardoor eenigszins het karakter zou dragen van eene auto-biografie. Van dit, in drie deelen te verschijnen, werk, is thans het eerste deel, een lijvig boek van 350 bladzijden, handelend over het tijdvak 1897—1905, in 't licht gekomen.

Indien de verschijning van eenig boek in „De Vrije Fries" behoort te worden aangekondigd, dan die van dit. Niet alleen, omdat het

Wumkes.nl

handelt over Friesche geschiedenis en Friesche taal(kunde), veel meer, omdat het eene rijke bron is voor de kennis van beide en een blijvend gedenkteeken van den rijkdom en de schoonheid van Frieslands taal der eerste helft van deze eeuw. Het is waar, voor wie die laatste veertig jaren heeft mee-beleefd, brengt het boek ééne teleurstelling. Er zijn daarin opgenomen vele stukken — met name de „befaamde" bittere „Drankjes" — die reeds èn bij de verschijning in Friesche tijdschriften èn in schrijvers prozabundel „Omstikken en Sydstikken" waren gedrukt. Maar het gevoel van teleurstelling, dat het weerzien van deze stukken doet opwellen, zal bij den herlezer spoedig worden verdreven, eerst, doordat hij opnieuw geniet van het kernachtige, beeldende, levende Friesch, waarin zij zijn geschreven, dan, doordat hij moet erkennen, dat voor het jongere geslacht invoeging dezer stukken als bewijsmateriaal onontbeerlijk was.

In het boek is gelijkelijk aan het woord de autobiograaf, de geschiedschrijver, de taalkundige en de dichter. Hij vertelt er van zijne kinderjaren in Gaastmeer, zijn zwerven her en der op vaders schip, zijn militairen loopbaan eerst in Kampen dan in Haarlem, zijn verblijf als journalist te Heerenveen. Wij vernemen, hoe hij nauwelijks een jaar, en dan met lange tusschenpoozen, op de schoolbanken heeft gezeten, maar hoe door eene onbedwingbare leerlust (en — voegen wij er bij — een helder verstand, een stalen geheugen en.... een scherp gehoor) schier alles, wat hem op zijn levensweg onder oogen (en ooren) komt, hem middel wordt tot zelfontwikkeling en hoe hij zoo een schat van kennis wist te vergaren, die menig gestudeerde hem mag benijden. Als kind leest hij den bijbel, minder uit behoefte aan stichting, dan wel — en dat met nooit uitgebluschte voldoening — ter bevrediging van zijne weetgierigheid; en de daardoor verkregen bijbelvastheid (al was niet Aäron — bl. 45 — doch Mozes de „swiermûlige" — Ex. 4[10]) zal hem later menige zegswijze — gean hinne en doch krekt allyk (bl. 61), ljacht op ús paed (316), tabernakel for âlve fen'e toalve stammen (319) — aan de hand doen, die zijn stijl glans verleent. Bij den dorpsbakker ontdekt hij onder „ouden rommel" op den zolder een Flavius Jozephus — het lezen van diens „Oudheden" zal hem jaren daarna eene aardige vergelijking met de „proaseliten der poarte" in de pen geven. Onder de nagelaten papieren van zijn grootvader, die bij wijlen voor Friesche kooplieden tochten naar Londen had gemaakt, vindt hij een Engelsch tijdschrift met, gelukkig, een Engelsch Woordenboek en een Engelsch Nieuw Testament — voor hem (ten spijt van elke methodiek van schoolpaedagogen) studiemateriaal genoeg om zich de hoofdzaken der Engelsche taal eigen te maken. Na de „schooljaren" ontvangt hij in „verloren" uren van den hulpvaardigen dorpsmeester onderricht in het Nederlandsch en de grondbeginselen van het Duitsch.

In de kazernen benut hij den overvloedigen vrijen tijd met het lezen van wat rijp en groen is voor zijn geest, tot werken van Schopenhauer, Büchner en Kant toe. Zijn Maecenas Johan Winkler stelt hem zijne rijke bibliotheek ter beschikking, en die wordt hem eene schatkamer, waarin hij zich te goed doet aan al, wat tot 1900

Wumkes.nl

in het Friesch is geschreven. Op scheepsreizen uit den mond van kinderen, boeren en arbeiders, als militair leermeester uit dien van recruten, vangt hij op — aanvankelijk onnadenkend, straks met opmerkzaamheid — woorden en uitdrukkingen met de aan elk (en wie zal zeggen: hoevele?) dialect van Friesch en Nederlandsch eigen klank en beteekenis. In Haarlem wordt hij zich zijne liefde voor zijne memmetael — „die ek ús Ljeaven Heare wol forstiet" — bewust en ontwaakt de drang om, niet alleen in die taal te schrijven en te dichten, ook — en zoo „heeft hij zich zelf gevonden" — voor het behoud van haar zuiverheid te strijden. De belangstelling voor al wat samenhangt met taal, drijft hem mede tot kennismaking niet slechts met Piter Jelles, ook met den dichter Frederik van Eeden en den letterkundige Frank van der Goes; maar de omstandigheid, dat deze mannen in politicis socialistisch gezind waren, wordt oorzaak, dat hij bij de militaire overheid — geheel ten onrechte — onder verdenking komt te vallen van met die door haar destijds verafschuwde, politieke „stoutigheden" behept te zijn, wat — en gelukkig, zeggen wij — ten gevolge heeft, dat hij den eens vrijwillig aanvaarden militairen dienst, vaarwel zegt en — op raad van Sytstra — als redacteur aan Hepkema's Courant wordt verbonden.

Dat uit het boek over eigen leven. Toch vertelt het hoofdzakelijk over het letterkundig leven in Friesland. In de jaren omstreeks 1880 maakte dat een „tsjirmerstiid" door; maar wij hooren, hoe toen mannen als Tsjalling Halbertsma, C. Wielsma en M. Miedema het voor verval van krachten hebben behoed; hoe Piter Jelles het nieuw bloed heeft toegevoerd en hoe dan jongeren in bond met de oude strijders het zijne oude kracht pogen terug te geven. In den breede schetst hij, hoe in het Frysk Selskip, in dien tijd het eenige, dat zich om Frieslands taal bekommerde, onverdroten, schoon behoedzaam, wordt geijverd voor het behoud er van, hoe dit, aanvankelijk ook weer behoedzaam, den stoot geeft aan, en de mogelijkheid schept tot het geven van schoolonderwijs in het Friesch en hoe dat Selskip dan tot het verwezenlijken van zijne doeleinden steun en krachtige aansporing ontvangt van de binnen een tiental jaren her en der in 't leven geroepen Selskippen om utens. En van de leidende personen in die Selskippen teekent hij, soms onder de hand — als bij S. L. van der Burg, Dr. J. B. Schepers, Johan Winkler e.a. — soms uitvoerig — als bij O. H. Sytstra, R. W. Canne, Waling Dykstra en Tsjibbe Gearts — een beeld, zoo scherp, dat wie die mannen heeft gekend, ze als levend voor zich ziet. Tot kenschetsing van laatstgenoemde heeft hij, door welwillende toestemming van de familie Hepkema, in zijn schets nog kunnen opnemen diens niet eer gedrukten „merkwaardigen" Droom over het Walhalla der Friesche schrijvers.

Van eigen aandeel in dien taalstrijd en zijn mede daardoor gevormd worden tot taalkundige vertelt hij uiteraard doorloopend. Belangwekkend is het te vernemen, hoe zijn kennis van taalverschijnselen in 't algemeen, van die der Friesche in 't bizonder — dank zij niet het minst den omgang met Dr. J. B. Schepers, al raakte

Wumkes.nl

hij dan soms met hem „yn tsjûk waer" wegens verschil van opvattingen en diens gebrekkige kennis der volkstaal — allengskens wordt vermeerderd en verdiept, hoe deswege soms vroegere uitspraken moeten worden ingetrokken — wat hij niet schroomt te doen —, maar hoe nog vaker die vermeerdering van kennis slechts bevestigde, wat aangeboren taalgevoel hem had ingegeven. Wijst hij op de noodzakelijkheid, dat in openbare lichamen — gemeenteraden en rechtbanken — gebruik van het Friesch worde toegestaan, niet moede wordt hij aan te dringen op het verstrekken van onderwijs in het Friesch op de scholen; bovenal op het spreken van Friesch zonder bijmengselen in het ouderlijk huis — want van daaruit zijn de uitgangen ook van het Friesche taalleven. Heftig kant hij zich — zonder daarom tot purisme te willen vervallen — tegen het gebruik van hollandismen, het euvel, dat zich voordoet bij hen, die het Friesch niet leerden als moedertaal, en dat — nog erger zich hoe langer hoe meer openbaart bij intellektueele Friezen, die, wat zij in het Friesch trachten te schrijven, in het Hollandsch hebben gedacht; en voert zoo een doorgaand pleidooi voor het, ook in de schrijftaal, bewaren van het Friesche taaleigen in woord en zinsbouw. Opzettelijk betoogend doet hij dit, maar, nog krachtiger werkend, het geheele boek door, door eigen schrijftrant. Hoe belangwekkend dit boek daarom is om het verhaal van de ontwikkeling en den strijd van dezen echten Fries, hoe rijk aan gegevens voor de kennis van het letterkundig leven in ons gewest, het meest haast bekoort het door de taal, waarin het is geschreven. Hier ook voert een intellektueel de pen en hij behandelt stof, die vèr uitgaat boven de zaken van het dagelijksche leven. Maar gij zult moeten zoeken naar hollandismen of aan het Friesche taaleigen vreemde zinswendingen. Op schier elke bladzijde liggen ze uitgestrooid: kernachtige, aan den volksmond ontleende, of door schrijvers bewaarde woorden, spreuken en zegswijzen, die aan ontelbare volzinnen geur en kleur en frischheid verleenen. De titels van hoofdstukken,ontleend — en hoe kenschetsend hier — aan het schippersleven (Oan 't loefwinnen, Op é folle wyn) verraden het reeds, maar de inhoud van het geheele boek geeft er getuigenis van. Dat te vermogen — de lezer bevroedt het — is een gevolg van grondige taalkennis, van scherp opmerken, van na-denken over taalverschijnselen, ja maar niet minder hiervan, dat de schrijver — al schrijft hij proza – is dichter.

Eene weerlegging van valsche meeningen wil het boek zijn — en dat is het; een verhaal voorts van eigen leven en het letterkundig leven in Friesland, en een pleidooi voor het bewaren en schrijven van zuiver Friesch — dat is het ook; maar bij dat alles is het een gedenkteeken van den rijkdom van Frieslands taal, van des schrijvers persoonlijk bezit van dien rijkdom en zijn vrijelijk daarover kunnen beschikken.

Welke Fries zal hem niet toewenschen, dat hij de in uitzicht gestelde deelen mag kunnen voltooien!

S. C.

Wumkes.nl